Ejnar Berg

Kaserner, baracker och hyddor

Svenska soldatboningar under fyra århundraden

1981

Almqvist & Wiksell International Stockholm

ARMEMUSEUM

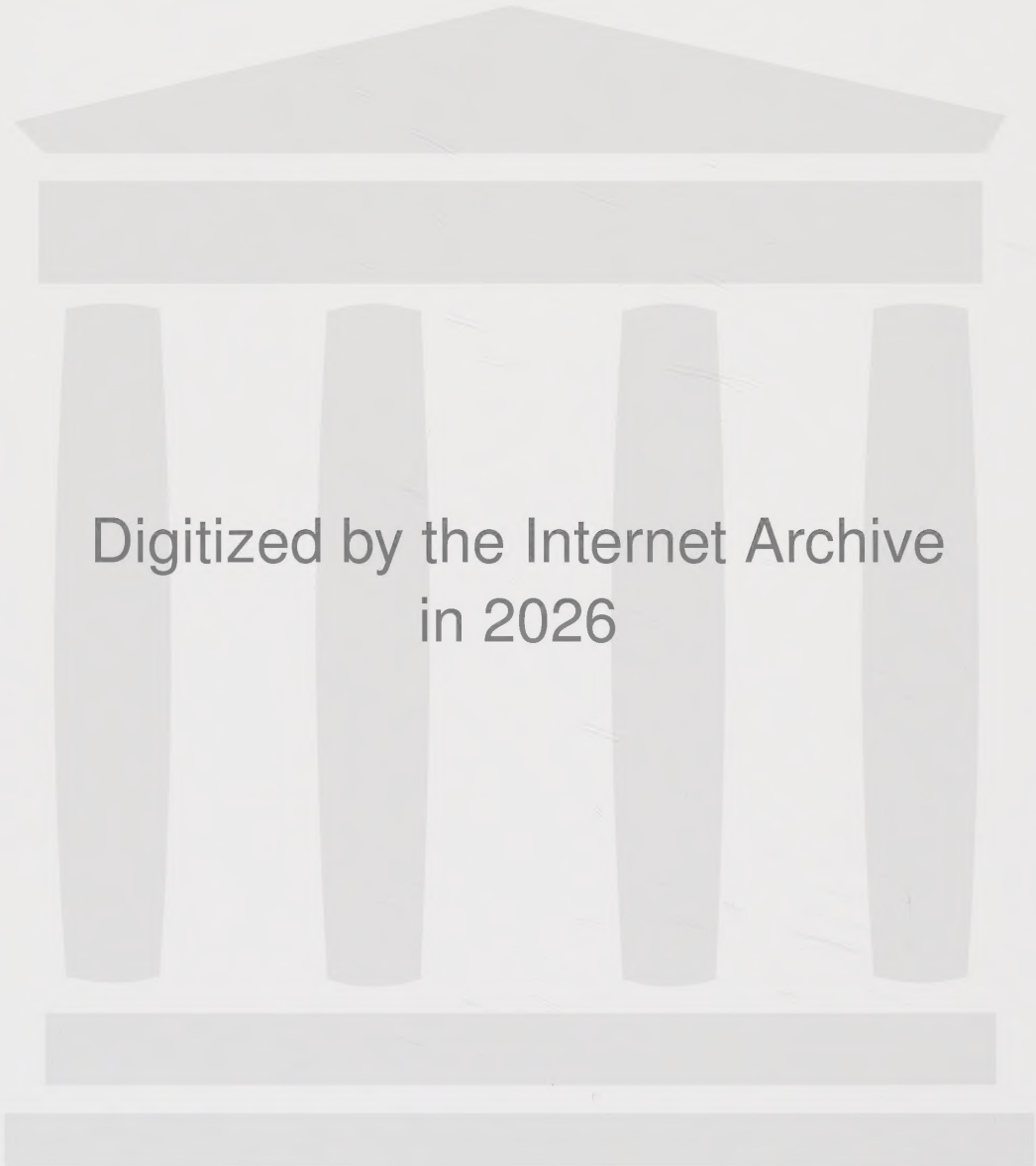
Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41547015_0017

Ejnar Berg

Kaserner, baracker och hyddor

Svenska soldatboningar under fyra århundraden

"Hvad ryslig lott har en gardist!"
August Blanche (Rika morbror 1845)

Utgiven av Armémuseum

hos Almqvist & Wiksell International Stockholm

Utgiven med stöd av Delegationen för militärhistorisk forskning
och Kungl Patriotiska Sällskapet.

Armémusei skrifter III

© 1981 by Ejnar Berg
ISBN 91-22-00407-6 (häftad)
91-22-00409-2 (inb)

Produktion
Stig J Hedén
Karl-Åke Svensson
LiberFörlag/Allmänna Förlaget

Printed in Sweden by
Bohusläningens AB, Uddevalla 1981

Innehåll

Förord 9

Inledning 13
Soldatboningar 13
Förordningar 21

KASERNER 25

Kaserner vid fästningar och garnisoner 26
Kaserner i försvarsverken 26
Karlshamns fästning 26
Karlssvärds fästning 26
Karlsborgs fästning Slutvärnet 26
Karlstens fästning 26
Vaxholms kastell 26
Fristående fästningskaserner 30
Landskrona Adolf Fredrikskasernen 30
Kristianstad Norra kasernen 33
Fransk 1600-tals kasern 33
Karlstens fästning Kommendanthuset 33
Kasernen 34
Kristianstad Södra kasernen 35
Göteborg Artillerikasernen 38
Karlsborg Kronoarbetarkåren 39
Disciplinkompaniet 39
Kasern för qvinnor 41
Bombfria kaserner 42
1733 års fästningskommission 42
Göteborg bombfri kasern 42
Landskrona bombfri kasern 43
Garnisonskaserner 45
Krigsmakten på 1870-talet 46
Krigsmaktens kaserner på 1870-talet 46
Stockholm Skeppsholmen boställshusen 46
etablissementet för Livgardet till häst 47
Ystad husarkasernen 47
Stockholm etablissementet för Andra livgardet 48
Pontonjärkasernen 48
etablissementet för Svea artilleriregemente 50
etablissementen för Svea och Göta livgarden 50
Statistiska uppgifter om svenska härens kasernering 51
Kaserner vid gränsposteringar 54
Karlskrona Båtsmanskasernen 57
kasernförslag 58

Kaserner vid utbildningsanstalter 59
Kaserner vid skolor för utbildning av fast anställd personal 59
Krigsskolan vid Karlberg 59
Volontärskolor i Karlsborg 61
Ronneby 61
Stockholm 61
Norrköping 67
Gävle 67
Sjökrigsskolan på Skeppsholmen 67
Skeppsgossekasernen i Karlskrona 68
Kaserner för utbildning av värnpliktiga 69
1901 års härordnings byggnadsprogram 69

BARACKER 73

Baracker vid fästningar 74
Baracker ovan jord 74
De äldsta barackerna 74
Karlskronas privilegier 74
Förläggningsförhållandena i de forna danska städerna under 1600-talet 75
Förläggningsförhållandena i Stockholm under 1500–1800-talen 76
Kasemattbaracker 88
Bombfria baracker 95

Baracker vid arméns mötesplatser 97
Individuellt utformade baracker 97
Carl XIV Johans beslut betr. tält 97
De första barackerna 97
Krigscollegie försök med baracker 101
Frösö läger 105
Baracker av kalkbruk 105
Typbaracker 107
1858 års typbarack 107
1861 års typbarack 109
1873 års typbarack 111
1881 års typbarack 114
Militärläkarkårens kritik av barackerna 116
Militärläkarkårens förslag till bättre baracker 117
1901 års typbarack 122
Baracker enligt paviljongsystemet 124
Tollets system 124
Dr. Kulls förslag 125
Ing. Nobels förslag 127
Fredrik Bloms förslag 129
Flyttbara beväringsbaracker 130
Plåtbaracker 131
1940-tals baracker 133

LÄGERHYDDOR 135

Provisoriska lägerhyddor 136
Hyttor och kojor från äldsta tid 136
Reglementen 136
Granrishyttor på Laxön 1880 140
Fälthyddor 142

Permanenta lägerhyddor 145
Halmhyddor vid Kronobergs hed 145
Kulltorp 146
Ljungbyhed 146
1902 års lägerhydda 150
Lägerhyddor från första världskriget 152
Lägerhyddor från andra världskriget 154

Slutord 156

Zusammenfassung 163

Källförteckning 170
Otryckta källor 170
Tryckta källor 172
Kommentarer till de tryckta källor som upptagits i källförteckningen 177

Register 184
Länder, orter och byggnader
Militära förband
Personer

Förord

Den militära civilarkitekturen,[1] dvs den militärbebyggelse som inte är fortifikationer, är en del av den svenska byggnadskonsten som saknar en översiktlig beskrivning. Däremot har båda slagen av militär bebyggelse dvs. såväl fortifikationer och militär civilarkitektur vid enskilda orter beskrivits av både historiker och konsthistoriker.[2] Likaså har enstaka kategorier av militära byggnader beskrivits.[3] Av de många olika byggnadskategorierna torde soldatbostäderna vara de mest kända och näst efter förrådshus dessutom de vanligaste. Det är om soldatbostäder denna bok handlar.

Byggnader vilka uppförts som soldatbostäder kan indelas i tre olika typer, nämligen kaserner, baracker och hyddor. Vare sig de nu kallas kasern, barack eller hydda så har de uppförts för två skilda behov, krigets och fredens. För krigets behov åsyftar jag soldatboningarna i fästningar och inom de garnisoner som i såväl krig som fred håller stridsberedd trupp. För fredens behov avser jag bostäderna vid militärutbildningsanstalterna. Den militära utbildningen skedde fram till början av 1900-talet i huvudsak vid landskapsregementenas mötesplatser och därefter vid den utvidgade värnpliktsarméns nya kasernetablissement.

Tudelningen av de tre typerna soldatbostäder kaserner, baracker och hyddor efter deras anknytning till krig eller fred gjorde det möjligt att ytterligare dela upp detta stora och svåröverskådliga forskningsmaterial. Denna vidare uppdelning är baserad på byggnadernas konstruktion och övriga utformning som deras olika användningsområden givit anledning till. Således har som framgår av innehållsförteckningen exempelvis kaserner för krigsbruk indelats i ytterligare fyra kategorier efter deras förutsättning till försvar och skydd mot krigshandlingar. Med denna ytterligare uppdelning av forskningsmaterialet har det varit möjligt att beskriva praktiskt taget alla varianter av de tre soldatbostadstyperna kaserner, baracker och hyddor. Jag har också bemödat mig om att söka skildra hur bostadsförhållandena kan ha gestaltat sig i dessa förläggningar under tidernas lopp.

Den militära civilarkitekturens tre stora byggnadsepoker inträffade med 1892 och 1901 års härordningar och med andra världskriget. Avhandlingens huvudvikt är dock lagd på tiden före 1892 eftersom jag i boken "Erik Josephson och svensk kasernarkitektur" avhandlat den väsentligaste delen av byggnadsverksamheten mellan 1892 och 1922 samt i tidskriften Arkitektur nr 2 1975 översiktligt beskrivit den byggnadsverksamhet som föranleddes av andra världskriget. Den senare byggnadsepoken, som hade den största byggnadsvolymen av de tre, var så omfattande och till sin karaktär så olik alla tidigare att den fordrar en egen framställning. Helt konsekvent har jag dock inte varit, ty de s k beredskapsbarackerna från 1940-talet har jag tagit med vilket beror på att mina tidigare skrifter inte innehåller något om baracker.

Uppfattningen om vad som kännetecknar begreppen kasern, barack och hydda har under de fyra århundraden som avhandlingen omspänner växlat och är än idag oklar. De soldatbostäder som byggts de senaste åren har i de flesta fall samma boendestandard vare sig de uppförts inom kasernetablissementen eller ute på övningsområdena. Det är för sitt ändamål inventiösa envåningshus som skiljer sig från både tidigare stenkaserner och primitiva

1) Benämningen myntad av förre riksantikvarien Martin Olsson i en uppsats i Samfundet St. Eriks årsbok 1928 kallad *Den äldre militära civilarkitekturen i Stockholm.*

2) *Från Tre kronor till Rissne*. Stockholm 1965.
Ljungberg, V, *Göteborgs befästningar och garnison*. Göteborg 1924.
Nya Varvet 1700–1950. Göteborg 1950.
Olsson, M, *Den äldre militära civilarkitekturen i Stockholm*. St. Eriks årsbok 1928.
Rudelius, F, *Eksjö som militärstad*. Stockholm 1938.
Wollin, N, *Skeppsholmen under 300 år*. Stockholm 1971.

3) Arwin–Lindskog, I, *Ett sjukhus i motvind*. Varvsmuseets vänner i Karlskrona. 1955.
Agell, C O, *Barackbyggen i Tornedalen*. Kungl. Norrbottens regementes historia, 1841–1966. Luleå 1972.
Berg, E, *Från kokgrop till militärrestaurang*. Kungl. Krigsvetenskaps Akademiens Handlingar och Tidskrift 1973. Häfte 7–8.
Berg, E, *Försvarets förläggningsbyggnader under 300 år*. Arkitektur nr 2 1975.
Bergsten, C G, *En ny typ för arméns infanterikaserner*. Arkitektur 1915.
Wallin, S, *Lägerliv på arméns mötesplatser*. Svenska kulturbilder. Stockholm 1932.

baracker. Utan att dessa skillnader blivit direkt uttalade har man börjat kalla dessa nya soldatboningar för förläggningsbyggnader. Hur länge detta begrepp nu i sin tur kommer att begagnas återstår att se. Kanske innebörden blir en annan redan hos nästa generation. Eftersom språket inte är statiskt utan stadd i ständig förändring har ord som kasern, barack och hydda undergått stora begreppsförskjutningar. Då detta förlopp inte har avstannat är byggnaderna behandlade efter den beteckning, kasern, barack eller hydda, så som det är skrivet på forskningsunderlagets ritningar, skrivelser och övriga arkivalier. Det har medfört att byggnader som liknar varandra men på grund av åldersskillnad har olika benämningar är behandlade i olika kapitel. Denna disposition har måhända gjort avhandlingen svårare att överblicka än om byggnaderna hade indelats i kapitel efter nu rådande uppfattning om vad som är karaktäristiskt för begreppen kasern, barack och hydda. En indelning efter en sådan subjektiv bedömning kunde i bästa fall ha delats av 1981 års läsare men därefter i takt med tiden förmodligen av allt färre. Fördelen med föreliggande disposition är att avhandlingstextens benämning på beskrivna byggnader är densamma som på reproducerade ritningar och fotografier vilket torde underlätta läsandet av denna bildrika framställning. Det är också min förhoppning att denna disposition, anpassad som den är till forskningsobjektets terminologi, har gjort avhandlingens ämnesområde tillgängligare för fortsatt forskning.

Syftet med avhandlingen är att redogöra för den inventering och analys av svenska soldatboningar som min forskning lett fram till. Inventeringen har bedrivits genom arkivforskning och fältarbete och omfattar det material som erfordras för en utförlig redogörelse av svenska soldatboningar under fyra århundraden. Analysen har skett utifrån de ställningstaganden som det är troligt att dessa byggnader en gång byggdes efter nämligen ekonomiska, praktiska, hygieniska och estetiska aspekter. Ekonomin har varit den realitet som vägt tyngst när det gällt att bygga soldatbostäder, därom vittnar bl a de många avslag och prutningar på äskanden som finns bevarade på Krigsarkivet. Ett tydligt exempel på denna sparsamhet kan hämtas från 1836 då beväringsbaracker för första gången skulle uppföras. Dessa fick då endast kosta knappt hälften så mycket som vad ett tält för lika många man kostade, bild 99.

Några utifrån nyttjarens ståndpunkt utpräglat praktiska aspekter på soldatbostädernas utformning kan inte skönjas förrän de hygieniska aspekterna framtvingade lägre förläggningstäthet, tvättmöjligheter och från logementen avskilda utrymmen för bl a utspisning, materialvård och förvaring. Hygieniska aspekter på soldatbostäder är i förhållande till de fyra århundraden som avhandlingen omspänner av relativt sent datum. Den förste som reagerar över försvarets hälsovidriga bostäder och sjukhus är den engelske läkaren Wilhelm Domeier som på uppdrag av filantropiska sällskapet i London var i Sverige för att studera och i mån av möjlighet även söka avhjälpa de katastrofalt dåliga hygieniska förhållanden som rådde under 1808–1809 års krig. Doktor Domeiers indignerade och skräckmålande rapport föranledde dock ingen åtgärd. Det var först under Krimkriget 1854–56 då fältsjukan skördade många flera liv än under kriget med Ryssland 1808–09 som hygienens betydelse för hälsotillståndet i soldatförläggningarna insågs. När man väl konstaterat att sjukdomar inte var ett förutbestämt gissel, utan en av människan i många fall själv skapad situation så vidtogs, med början i England, forskning av hur soldaternas förläggningar, kosthåll och beklädnad borde vara. I Sverige fastställde Kungl Maj:t 1883 efter 7 års utredningar både inom och utom landet en normförteckning kallad ”Tabell

över byggnader och utrymme vid kasernetablissement att, såvitt omständigheterna i varje fall tillstädja, tjäna till grund för utarbetande av förslag till kasernbyggnader ständig inkvartering". De normer som avser logement gäller i stort sett än idag. Tabellen gällde endast ständig inkvartering inom de stora kasernetablissementen. Vid landskapsregementenas mötesplatser där huvuddelen av landets värnpliktiga utbildades var förhållandena länge vid det gamla.

Estetiska aspekter har alltid haft ett stort inflytande på den statliga byggnadsverksamheten. När det gäller krigsmaktens byggnader består den estetiska kvalitén i huvudsak av goda relationer mellan byggnadens funktion, konstruktion och arkitektoniska uttryck. Denna saklighet utgör en viktig kvalitet inom byggnadskonsten. Rikt utsmyckade fasader har däremot med undantag för tiden mellan 1870 och 1900 inte varit vanliga på kronans byggnader och i synnerhet inte på soldatförläggningar. Förläggningsbyggnaderna är däremot genom sina planlösningssystem, block-, mittkorridor- och sidokorridorsystemen särskilt utmärkande för denna sakliga arkitektur. Som framgår av den äldsta beskrivna byggnaden, bild 78, var detta förhållande tidigt utvecklat. Att kronans byggnadsverksamhet var en mycket viktig statsangelägenhet framgår av att t o m en så enkel byggnad som gränsposteringen i Torneå ritades av en kvalificerad fortifikationsofficer och godkändes av konungen, bild 45.

Den arkivaliska delen av forskningsmaterialet finns hos Krigsarkivet, Fortifikationsförvaltningen och Stockholms stadsarkiv för att nu nämna de viktigaste. På Krigsarkivet, som för denna forskning varit det ojämförligt viktigaste arkivet, kan man genom där bevarade riksdagsrelationer följa ett byggnadsföretag år från år, från skiss till färdig byggnad. Dessa handlingar består av ritningar och berättelser som både beskriver vad som avsågs göras och vad som verkligen blev gjort. Krigsarkivets övriga byggnadsritningar är inte samlade under ort, byggnadskategori, tillkomsttid eller på annat systematiskt sätt utan lagda i separata arkiv allt eftersom de levererats. Detta förhållande har medfört att jag nödgats gå igenom krigsarkivets alla byggnadsritningar för att finna de som rör soldatbostäder, ett tidsödande och intressant arbete som medfört att jag kunnat avhandla i det närmaste all bebyggelse fram till mitten av 1800-talet och därefter utvecklingen i stort fram till mitten av detta århundrade. Avhandlingen är därför också en inventering av Sveriges soldatboningar genom tiderna. Många regementshistoriska verk beskriver visserligen förbandens bebyggelse men dock inte i relation till krig eller fred, landets ekonomi, försvarets organisation eller framsteg inom läkarvetenskap och teknik. Inte heller har soldatboningar eller någon annan kategori av den militära civilarkitekturen på liknande sätt, såvitt jag kunnat finna, blivit beskriven varken på tyska, engelska eller franska språken.

Den arkivaliska delen av forskningsmaterialet är den ojämförligt största och som tagit mest arbete och tid i anspråk. Den andra delen av forskningsmaterialet som består av verkliga byggnader har jag genom min befattning vid Fortifikationsförvaltningens kasernavdelning haft tillfälle att under 15 år studera på ort och ställe. Detta förhållande har varit en förutsättning för avhandlingens tillkomst. För en utomstående torde det vara en hart när omöjlig uppgift att bland försvarets bebyggelse, den största under en förvaltning, söka ut och lokalisera de byggnader som är eller har varit soldatbostäder. Uppgiften skulle i varje fall vara förenad med stora praktiska svårigheter och ta lång tid i anspråk. Att ingen tidigare ansett den mödan värd bekräftas av att inte någon form av militär bebyggelse blivit avhandlad förrän nu.

Det enda svenska arbete som sammanfattande behandlar annan statlig bebyggelse med likartad kollektiv användning är Anders Åmans bok "Om den offentliga vården" från 1976. Där skildras hur sjukhus, fängelser och andra vårdande institutioners utveckling påverkat sin bebyggelse. Det återstår att se om vi nu kan se fram emot att andra kategorier av statliga byggnader blir avhandlade och de redan beskrivna ytterligare beskrivna.

I den form som avhandlingen läggs fram avser den att vara en inventering och en analys av svenska soldatboningar genom tiderna. Genom sin samstämmighet med källmaterialet och den resonerande litteraturförteckningen hoppas jag att den även skall bli till nytta för fortsatt forskning kring militära byggnader.

Utan hjälp från många håll har jag självfallet inte kunnat genomföra denna forskningsuppgift. Till alla dem som på olika sätt hjälpt till eller genom uppmuntran och visat intresse motiverat mig till uppgiftens genomförande ber jag att här få framföra ett hjärtligt tack.

Jag vill särskilt vända mig till:

Min lärare och handledare professor Lars Olof Larsson för många stimulerande och lärorika studieår.

Avdelningschefen vid Fortifikationsförvaltningen Sture Hägg för insiktsfullt stöd och för beviljande av viss ledighet under avhandlingsarbetets slutskede.

Krigsarkivarie Alf Åberg, bibliotekarie Ingrid Ludin, 1:e arkivarie Bengt Gustavsson, arkivarie Stig Svensson och övriga tjänstemän vid Krigsarkivet för att de under alla dessa år oförtrutet lämnat all tänkbar hjälp.

Docent Björn Linn för konstruktiva synpunkter som varit av värde för avhandlingens slutförande.

Docent Thomas Hall för viktiga synpunkter på avhandlingens inledande och avslutande strukturering.

Mina arbetskamrater arkitekterna Mall Kärsten och Jörgen Auby för läsning av utkast och manuskript.

Armémusei styresman fil lic Bengt M Holmquist för att avhandlingen intagits i Armémusei skriftserie och för det omfattande arbetet med att få boken tryckt.

LiberFörlag Allmänna Förlaget för sakkunnig hjälp och trevligt samarbete.

Min hustru Marianne för översättning av sammanfattningen och bildtexter och för att detta långvariga arbete kunnat genomföras i en bekymmersfri sinnesstämning. Därför tillägnas denna bok henne.

Inledning

Soldatboningar

Soldaters behov av bostad eller tillfälligt husrum kan tillgodoses genom inkvartering, kasernering, förläggning i barack, hydda eller tält.

Inkvartering är det äldsta och tidigare också det vanligaste sättet att hysa och i viss mån även försörja tågande trupp och stationär garnisonsbesättning. Hårdast drabbade denna urgamla pålaga borgarna i fästnings- och garnisonsstäderna. För att undslippa detta intrång i familjelivet som närvaron av inneboende soldater förde med sig, förekom det att borgarna i bl a Stockholm, Halmstad, Göteborg, Malmö och Ystad uppförde och underhöll kaserner och baracker.[4]

Kasernering, dvs en permanent eller långvarig förläggning i för ändamålet särskilt uppförda byggnader – kaserner – var för övrigt inte vanligt i äldre tid. Det var endast garnisonsbesättningarna i de befästa städerna Kristianstad, Landskrona, Marstrand och Göteborg samt i senare tid en liten del av gardestrupperna i Stockholm, som var förlagda i kaserner som uppförts av krigsmakten. Uppförandet av hela kasernetablissement – militärutbildningsanstalter – hör i första hand ihop med den allmänna värnplikten och dess utveckling efter indelningsverkets avskaffande 1901. Det var 1892 års och i ännu högre grad 1901 års härordningsbeslut att kraftigt förlänga de värnpliktigas utbildningstid som var anledningen till att huvuddelen av landets nuvarande kaserner uppfördes. I tidigare publikationer har jag jämförelsevis utförligt beskrivit denna sena kasernbyggnadsepok, därför ägnas det största utrymmet i denna redogörelse åt äldre kaserner och de båda andra förläggningskategorierna baracker och hyddor.[5]

Barack är enligt Svenska akademiens ordbok en av ris, bräder o d uppförd lägerhydda, soldathydda, skjul, marknadsstånd, usel koja, byggnad avsedd för soldaters och sjukas eller fattigas inhysande. Ordets ursprung anges vara omtvistat. Till fram emot mitten av 1800-talet hade ordet barack inte denna entydiga betydelse utan användes jämsides med ordet kasern för att beteckna en byggnad avsedd till militärförläggning.[6] Till och med ett tvåvånings sten- eller korsvirkeshus med bl a kommendantbostad och kyrka kallas på en ritning från 1730–40-talet för ”Dessein till en Baraque för Commendanten och nödige officerare samt en Guarnisons Kiörcka i LANDSKRONA”, bild 1.

Det finns också exempel på motsatsen, nämligen att ytterst enkla träbyggnader kallats kasern. De i sitt slag mest anspråkslösa kaserner som funnits torde ha varit de båda soldatförläggningar som 1789 byggdes i Göteborg för besättningarna vid batterierna Billingen vid Nya Varvet, och Rya Nabbe på motsatta sidan av Göta älv. Såväl tak som väggar bestod bara av enkel lockpanel. Kasernen på Rya Nabbe stod kvar till 1969 då den stormskadades och revs, bild 2.

T o m regnskydd av granris och tält har kallats för barack. På en handteckning från 1831 som skildrar soldatlivet på livregementets grenadjärers läger syns en gevärsbarack av granris, bild 3. Enligt fotografier användes sådana ännu på 1860-talet vid både Trossnäs fält[7] och Malma hed, bild 4. På en ritning i Krigsarkivet från 1803 över olika sorters tält kallas ett högt och

4) Wennerström, T, *Stockholms borgargarde genom tiderna*. Stockholm 1937. Sid 170.
Wennerström, T, *Stockholms garnison genom tiderna*. Uppsala 1947. Sid 19.
Gidlöf, L, *Inkvartering och hantverksutövning under 1700-talet*. Kungl Svea Livgardes Historia 1719–1976. Stockholm 1976. Sid 721.
Personne, E, *Artillerimanskapet 1794–1885*. Från tre kronor till Rissne. Uppsala 1965. Sid 131.
Granlund, S, *Halmstad som garnisonsort*. Svenska stadsmonografier. Halmstadsdelen. Halmstad 1947. Sid 226.
Fredberg, C R A, *Den forna artillerikasernen*. Det gamla Göteborg. Del 2. Göteborg 1921–22. Sid 227.

5) Berg, E, *Erik Josephson och svensk kasernarkitektur*. Stockholm 1975.
Berg, E, *Vården av den militära bebyggelsen i Västernorrlands län*. Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland. Örnsköldsvik 1977.

6) Jämför med det engelska ordet för kasern som är ”barracks”.

7) Cederström, G, *Minnen*. Stockholm 1913. Sid 38. Foto från 1863 med gevärsbaracker av granris.

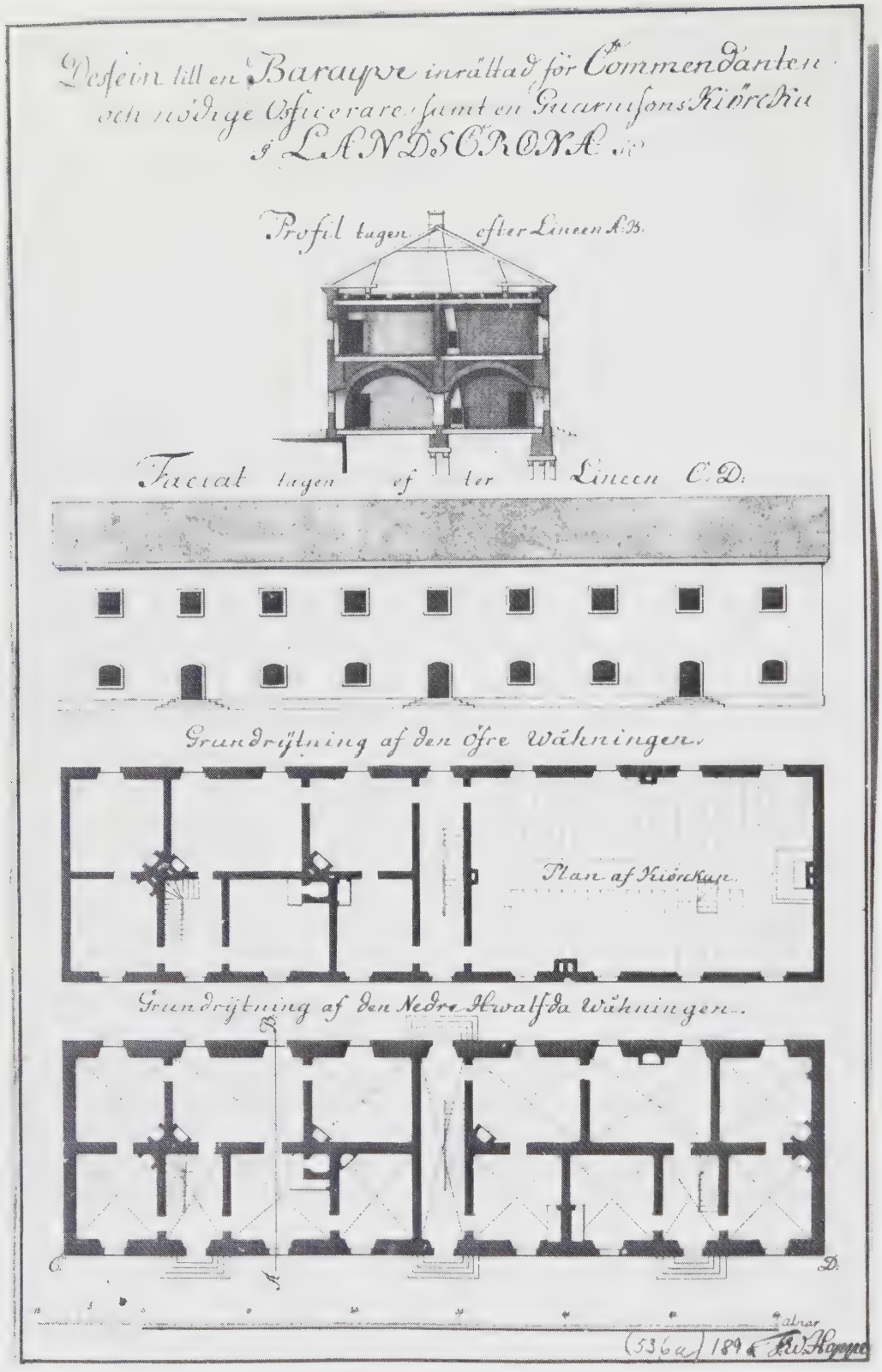

Bild 1 *Ritning från 1740-talet till en barack i Landskrona med kryssvalv i bottenvåningen. Undertecknad av överstelöjtnanten i Fortifikationen Fredrik Wilhelm Hoppe (1712–1795). KrA. SFP. Landskrona nr 189 a.*

Landskrona. Baracke. Ausführungszeichnung etwa 1740.

smalt runt tält för "Gefvärs baraque".[8] Hur ett sådant gevärsskydd såg ut och fungerade framgår av Elias Martins linjeetsning "Vue af lägret på L. Gärdet" från 1780-talet, bild 5.

En gevärsbarack behövde inte ens utgöra något slags skydd för gevären. Gustaf Cederström skriver i sin bok Minnen att "Jag fick befallning att genast taga några man och sätta upp kompaniets gevärsbaracker. Ska ske, sade jag, men hvad i Herrans namn kan det vara för tingestar, tänkte jag i

8) KrA. Tält och byggnader. I Tält nr 15.

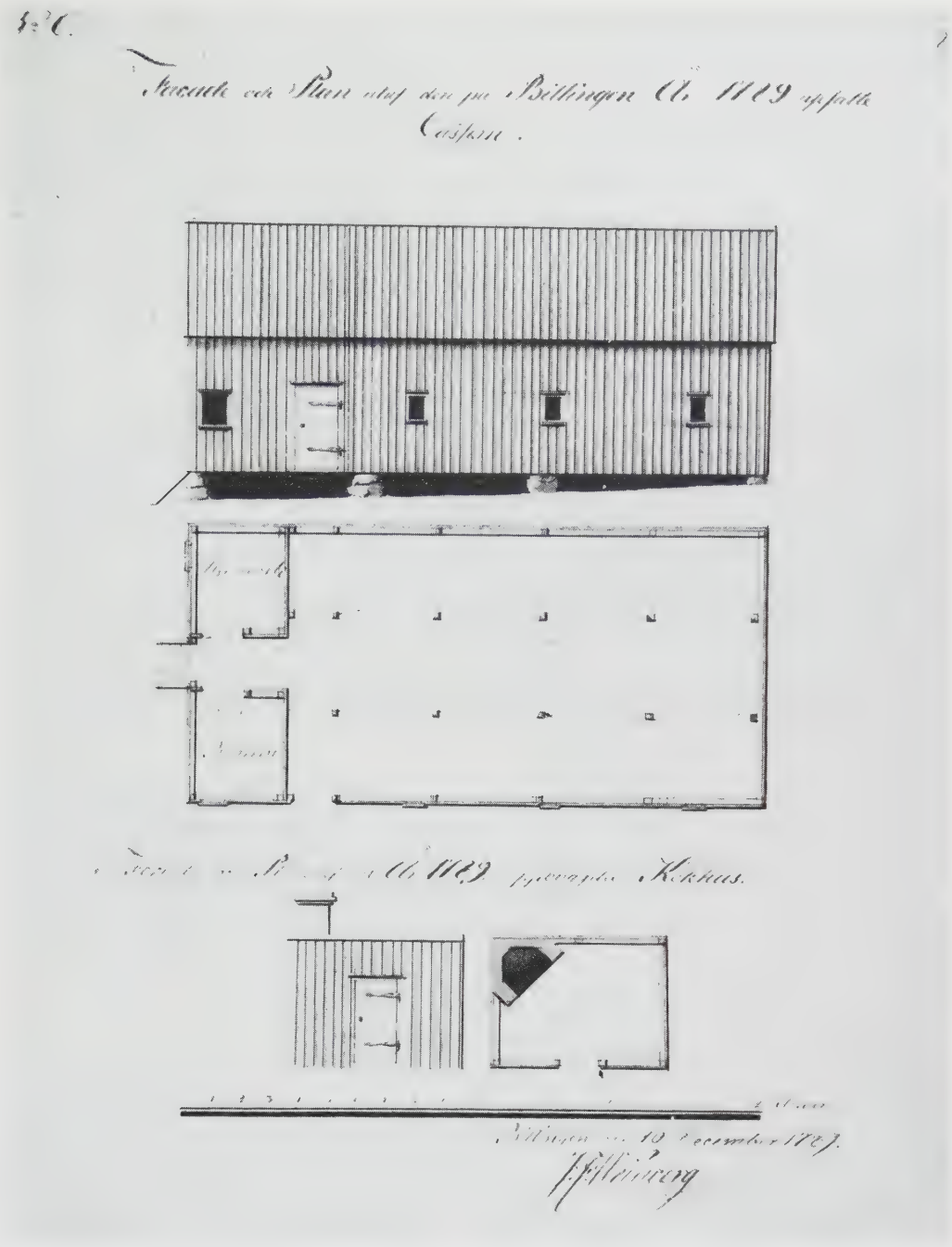

Bild 2 *Relationsritning från 1789 till kasern för manskapet vid kanonbatteriet Billingen vid Nya Varvet i Göteborg. KrA. SFP. Göteborg nr 464 c.*

Göteborg, Nya Varvet. Kaserne für die Mannschaft der Kasernenbatterie Billingen. Ausgeführt 1789. Aufnahmezeichnung 1789.

mitt stilla sinne. Lyckligtvis hade manskapet reda på hvad det var, och snart hade jag glädjen kunna inrapportera att allt var klart. Inte fara just gevären bra af att stå på det viset ute i alla slags väder, men vackert såg det ut med dessa champinjonliknande inrättningar med sina 50 glittrande gevärspipor".[9]

Barack har också använts som benämning på soldaternas sovrum d v s logement. På en ritning från 1707 över nya rum utmed en fästningsvall på Waxholmen kallas ett rum "Öfver Officers Baraquer med kakelugn", bild 6. Mot fästningsmurarna resta byggnader liknande den på Vaxholms kastell förekom vid de flesta fästningar. Vid bastion Aurora i Karlskrona finns en rad sådana "lutor" som används än idag,[10] bild 7. På två andra något yngre ritningar, båda från 1811, över vakthus för gränsposteringen vid Torneå,[11] bild 45, och kasern vid Grisslehamn, bild 46, benämns däremot bara manskapslogementen för baraque. Att fästnings- och bevakningssoldater sov i

9) Cederström, a a. Sid 39.

10) Arwin–Lindskog, I, a a. Sid 36.

11) KrA. SFP. Haparanda nr 1–2.

Bild 3 *Gevärsbarack av granris vid "Lif Regts Grenadierers Läger 1831" Handteckning av A. U. Schützercrantz. Nat. mus. 218/1908.*

Lager des Grenadierleibregimentes im Jahre 1831. Gewehrbaracke aus Tannenreis. Zeichnung.

Bild 4 *Fotografi från 1864 av Södermanlands regementes mötesplats Malma hed (Malmköping) med gevärsbaracker av granris. KrA. Gruppfotosaml. Södermanlands reg.*

Malma hed, Malmköping. Der Truppenübungsplatz des Regimentes von Södermanland, 1864. Gewehrbaracken aus Tannenreis. Photographie 1864.

barack var tydligen så vanligt, att ordet kom att beteckna även rummet som numera kallas logement. Se också bild 33.

På 1940-talet börjar tidigare betydelse av ordet barack ändras till att även avse en monteringsbar träbyggnad. Man såg inte längre i första hand till funktionen utan mera till byggnadssättet. Tillverkningen av tusentals monteringsbara (demonterbara) beredskapsbaracker bidrog säkerligen till denna begreppsförändring.

Bild 5 *"Vue af Lägret på L. Gärdet." Gevärsbaracker (skyddstäl för gevär) vid lägervakten på Ladugårds Gärde 1780-talet. Linjeetsning av Elias Martin. K. B. Kart & Plansch. E. M. nr 119.*

Stockholm um 1780. Gewehrbaracken, Lagerwache. Ätzung von Elias Martin.

Nedan

Bild 6 *Ritning från 1707 till barack vid fästningsvallen "Höga linien" på Vaxholmen. KrA. SFP. Vaxholm nr 54.*

Vaxholm. Baracke am Festungswall "Höga linjen". Grundriss und Schnitte 1707.

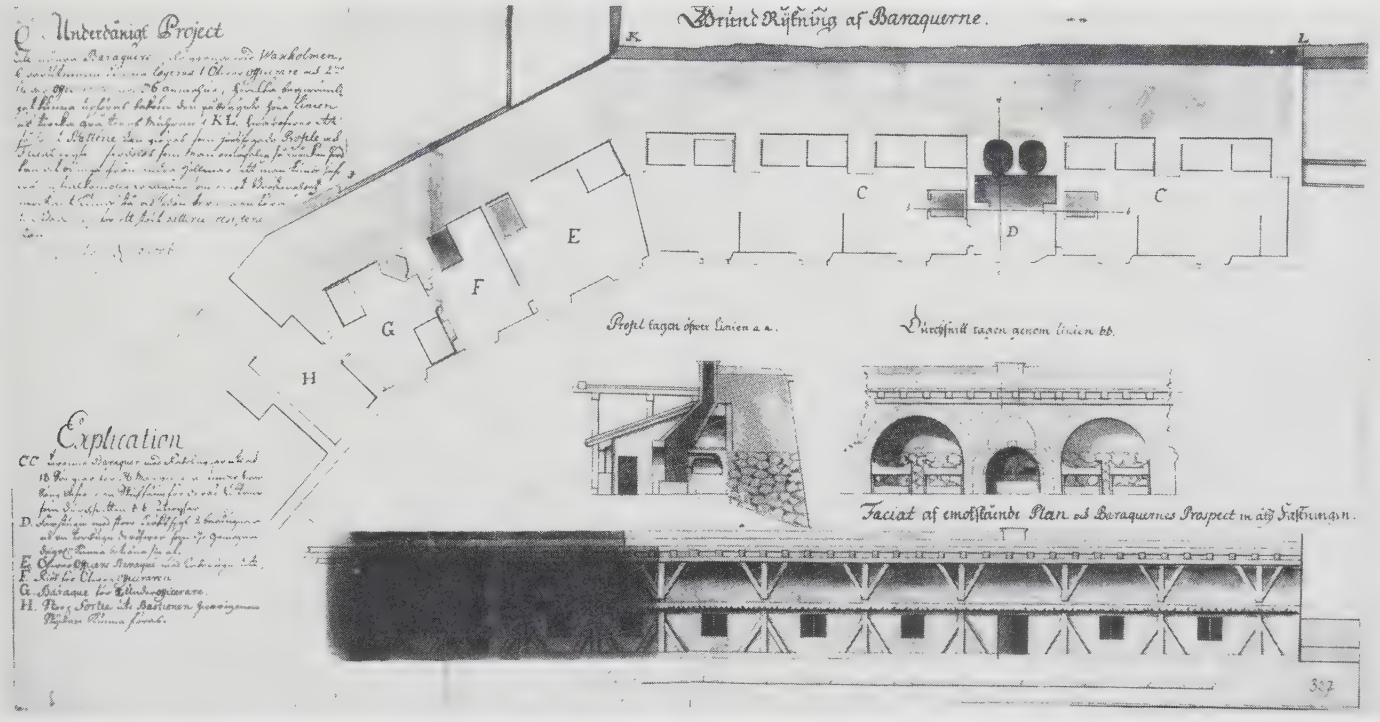

Ritningens text:

"Grund Rijtning af Baraquerne".

Underdånigt Projekt.

Till några Baraquers anläggande vid Waxholmen, hwar utinnan kunna logera 1. Öfwer Officer och 2ne under Officerare med 36 gemehne hwilka beqwämligast kunna uppföras bakom den påbegijnte höga linien och kiorte gråstens Muhren i K–L hwaröfwer ett sådant Batteri kan giöras som hoosfogade Profile och Faciat vijsa särdeles omöijelig så mycken jord kan dijt bringa i från andra hållmar att man kunde hafwa en fullkomblig wallgång som emot Bröstwährntz inre kant kunde stå och sedan der innan före till Bäddning för ett stort batteri resistera kan

Stockholm d 1 oktb

GC (Gabriel Cronstedt)

Explication.

C.C. Logement Baraquer med kakelugnar uti vid 18: Sängiar för 36 Man gemene, uder hwar säng blifwer en skufsäng för deras hustrur som durchsnitten nb. b. utwisar.

D. Farstugur med stoor kiöksspis 2 baakugnar och en torkugn deröfwer som dhe gemhne dageligen kunna betiäna sig af.

E. Öfwer Officers Baraque med kakelugn uti

F. Kiök för Öfwer Officeraren.

G. Baraque för 2 Under Officerare.

H. Stoor Sortie uti Bastionen hwarigenom Stycken kunna föras.

Bild 7 *"Baracker" mot bastion Auroras slutningsmur uppförda för Kopvardieregementet 1754 efter ritningar av örlogsvarvets bromästare löjtnantmekanikus J. G. Steuer. Foto från 1979. Marinmuseum i Karlskrona.*

Karlskrona. Baracken von 1754 im Anschluss an die Bastion Aurora. Photographie 1979.

Även sättet att stava ordet barack har ändrats. Fram till tiden mellan 1830 och 1850 stavade man på franska "baraque". Ett enstaka exempel på tidig svensk stavning förekommer på en ritning från 1789 över svenskarnas kantoneringskvarter i södra Finland under kriget mot Ryssland 1788–90, bild 8. Av krigskartorna över "Arméns Cantonerings Qvarter" framgår var de svenska regementena har sina vinterkvarter. Kartor över "Lägret vid Elime för den 23 juni 1789" visar att Livgardet och Livdragonerna hade två baracker var samt att artilleriet, Jönköpings, Västmanlands och Södermanlands regimenten hade en barack var.[12] Innan armén gick i detta vinterkvarter och regementena inkvarterades i sina baracker hade de legat i granrisbaracker strax bakom gränsen till Ryssland. På grund av brist på mat, kläder och läkemedel skördades många liv i barackerna denna vinter.[13]

Det dröjer sedan till 1837 innan svensk stavning förekommer igen och då på en ritning till baracker för Värmlands fältjägares mötesplats Trossnäs fält, bild 100. Senaste förekomsten med fransk stavning som jag påträffat, efter genomgång av "alla" ritningar i Krigsarkivet, är från 1847. Ritningen visar ett förslag till manskapsbarack vid Frösö läger.[14]

Hyddor, s k lägerhyddor eller som de också kallas lägerhyttor, avhandlas liksom kaserner och baracker i ett särskilt kapitel. Skillnaden mellan barack och lägerhydda är ofta bara namnet. De äldsta barackerna var många gånger sämre bostäder än senare tiders lägerhyddor. Den ursprungliga benämningen avsåg en enkel hydda uppförd av material som lätt kunde tas i naturen som smala trädstammar, ris, torv, näver eller också av annat lätt tillgängligt material som t ex bräder och gärdsel.

I Fortifikationens lärobok i fältarbeten från 1885 definieras skillnaden mellan barack och hydda så att baracken är av sågat virke och hyddan av mer eller mindre obearbetat material. Till byggnadens kvalitet beträffande livslängd och boendestandard lades tydligen ingen vikt ty i boken finns exempel på baracker som i dessa avseenden är underlägsna de beskrivna hyddorna.[15]

I samlingsverket Sveriges Försvar del II skriver W Stenhammar om Kungl Andra Livgrenadjärregementets mötesplats Malmen[16] att "På Malmen funnos större delen av 1700-talet ännu inga byggnader, Befäl såväl som trupp camperade i riscoyer eller tält". Även på längre norrut belägna mötesplatser användes granrishyttor. Av generalorder nr 715 av den 16 juni 1833[17] framgår att Kungl Maj:t efter anmälan befallt att "under innevarande år sammanfallande Regements- och beväringsmötena att sedan beväringen försetts med tält öfverbliven stamtrupp inkvarteras i granrishyttor".

12) KrA. Sveriges krig. Arméns samling 1789, 17:181, 182.

13) Wangel, C-A, *Regementets krigshistoria 1739–1814*. Kungl. Södermanlands regemente under 350 år. Strängnäs 1977. Sid 454.

14) KrA. FortF ritn lev 1968. Frösön nr 23.

15) *Lärobok i fältarbeten för Kungl Fortifikationens underbefälsskolor.* D2. Stockholm 1885. Afd II Lägerarbeten. Sid 7–30.

16) Malmen numera kallad Malmslätt ligger ca 6 km väster om Linköping. Tillhör nu flygvapnet. Beskriven av Konow von, J, *Gamla mötesplatser VIII Malmen*. Folkförsvaret 1968. Nr 1.

17) KrA. Lantförsvarets kommandoexpedition, huvudserien, koncept BI.

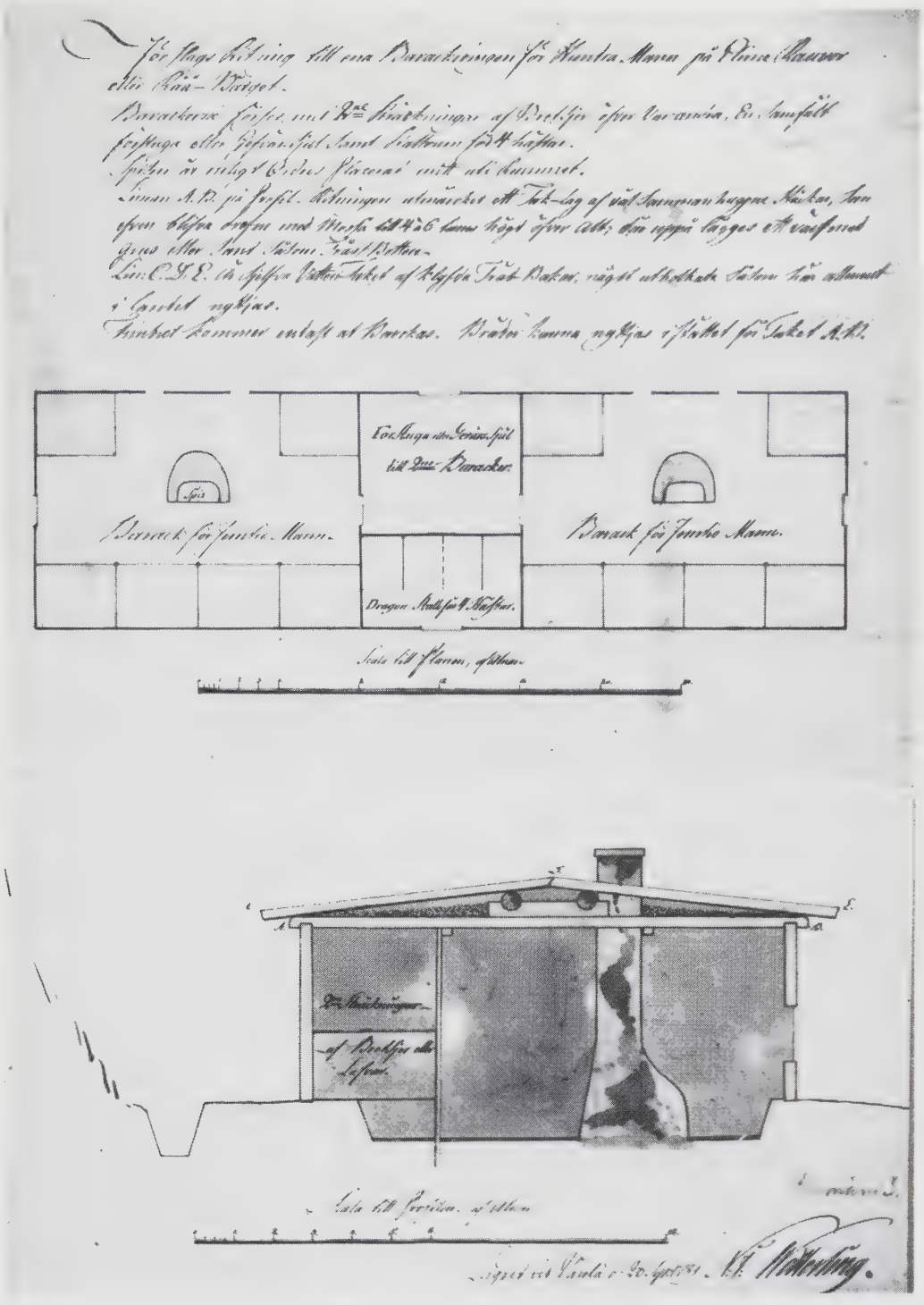

Bild 8 *Ritning från 1789 till en fältbarack för svenska trupper i södra Finland under kriget mot Ryssland 1788–90. KrA. Fortifikationens ritningar. V. H. B. 38.*

Feldbaracke für schwedische Truppen in Südfinnland während des Krieges gegen Russland 1788–1790. Grundriss und Schnitt. Bauausführungszeichnung 1789.

Ritningens text:

Förslags Ritning till ena Barackeringen för hundra man på Elime Rauvor eller Råå-Berget.

Barackerne förses med 2ne Sträckningar af Bretsjer öfver Varandra en Samfält Förstuga eller Gefvär Sjul Samt Stallrum för 4 hästar.

Spisen är enligt Ordres placerad mitt uti Rummet.

Linean A. B. på profil-Ritningen utmärcker ett Tak-lag af väl Samman huggne Ståckar, Som efven blifva drefne med Mossa till 4 á 6 tum högt öfver alt, där uppå lägges ett värf med grus eller Sand såsom Tross Botten.

Lin: C. D. E. är Sjelfva Vatten-Taket af klyfda Träd-Bakar, något utholkade Såsom här allment i landet nyttjas.

Timbret kommer endast att Barkas. Bräder kunna nyttjas istället för Taket A. B.

Lägret vid Värelä d:26 Sep:1789 N:J: Wetterling

Bild 9 *Lägerhydda vid Svea Ingeniörkårs lägerplats på Laxön 1880. KrA. Gruppfotosamlingen. Fortifikationen.*

Laxön, Älvkarleby. Lagerhütten beim Truppenübungsplatz des Svea Ingenieurkorps. Photographie 1880.

Bild 10 *"Det å Carlscrona landbefästningar arbetande fältingeniörkompaniet ur Sappörbataljonen hyttläger vid Hvita krog 1880." KrA. Gruppfotosamlingen. Fortifikationen.*

Karlskrona, Hvita krog. Lagerhütten für die Feldingenieurkompanie des Sappeurbatallions. Photographie 1880.

Även stora styrkor har förlagts i riskojor. Efter den svåra missväxten 1830 igångsattes nödhjälpsarbete vid Vanäs fästning (senare kallad Karlsborgs fästning) 1831. Redan i maj månad uppgick arbetsstyrkan till närmare 2000 man vilka förlades i lador och riskojor.[18]

Hur dessa "riscoyer" och "granrishyttor" kan ha sett ut ger gamla fotografier en föreställning om, bild 9, 10.

Den troligtvis äldsta beskrivningen med tillhörande ritning av sådana här primitiva hyddor finns i Kungl Krigsvetenskaps Akademiens Handlingar

18) *Fortifikationens historia.* V:2. Sid 103.

och Tidskrift från 1837. I en 13 sidor lång uppsats kallad "Om lägerhyttor och deras sammansättning" lämnar här överstelöjtnant C F Meijer en noggrann redogörelse för olika sorters lägerhyttor och hur de kan uppföras, bild 11.

Förordningar

Förordningar om hur soldatförläggningar ska vara inrättade har varit få och dessutom illa åtlydda.

Föreskrifterna för inkvartering hos den civila befolkningen har förändrats under århundradenas lopp. De redogjorde ofta mycket detaljerat för inkvarteringsformerna och för vad som tillkom de olika soldatkategorierna från general till gemene man. För den sistnämnde bestods bara "världens värme och en laglig säng". Inqvarteringsordning för Stockholms stad den 6 juli 1720 stadgar för underofficer och vederlikar "Hvardera en säng och husrum hos värden eller penningar. Blifva 2:ne i ett hus inlagda betjena sig begge af en säng", och för manskap och vederlikar stadgas att "Hvardera en säng och husvärme hos värden eller penningar. Der fler än en inqvarteras ligga 2:ne i en säng." Oftast var det mer än en om den sängen, inte ens underofficerare hade förrän långt in på 1800-talet rätt till egen säng. Inqvarteringsordning för städerna utom Stockholm d 22 Febr 1841 K1 § 19 stadgar att "Underofficer med vederlikar, 4 tillsammans i ett rum", och för "Manskap med vederlikar samt drängar läggas tillhopa, efter hvad rummet medgifver". I särskilt tillägg kallat "Underrättelser: 1:0" anges att "Vid mindre utrymme, jemkas och sammanträngas de inqvarterade efter omständigheterna. Börande Underofficer och hans vederlike dela lika lott med soldaten, när nödvändigheten det fordrar." Trots att soldaterna var vana vid dåliga förläggningsförhållanden så kunde inkvarteringen i trånga bondstugor bli ännu sämre. Kungl Maj:ts Tjänstgöringsreglemente för dess armé från 1819 anvisar också att "Vid tillfällig inqvartering böra, då årstiden så medgifver, logar och lador föredragas framför allmogens täppta boningsrum".

Den första förordningen rörande manskapets bostäder tillkom så sent som 1756 då Kungl Maj:t beslutar[19] "At kronan förser Manskapet med tillräcklige wåningsrum tå Garnizonen ligger inom sluten Fästning, på thet sättet, af ti hwart rum alnarquadrat (~ 2,2 m^2) golfwet ungefärligen räknas på hwar karl, hustru eller större barn, och hwart rum minst 5 alnar (~ 3 m) högt (6,5 m^3 per person). Ingen säng giöres större än til 3 man, som är proportionerat efter wagtlagen, sängen 10 qwarter (1,48 m) bred, och komma sängkläderna, bestående af 1 madrass, 1 hufvuddyna, ståppade med halm, 1 täcke af dubbelt walmar och 4 lakan, att underhållas igenom entreprenade at then, som bjuder bästa wilkoren. För the gifta giöres sängarne för twå personer." När förordningen tillkom var beväringsinrättningen dvs den allmänna värnplikten ännu ej påtänkt och det fanns i stort sett endast soldater i fästningarna och i de befästa städerna. Gardestrupperna i Stockholm var inhysta i spridda kvarter och de indelta var antingen i krigstjänst eller hemma på roten.

1793 tillsatte Kungl Maj:t en kasernutredningskommitté men denna tycks inte ha befattat sig med varken bostadsnormer eller byggnadskrav.[20] Därigenom kom 1756 års stadga att gälla ända fram till den 28 sept 1883 då Kungl Maj:t fastställde en ny förordning kallad "Tabell öfver byggnader och utrymme vid ett kasernetablissement, att, så vidt omständigheterna i hvarje fall tillstädja, tjena till grund vid utarbetande af förslag till kasernbyggnader

19) KrA. Årstryck 26 okt 1756 nr 413.

20) KrA. Kasernkommittén 1793. A protokoll. E ink handl.

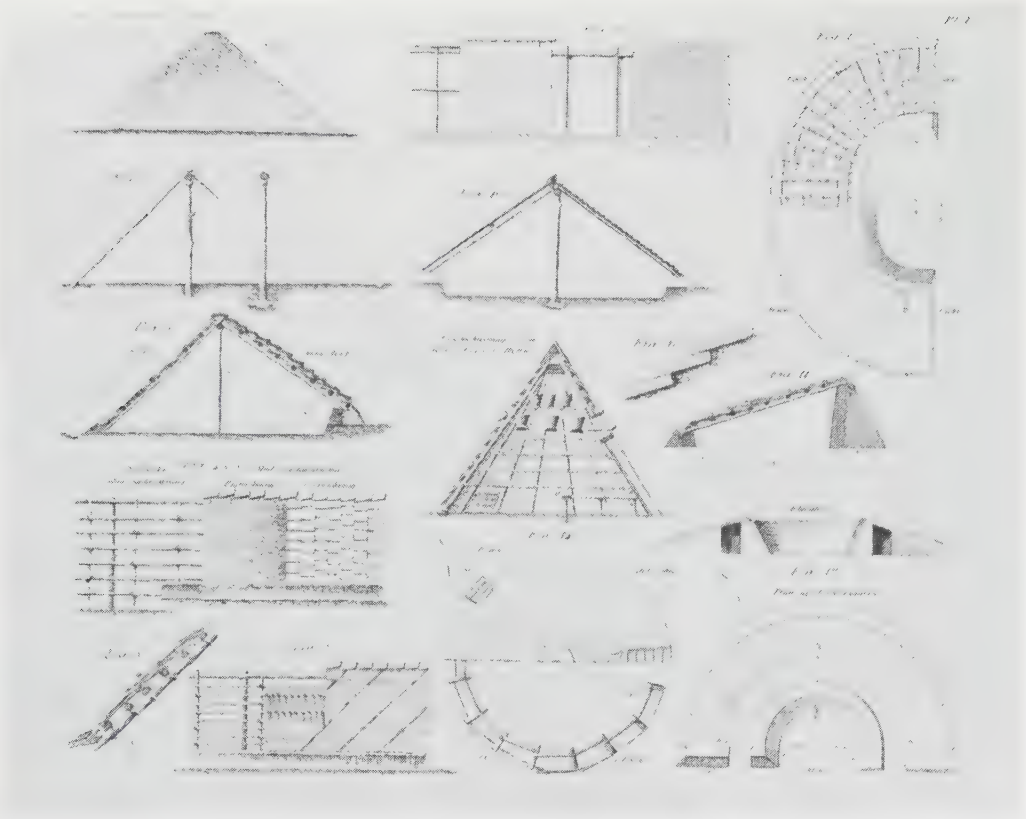

Bild 11 *Ritning till lägerhyddor. Ur Kungl. Krigs Vetenskaps Akademiens Handlingar och Tidskrift, 1837.*

Zeitschrift der königlichen Akademie für Kriegswissenschaft, Kungl Krigs Vetenskaps Akademiens Handlingar och Tidskrift, 1837. Grundrisse und Schnitte für Lagerhütten.

för ständig inqvartering".[21] Tabellen grundade sig på det förslag som kommittén för ordnande av härens hälsovård efter tre års arbete framlade 1879.[22] Kaserneringstabellen som i många stycken blev en prutning av kommitténs förslag stadgade att varje man ska ha 13,5 m^3 logementutrymme. Denna norm tillämpas än idag.

Förordningarna iakttogs i viss mån vid fasta förläggningar i kasern men inte alls när det gällde den tillfälliga och primitiva förläggningen i baracker och lägerhyddor. Att 1756 års förordning endast ansågs gälla manskap i garnison visar Kungl Maj:ts tjänstgöringsreglemente för dess armé där varken 1818 eller 1858 års upplagor ger anvisningar om förläggningsförhållanden. De enda anvisningar som reglementet upptar i kapitlet om hälso- och sjukvård § 21 är "Om bivouaquen längre än ett dygn skall begagnas, måste hyttor uppföras af jord, ris eller halm, hvilka efter tid och tillgång sedan förbättras" samt i § 31 "att i qvarteren icke får vara för varmt, icke kokas i kakelugnarna, och att rummen dagligen rökas med enris eller annat dertill tjenligt, samt ofta vädras, att manskapet icke ligger för trångt, i orena sängar eller på gammal halm." I 1898 års upplaga av samma reglemente föreskrivs i kapitlet om hälso- och sjukvård § 2 att "med hänsyn till de rum, i hvilka manskapet tillbringa natten iakttages: att för hvarje däruti förlagd man afses ett utrymme af, beroende på luftvexlingsförhållandena, 8 till 15 kbm".

Generellt hållna anvisningar om soldaternas levnadsförhållanden finns däremot i Arméns Fältförvaltningsreglemente, Artic, III, Arméens Quarter i eget Land, (1 uppl) 1774. Under kapitlet "Manskapets skötsel" föreskrives bl a att soldaterna efter en längre utevistelse inte förrän efter tre dagar fick sova i uppvärmda rum. I § 193 reglementeras att "Manskapet får ej läggas för trångt: de får ej ligga i warmare rum, än at de emot köld kunna bärga sig, och ju warmare rummen hållas, ju glesare måtte de hållas, eller ock fönstren

21) KrA. Arméförvaltningen, Fort dep. Kungl brev 1883 nr 264.

22) *Nyare kasernbyggnader i Sverige.* Tidskrift i Fortifikation 1880. Sid 1. *Kommittén för ordnande av den militära helsovården.* Tidskrift i Militär Helsovård 1884. Häfte 3. Sid 221.

aldeles öpnas middagstiden. Till Sof-rum utses Uthus, som stoppas at der ej är drag, och Manskapet äro endast om dagarne i stugorne. Hwaremot de om nätterne måste hafwa till underbädd paliasse (stråmadrasser?) eller i brist deraf halm".

Kaserner

Krigsmaktens ständiga förändring och därav föranledda differentiering har medfört att det byggts och projekterats en stor mängd kaserner genom tiderna. Allt efter den militära verksamheten på de platser där de uppförts eller avsetts uppföras kan de indelas i två kategorier nämligen:

Kaserner vid fästningar och garnisoner.

Kaserner vid utbildningsanstalter.

Båda grupperna kan i sin tur, allt efter användning och byggnadssätt, ytterligare delas upp.

Kaserner vid fästningar och garnisoner

Landets första kaserner byggdes inom fästningarna och ingick ofta som en del av själva försvarsanläggningen. Byggnader för enbart förläggningsändamål, dvs kaserner, tillkom senare men täckte inte förrän långt in på 1800-talet hela behovet av förläggningsplatser. Följden blev starkt överbefolkade logement och att manskapet liksom tidigare fick lov att förläggas i fästningens kasematter eller andra försvarsdelar. S k bombfria kaserner avsedda för enbart förläggningsändamål föreslogs för både fästningar och garnisoner. Dessa skulle ge lika stort skydd mot fientlig beskjutning som själva fästningen. De kom dock aldrig till utförande. Kaserner vid fästningar och garnisoner kan uppdelas i fyra kategorier nämligen:

Kaserner i försvarsverken.
Fristående kaserner.
Bombfria kaserner.
Garnisonskaserner.

Kaserner i försvarsverken

Det rustikt ritade förslaget till ett fristående försvarstorn[23] vid Karlshamns fästning från 1679 innehåller rum för alla de funktioner som en fästningsgarnison vid denna tid ansågs behöva för sitt andliga och lekamliga behov, bild 12. Förutom gallerier "der styckorne stå" (kanonerna stå) skulle tornet innehålla både kyrka, kök, bageri, brygghus, mat- och utrustningsförråd, logement för manskap samt "kambrar och sallar" för officerarna. Tornets planlösning med en sidokorridor, här kallad kanongalleri, och bakom denna logement utmed byggnadens och därmed också fästningens insida är en planlösning som kom att bli allmänt förekommande i fästningsanläggningar ända in på 1900-talet, bild 97.

De mest kända och monumentala fästningarna med denna planlösning är de båda kanonbatterierna vid Karlsvärds f d fästning på Enholmen utanför Slite, bild 13, samt Slutvärnet vid Karlsborgs fästning, bild 14. Karlsborg nedlades som fästning 1925. Sedan dess har Slutvärnet använts som kasern för många generationer värnpliktiga. I de över 200 m långa korridorerna dvs kanongallerierna står nu framför embrasyrerna soffor och fåtöljer där det tidigare stått kanoner. Gallerierna tjänar nu som dagrum för den stora mängd logement som ligger utmed dessa, bild 15. Enligt ett betänkande inför Slutvärnets påbörjande 1844 skulle "bombfrie logementer" beräknas för 6 000 man med 200 kubikfot utrymme per man. Som varje logementvalv antogs innehålla 6 000 kubikfot erfordrades 200 valv. För befäl, sjuka, kök etc beräknades åtgå ytterligare 103 valv sammanlagt således 303 valv.[24] Slutvärnet blev färdigt 1866 och kom att innehålla 172 välvda logement fördelade på två våningar. Dessutom har Slutvärnet en kyrka samt källare under hela den närmare 700 m långa byggnaden.[25]

Vaxholms kastell och Karlstens fästning i Marstrand har genom sitt läge i terrängen inte några s k utanverk, utan som medeltida fästningar bara lodräta murar av växlande höjd. Under 1850–60-talen påbyggdes dessa till ännu högre och än mer slutna verk.[26] Planlösningen av de nya delarna gjordes

23) Tuulse, A, *Borgar i västerlandet.* Stockholm 1952. Sid 11. Redan tretusen år före Kristus fanns det fristående försvarstorn i orienten.

24) Om Carlsborgs bestyckning och garnizons-styrka. April 1844. KrA. SFP. Fästningshandlingar. Karlsborg 1819–1875. Bunt 3.

25) *Fortifikationens historia.* V:2. Sid 159.
Friis, E, *Några synpunkter rörande Karlsborgs fästning, dess tillkomst och dess byggnader.* Examensarbete vid Kungl Tekniska Högskolan 1964.

26) KrA. SFP. Marstrand nr 101 a–s, och Vaxholm nr 94.

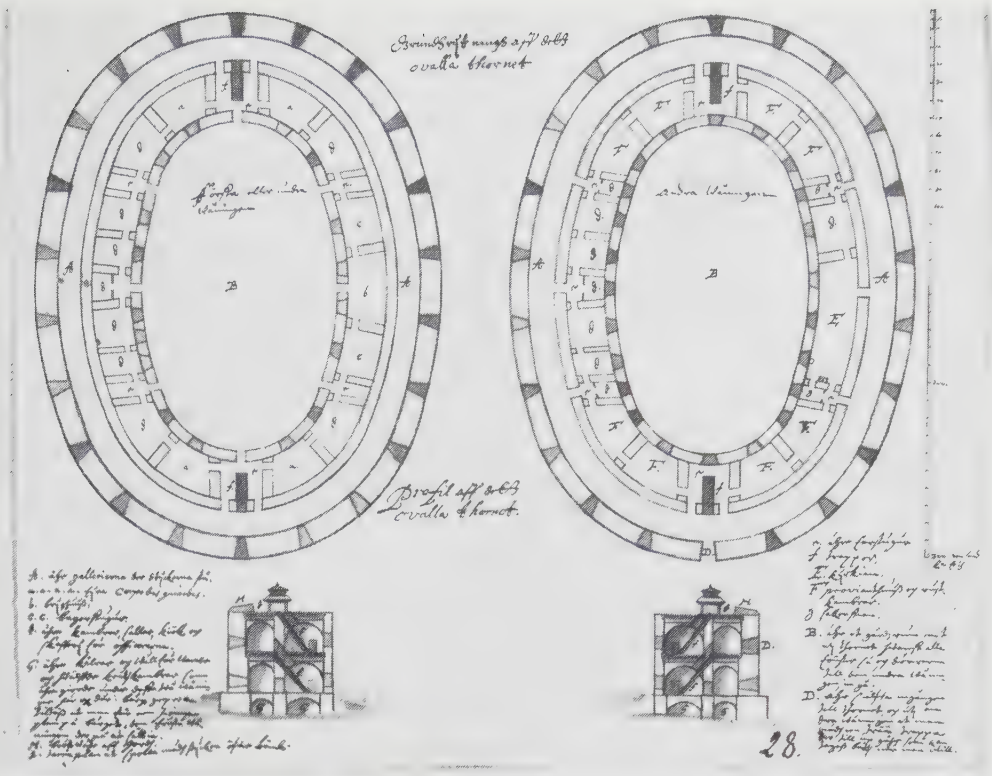

Bild 12 *Förslag från 1679 till ett försvarstorn (även kallat donjon) vid Karlshamns fästning. Skansarbetena påbörjades 1675. År 1676 uppgavs dessa till danskarna men återtogs redan året därpå. År 1865 upphörde anläggningen att vara fästning. Tornet blev aldrig byggt. KrA. SFP. Karlshamn 17 a.*

Karlshamn. Bergfried und Festung. Unausgeführter Entwurf von 1679.

Ritningstext:

Grundhrijtningh aff deth
ovalla thornet

A. Ähr gallerierna der stykorne stå.
a.a.a.a. fyra Corps des guardes.
b. bryghuus.
c.c. bagarstugur.
d. ähre kambrar, sallar kiök och skafferi för officerare.
G. ähre kälrar och wäll för varors och hvälffde kruth kambrar som ähre giorda under disse två våningar för där i bergsgroparna tiltäs at man får een jempn plan på bärget den första wåningen derpå at sättia.
H. Bröst Währ aff jordh.
I. terre plan at spella mädh stycken öfwer bänk.

r. ähre forstugur.
f. trappor E. kyrkian.
F. provianthuus och rust kambrar.
J. Sakrestian.
B. ähr et gårdsrum mit utj Tornet hwarest alla fönster så och dörrarna till den andra våningen in gå.
D. ähr siälfva ingången till Tornet och utj andra våningen att man med en trää trappa der till up gåhr som kan tagas bårth ner man vhill.

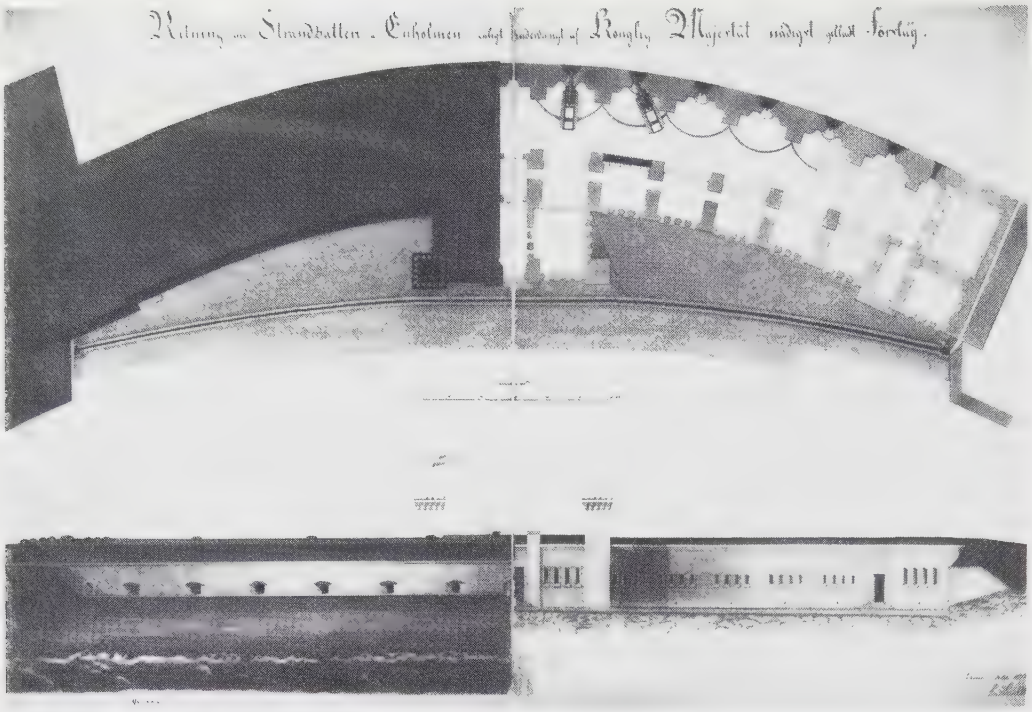

Bild 13 *Relationsritning från 1858 till två kasematterade strandbatterier på ön Enholmen utanför Slite. Arbetena hade påbörjats 1853 och var avslutade 1858. Varje batteri var bestyckat med 12 kanoner. Dessa borttogs dock redan 1905 då Slite upphörde att vara krigshamn. Rummen bakom (nedåt på ritningen) det utmed hela batteriets längd löpande kanongalleriet är logement för uppemot 100 man. Senast batteriet utnyttjades till förläggning var under beredskapstiden i början på 1940-talet. Signaturen C. L. avser löjtnant Ljungberg vilken deltog i arbetsledningen. KrA. SFP. Karlsvärd nr. 77. Enholmen hade befästs redan under Karl X tid. År 1710 påbörjades nya befästningsarbeten som skulle utveckla sig till en femuddig bastion. Ännu inte färdigställd raserades den 1788. Inom bastionen hade vid flera tillfällen uppförts baracker. Konturen av dessa liksom av fästningens vallar och bastioner avtecknar sig än idag tydligt från luften bild 87. Jämför med bild 86.*

Enholmen bei Gotland. Zwei kassemattierte Strandbatterien. Aufnahmezeichnung 1858.

Bild 14 *Karlsborgs fästning med det 678 m långa Slutvärnet i fonden. Slutvärnet uppfördes under åren 1846–88 och genomgick omfattande renoveringsåtgärder 1962–78. Foto från 1975. FortF fotosamling.*

Festung Karlsborg. Retranchement (678 M lang), fertig 1888. Photographie 1975.

Godkänd för publicering av försvarsstaben.

ytterst enkel med en serie genomgångsrum, bild 16. Genom embrasyrerna på försvarssidan, stora fönster åt borggårdssidan och med kakelugnar i rummen blev dessa kombinerade kanongallerier och logement de sundaste

Bild 15 *En av de båda över 200 m långa korridorerna, (ursprungligen kanonbatterier) i Slutvärnet vid Karlsborgs fästning. Bilden är tagen 1972 före den senaste stora renoveringens avslutande 1978. FortF fotosamling.*

Festung Karlsborg. Korridor, ursprünglich Geschützbatterien im Retranchement. Photographie 1972.

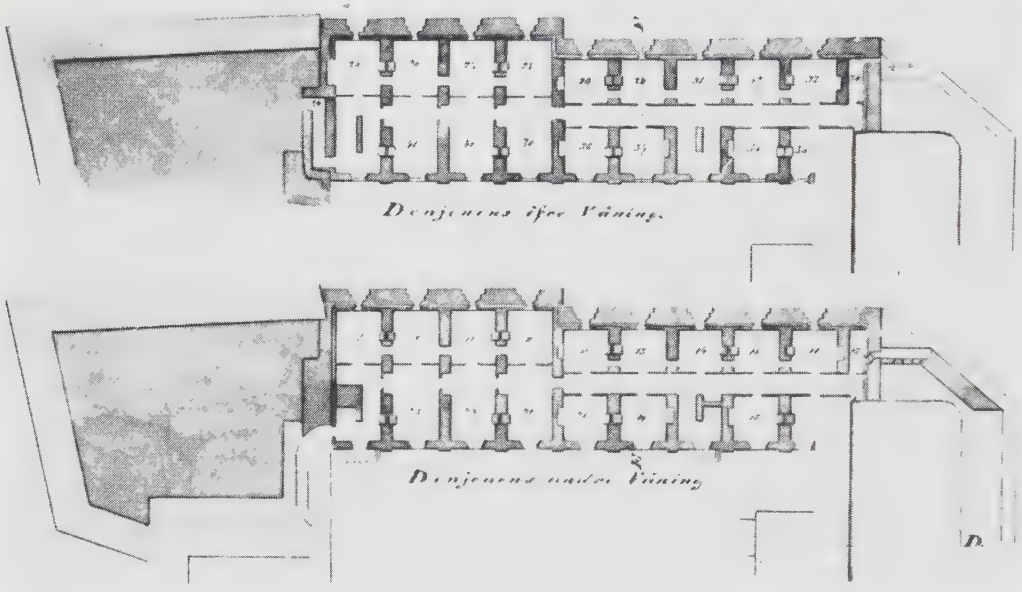

Bild 16 *Ritning från 1844 till Södra donjonen som uppfördes vid Karlstens fästning 1848–53. KrA. SFP. Marstrand nr 309 a.*

Marstrand. Festung Karlsten, südlicher Bergfried, Bauzeit 1848–1853. Grundriss 1844.

soldatförläggningar som dittills hade byggts. På Karlsten är dessa logement fortfarande i bruk efter en restaurering 1972–77.

I de äldsta fästningsstäderna inkvarterades i mån av plats garnisonsbesättningen hos borgerskapet eller också fick de lov att i likhet med fästningarnas soldater bo i vallarnas och bastionernas kasematter. Dessa var säkra uppehållsplatser vid fiendens bombardemang men för övrigt på grund av fukt och kyla mycket hälsovådliga bostäder. De kom inte ur bruk förrän en bit in på 1800-talet, bild 90–97. Även det sena 1800-talets och det tidiga 1900-talets fästningar har kaserner insprängda i själva fästningsanläggningarna. Genom moderna uppvärmnings- och ventilationsanläggningar uppfyller däremot dessa bostäder nutida boendekrav. På ritningar och andra handlingar kallas dessa bostadsutrymmen i kasematterna, både de äldre och de yngre, för baracker eller kasemattbaracker varför de behandlas i kapitlet om baracker på sid 73.

Fristående fästningskaserner

De första fristående byggnader som inte utgjorde någon del av själva försvarsverken och som var avsedda uteslutande till bostäder, uppfördes redan i slutet av 1600-talet och i början av 1700-talet vid Karlshamn, Malmö, Halmstad, Dalarö, Landskrona och Varbergs fästningar, bild 77–88. Enligt tidens språkbruk kallades dessa förläggningsbyggnader för baracker (baraquer) och avhandlas därför i kapitlet om baracker oavsett att några av dem, enligt vår tids sätt att se, kanske hellre borde kallas kaserner.

Så sent som 1770 var det bara Landskrona, Kristianstad och Fredriksborgs fästningar som hade fristående kaserner. Den första byggnad inom en befästning som var avsedd för förläggning till garnisonsbesättningen och som på ritningar och övriga handlingar kallas för kasern, uppfördes i Landskrona under åren 1748–1770, bild 17.

Kasernen torde dock ha varit beboelig redan 1764 men på grund av mösspartiets makttillträde 1765, som innebar stor sparsamhet med statens medel, kunde inte inredningsarbetena avslutas förrän 1770 då hattarna åter kommit till makten. Enligt de ursprungliga planerna skulle det byggas sex kaserner i Landskrona. Dessa planer infriades inte och någon ytterligare kasern blev inte byggd.[27] Däremot byggdes det 1743 en tvåvåningsbarack för 450 man, vilken i någon mån avlastade borgarna från deras betungande inkvarteringsskyldighet,[28] bild 83.

Kasernen i Landskrona som kallas Adolf Fredrikskasernen efter Kungens besök där den 24 aug 1754 är uppförd i två delar utan invändig förbindelse.[29] En del var för överofficerare och en del för underofficerare och manskap. Kasernen hade ursprungligen två våningar och inredd vind samt källare under hela byggnaden. På 1870-talet påbyggdes kasernen med ytterligare en våning. Den ca 85 m långa byggnadens exteriör är uppdelad med flygelimiterande risaliter som ger kasernen ett ståndsmässigt utseende. Risaliterna har rusticerade hörnkedjor och pilastrar samt omfattningar kring fönstren i övervåningen och kring entréporten till officersdelen. För övrigt är fasaderna murade av rött fasadtegel. Taket är som sig bör i tidens mode dvs brutet och valmat samt redan från början belagt med järnplåt. Byggnadens arkitekt anses vara Carl Hårleman.[30] De båda byggnadsdelarnas planer är var för sig symmetriskt och rationellt lösta med samma planlösning i alla tre planen. Överofficerarnas del har sex lika stora rum och förstugor symmetriskt placerade utmed trapphus och korridor. Fem av enheterna utgjordes av bostäder, den sjätte var kök. Rummen var vackert inredda med profilerade dörrar, bröst- och smygpaneler samt med skänkförsedda kakelugnar på rummens ena kortvägg. Av ritningarna att döma var taken prydda med taklister i stuck.

Inredningen i det gemensamma köket bestod av en bred härd och en bakugn. Planlösningen av soldaternas byggnadsdel var enligt blocksystemet i tre block med fyra logement och ett trapphus i varje block.[31] Gavelblocket är dock osymmetriskt planlöst för att ge plats åt ett rymligare marketenteri. Inredningen i de 48 m² stora logementen bestod av ett fönster, en dörr och en öppen spis samt sex tvåmansbritsar i två etage. Enligt ett inkvarteringsprotokoll från 1786 över tillgängliga förläggningsplatser, bild 18 och 88, bodde det på varje våningsplan 1 kapten med eget rum och 8–10 subalterner i delat rum i officersdelen. I soldatdelen bodde det på varje plan 240 personer i tio logement. Enligt de fasta britsarnas antal var varje logement avsett för 24 personer vilket gav 2 m² utrymme åt var och en. Sammanlagt i

27) *Fortifikationens historia.* IV:11. Sid 120.

28) *Fortifikationens historia.* IV:11. Sid 113.

29) Ibid. Sid 129.

30) Stavenow, Å, *Carl Hårleman. En studie i Frihetstidens Arkitekturhistoria.* Uppsala 1927. Sid 226.
Nilsson, H, *Landskrona 1413–1963. Historisk-topografisk beskrivning.* Landskrona 1963. Sid 42.

31) Det karaktäristiska för blocksystemet är att logementen endast har förbindelse med förstuga eller trapphus. När två eller fyra logement placeras på ömse sidor om en förstuga eller ett trapphus erhålles ett block, bild 19, 22 och 80. Kasernen eller barackens önskade storlek erhålles genom att foga erforderligt antal block intill varandra i en eller flera våningar.

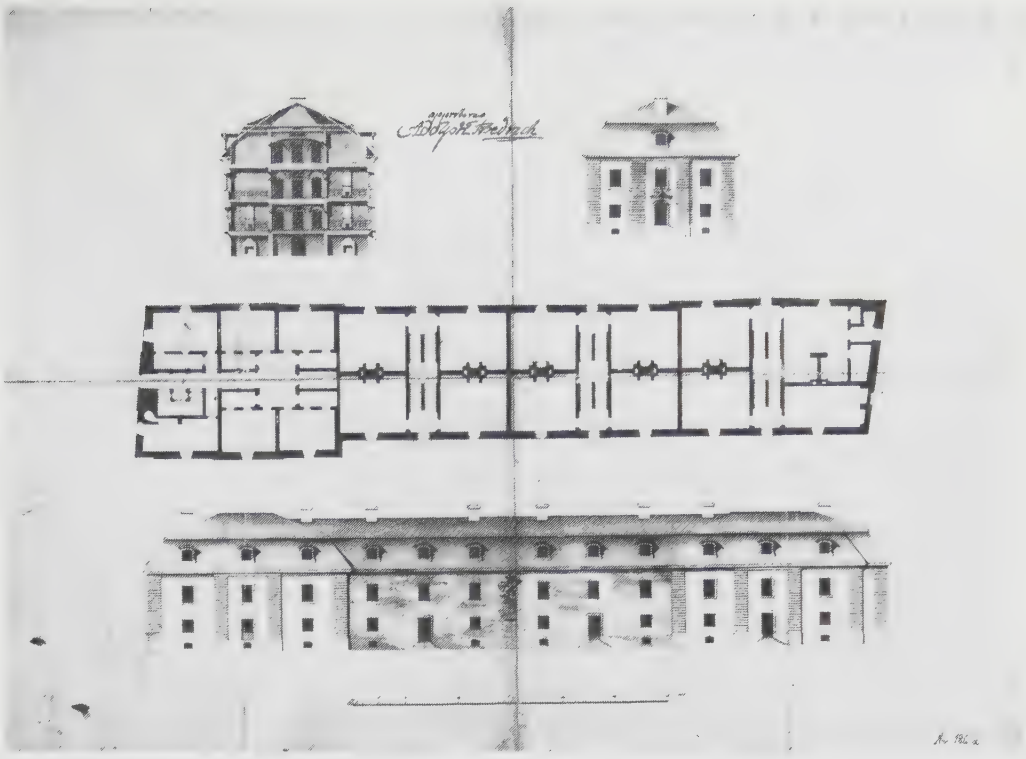

Bild 17 *Approberad ritning till Adolf Fredrikskasernen i Landskrona fästning. Kasernen började byggas 1748 men blev av ekonomiska och politiska skäl inte fullt färdig förrän 1770. På 1870-talet påbyggdes den med ytterligare en våning. Ritningen är inte undertecknad men torde ha ritats av Carl Hårleman. KrA. SFP. Landskrona nr 186d.*

Landskrona. Festungskaserne Adolf Fredrik. Fertig 1770. Bauausführungszeichnung etwa 1747–48.

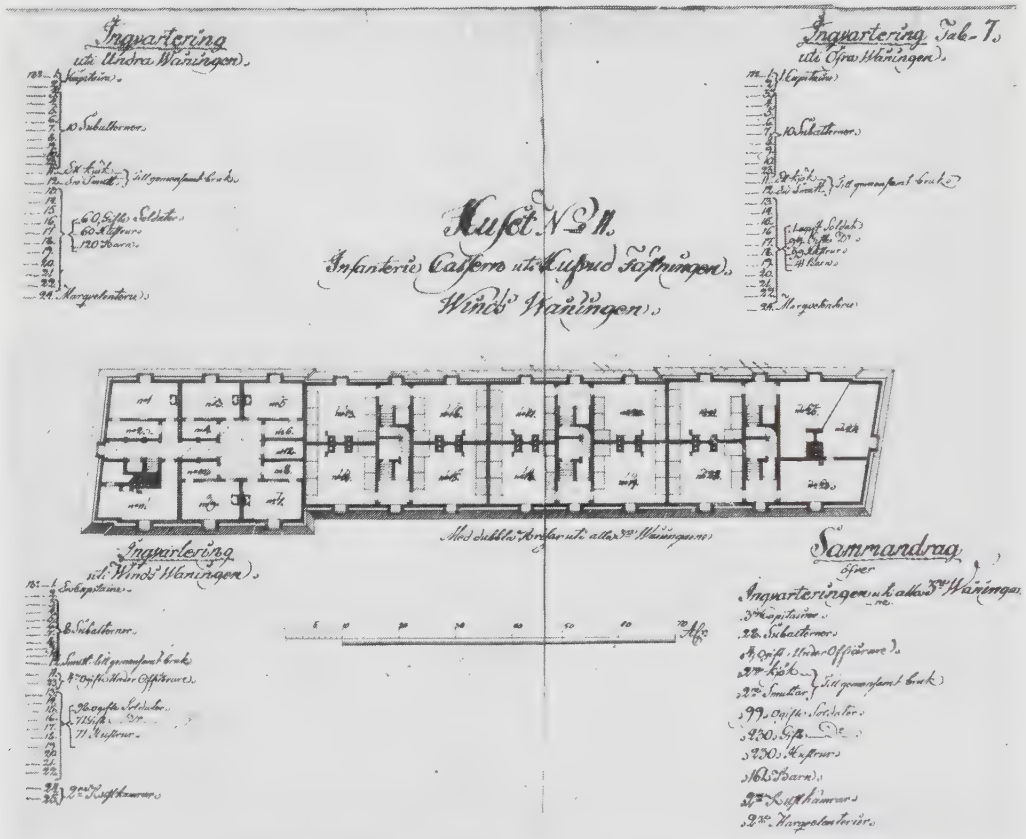

Bild 18 *Ritning över Adolf Fredrikskasernens vindsvåning med hela kasernens inkvartering redovisad. I krigsarkivet finns ritningar med liknande redovisning av förläggningsförhållandena i kronans övriga byggnader i Landskrona se bild 88. Ritningarna eller tabellerna som de rubriceras, av vilka ovanstående är nr 7, är inte daterade men torde ha upprättats 1786. KrA. SFP. Landskrona nr 840g.*

Landskrona. Festungskaserne Adolf Fredrik. Grundriss für das Dachgeschoss. Einquartierungsbericht, nicht datiert, angenommen etwa 1768.

alla tre planens 30 logement bodde det 720 personer. Det var 99 ogifta och 230 gifta soldater, 230 soldathustrur och 161 barn. På vinden bodde det bara vuxna personer vilket betyder att det i vart och ett av de övriga 20 logementen bodde minst 8 barn och 16 vuxna.[32] Om man inte skilde familjemedlemmarna åt så kan det i vissa logement ha bott fler än 24 personer och i andra

32) *Fortifikationens historia.* IV:5. Sid 50. Den 1 mars 1786 kommenderade Krigskollegium Kalmar bataljon vid Sprengtportens värvade regemente till Landskrona. Bataljonen räknade 800 man 399 soldathustrur och 328 barn. Fästningens kasern och fem andra till soldatförläggningar inköpta hus rymde enligt en noggrann och protokollförd genomräkning endast 555 man. Det saknades således plats för 245 man, hustrur, barn och allt befäl på 28 personer.

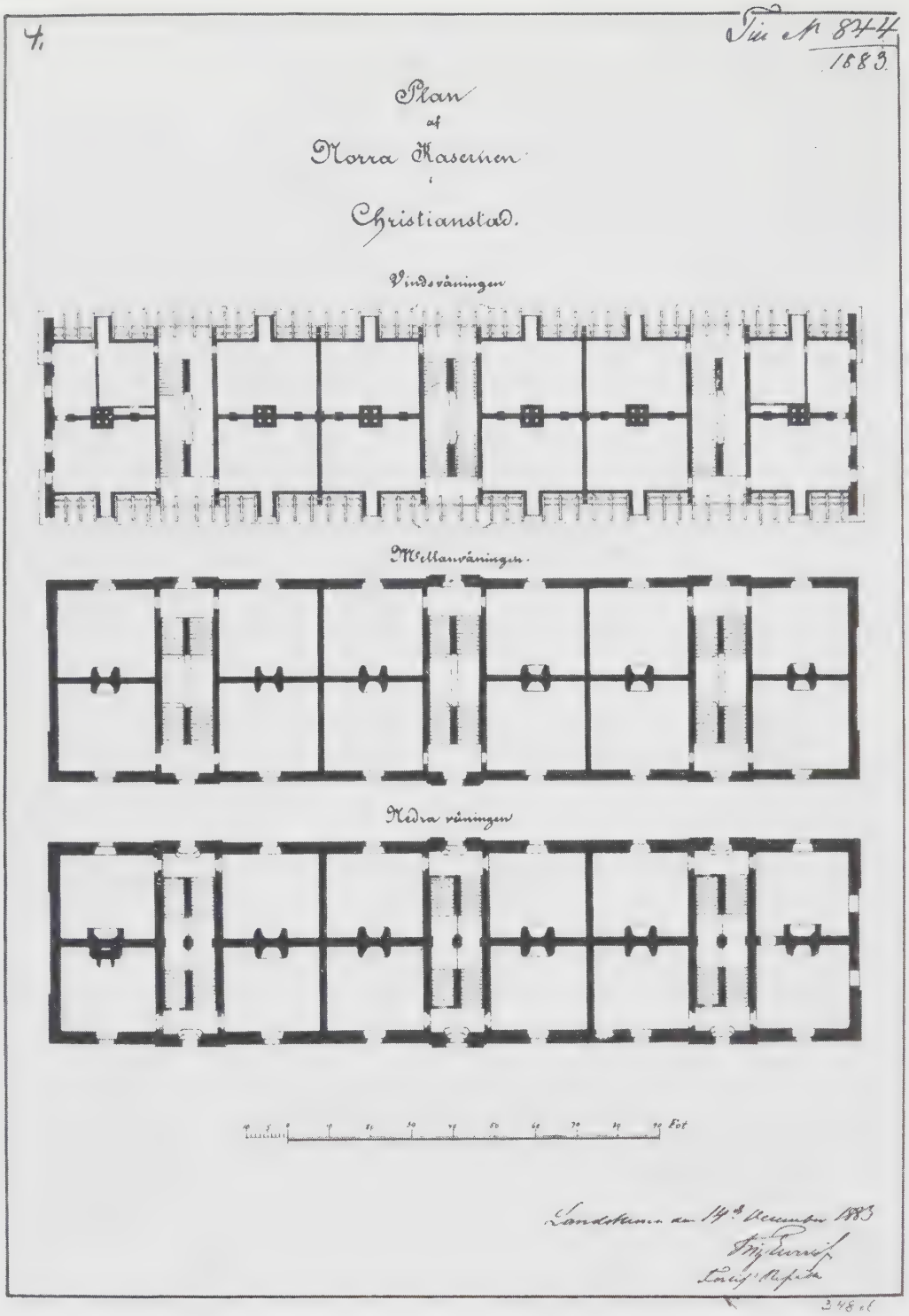

Bild 19 *Uppmätningsritning från 1883 av den år 1768 färdigställda Norra kasernen i Kristianstad. Kasernen är till både exteriör och interiör i det närmaste oförändrad och är nu den enda kasernen med bevarad planlösning enligt blocksystemet. Kommunen, som numera äger huset, planerar att behålla byggnaden i oförändrat skick och att använda det till museum. KrA. SFP. Kristianstad nr 274d.*

Kristianstad. Nordkaserne mit Blocksystem. Massaufnahme 1883.

färre. Eftersom det saknades kök och andra gemensamhetsutrymmen i soldatdelen så måste all matlagning, tvätt och andra hushållsgöromål för flera familjer ske i logementet. Dessa för nutida människor ofattbart vidriga förhållanden måste ändock rimligtvis ha inneburit en förbättring mot tidigare bostäder i kasematter och oeldade inkvarteringsrum. Uppgifter om dödlighet och sjukdomsfrekvens hos soldaterna och deras familjer har Statistiska centralbyråns föregångare Tabellverket tyvärr inte insamlat. Numera används denna kasern till museum.

I Kristianstad, som var en befäst stad med bevakade stadsportar etc ända till 1847, då fortifikationerna började rivas, uppfördes under åren mellan

1754 och 1768 den s k Norra Kasernen. Eftersom denna bara skulle hysa manskap uppfördes den efter blocksystemets strängaste principer, bild 19. Carl Hårleman som bl a har ritat Kristianstads norra stadsport anses ha gjort ritningarna.[33]

Blocksystemet anses ha den store franske fortifikatören marskalk Vauban (1633–1707) till upphovsman.[34] De ofta långa och smala kasernerna byggdes vanligtvis i fyrkant bildande en sluten gård (kaserngård). Hur en fransk kavallerikasern från 1600-talet kunde se ut framgår av bild 20. I bottenvåningen var det stall och i övervåningen och på vinden logement. Till övervåningen ledde utvändiga trappor och till vinden invändiga. Av samtida miljöskildringar att döma, se sid 87, var bostadsförhållandena i N Kasernen lika eländiga under 1800-talet som de hade varit i Landskronakasernen på 1700-talet. Genom den stränga tillämpningen av blocksystemet och avsaknaden av källare fanns här inga särskilda utrymmen för vare sig matlagning, tvätt, vapenvård eller förvaring. Däremot byggdes kasernen mycket noga och av goda material i rikligt tilltagna dimensioner. Genom byggnadskroppens proportioner, stränga symmetri och återhållsamma dekor blev Norra kasernen en förnäm företrädare för svensk militär civilarkitektur. Ytterväggarna är av rött fasadtegel. Den bandrusticerade mittportalen, de enklare sidoportalerna samt den kraftigt förkroppade taklisten är däremot av huggen sandsten. Det imponerande mansardtaket är, som ursprungligt, täckt med plåt på övre takfallet och med tegel på det nedre, bild 21. Den ca 23 m långa byggnaden ägs nu av kommunen vilken har för avsikt att använda de oförändrade och väl bevarade interiörerna till museum. För byggnadens goda bestånd måste däremot något göras åt den gatuhöjning som skadar fasaderna och omöjliggör användandet av entréerna. Detta problem som rätteligen inte borde ha uppkommit, eftersom huset fanns före gatubeläggningen, delar dessvärre Norra Kasernen med många andra kulturhistoriskt värdefulla byggnader i våra städer.

Fredriksborgs fästning på Värmdön byggdes 1724–35. Dess uppgift var att försvara inloppet till huvudstaden. Fästningen omfattade ett stort runt torn, två tvåvånings kaponjärer och ett strandverk.[35] I krig beräknades besättningen uppgå till 2000 man vilka till största delen skulle förläggas i fästningstornets fönsterlösa bottenvåning, bild 93. Detta delvis underjordiska logement var uppenbarligen så hälsovådligt att det kan ifrågasättas om detta någonsin användes, se vidare sid 89. Under byggnadstiden bodde arbetsfolket, som till största delen bestod av indelta knektar, i timmer- och jordkojor och arbetsledningen, fortifikationsofficerarna, i enkla trähus. Av de senare kvarstår några än idag.[36] I slutet av 1750-talet, när de provisoriska kojorna förmodligen tjänat ut, byggdes en kasern för fästningens fredsbesättning. Kasernen ritades av överintendenten Carl Hårleman och uppfördes enligt blocksystemet i två våningar med rum för både officerare och soldater. Kasernen avvek tydligen så markant mot den tidigare träbebyggelsen att den blev kallad "Stenkasernen", bild 22. Den avsågs aldrig bli en del av fästningen och inte heller räknade man med att den skulle kunna försvaras. Den har sedan länge använts till familjebostad och är numera "sommarnöje". Riksantikvarieämbetet betraktar hela fästningen inklusive Stenkasernen som byggnadsminnesmärke.

Inom murarna på Karlstens fästning i Marstrand har det byggts två friliggande kaserner som genom sitt civila utseende starkt kontrasterar mot fästningsarkitekturens gråa granitmurar. Kommendantshuset eller Inre Kasern eller Officerskasern, som den ena av dessa två våningar höga byggnader omväxlande kallats för, uppfördes under åren 1771–75. Som det förstnämn-

33) Stavenow, a a. Sid 231.

34) Biografi om Vauban i Tidskrift i Fortifikation 1933.

35) *Fortifikationens historia*. IV:12. Sid 281.

36) Cassel, J, *Fredriksborg. En fästningsstudie*. Konsthögskolans arkitekturskola 1980.

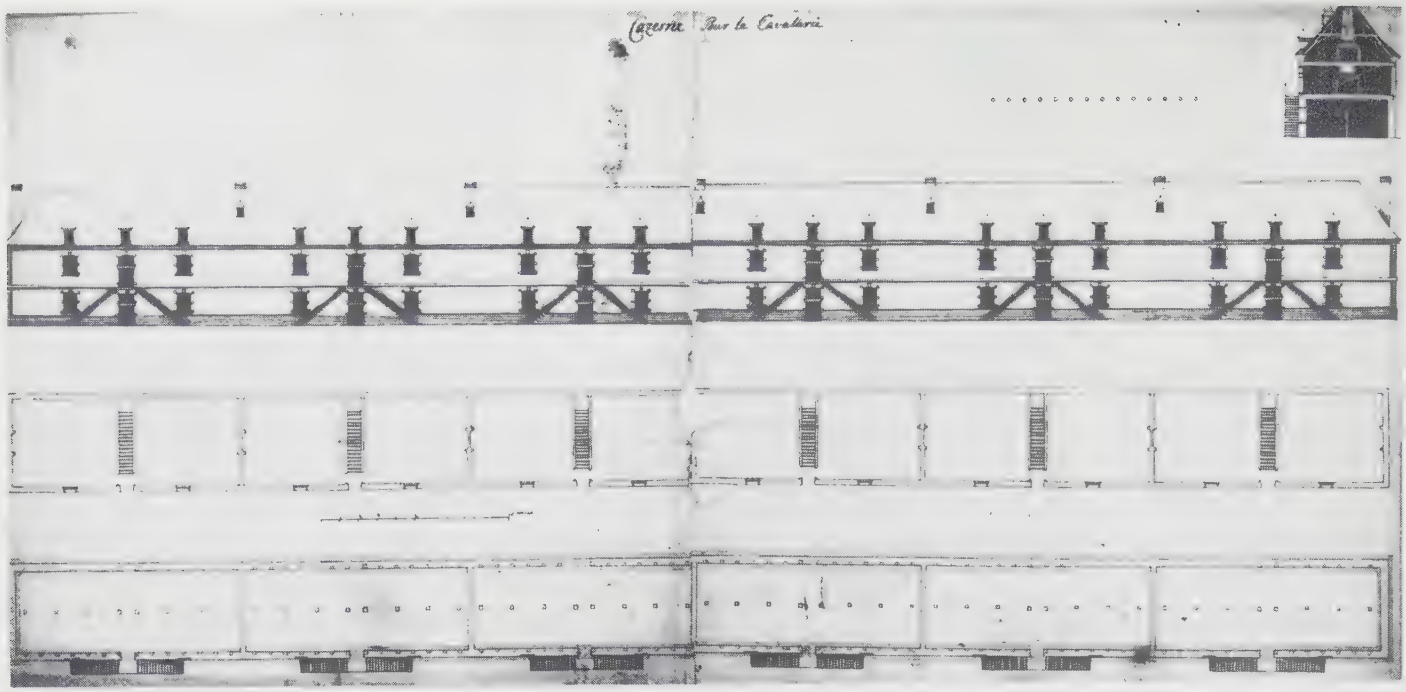

Bild 20 *Fransk 1600-talsritning till kavallerikasern enligt blocksystemet. KrA. Fortifikationens ritningar. VHB nr 10.*

Französischer Entwurf aus dem 17. Jahrhundert für eine Kavalleriekaserne mit Blocksystem.

Bild 21 *Norra Kasernen i Kristianstad uppförd 1768. Fasad mot kaserngården. Byggnaden är numera i kommunens ägo. Vykort i FortF fotosamling.*

Kristianstad. Nordkaserne, ausgeführt 1768. Aussicht auf den Kasernenhof. Ansichtskarte etwa Anfang 1900.

da namnet antyder var den avsedd för det högre befälet vilket föranlett dess planlösning med rum för olika funktioner utmed en genom hela huset löpande mittkorridor. Den andra kasernen var avsedd för soldater och därför uppförd enligt det då moderna blocksystemet i två plan. Kasernen är dock så liten att den bara består av ett block dvs ett genomgående trapphus med två 20-mannalogement vid varje sida. Sammanlagt rymmer huset på sina två våningsplan åtta logement med plats för sammanlagt 160 man. Ritningen visar 5-mannabritsar i ett etage, bild 23. Med tanke på den brist på förläggningsplatser som så ofta rådde är det troligt att dubbla britsar

Bild 22 *Den s k Stenkasernen vid Fredriksborgs fästning på Värmdön invid farleden till Stockholm. Kasernen uppfördes enligt blocksystemet i slutet på 1850-talet efter ritningar av överintendenten Carl Hårleman. Foto från 1977. FortF fotosamling.*

Värmdön bei Stockholm. Die sogenannte Steinkaserne der Festung Fredriksborg, nach Blocksystem. Ende der fünfziger Jahre des 19. Jahrhunderts. Entwurf Carl Hårleman.

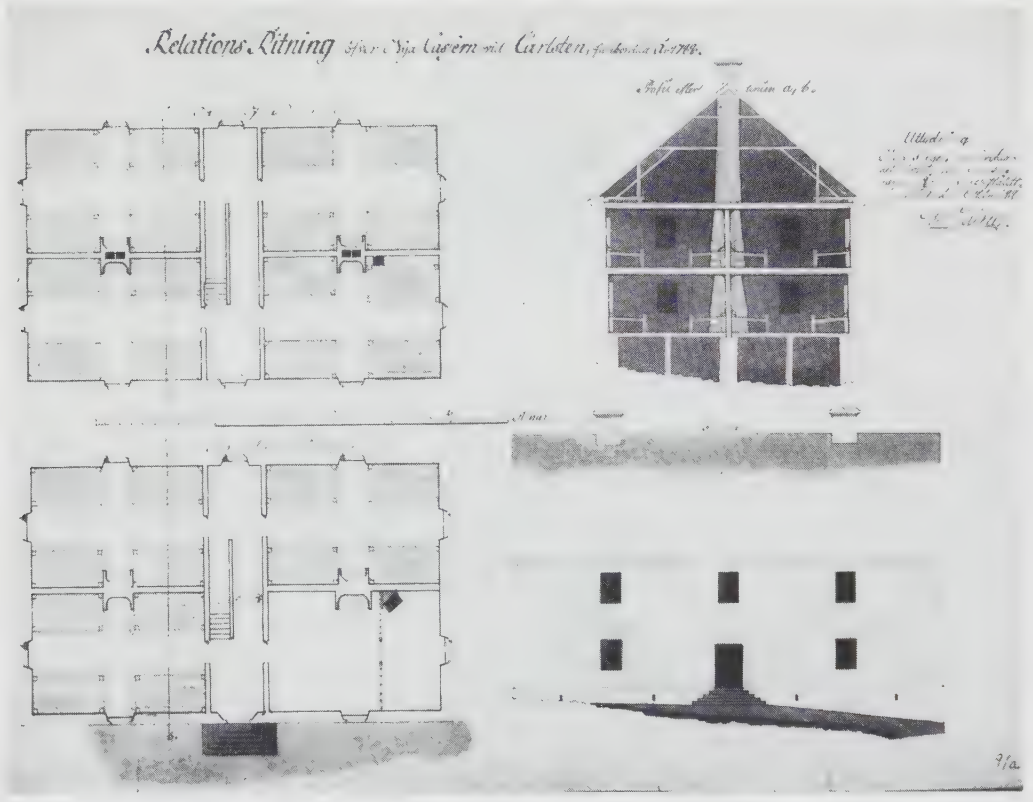

Bild 23 *Relationsritning från 1789 över den 1788 fullbordade "Nya kasernen" även kallad artillerikasernen vid Karlstens fästning. KrA. SFP. Marstrand nr 87a.*

Marstrand. Karlstens Festung. Neue Kaserne, auch Artilleriekaserne benannt. Ausgeführt 1788. Aufnahmezeichnung 1789.

använts vilket i så fall fördubblade förläggningen. Enligt en relationsritning fullbordades kasernen 1788, andra källor anger däremot åren 1771 och 1786.[37]

Kristianstads i ordningen andra kasern, kallad Södra Kasernen, fullbordad 1787 eller 1788, blev vad gäller arkitektur, planlösning och byggnadskonstruktion en sällsam engångsföreteelse. Hade exteriören utförts som det första förslaget visar hade Kristianstad fått en kasern med klassiskt skön arkitektur vars förebild syns hämtad från den italienska barocken och kanske förmedlats via Tessin d y:s vaktflyglar på Stockholms slott, bild 24. Den balustrad som avsågs skyla det flacka taket och som var den viktigaste

37) *Fortifikationens historia.* IV:12. Sid 281.
Slott och herresäten i Sverige. Del: Riksfästen och residens. Malmö 1971.

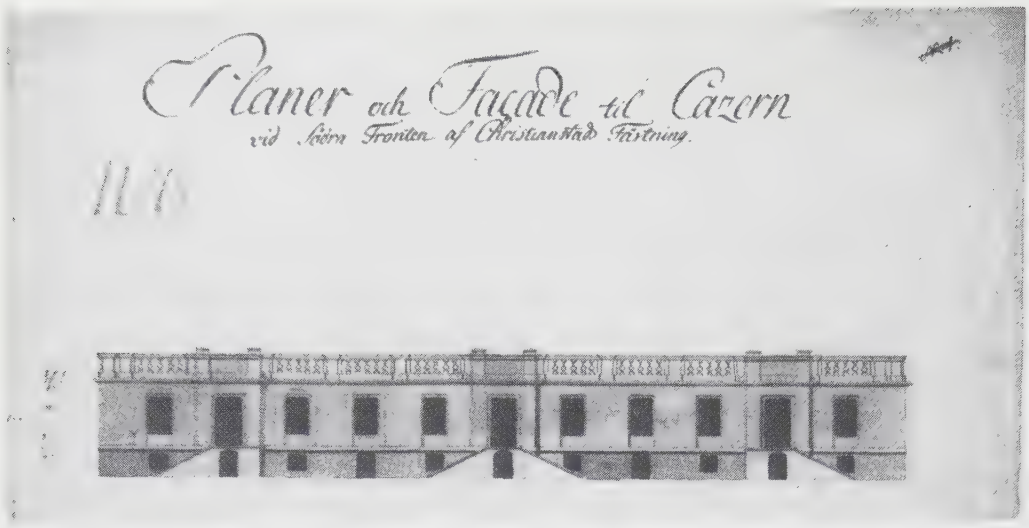

Bild 24 *Förslag till fasad på Södra Kasernen i Kristianstad. Undertecknad Nils Rosenblad Kristianstad den 25 okt 1785. KrA. SFP. Kristianstad nr 184a.*

Kristianstad. Nicht ausgeführter Entwurf für Südkaserne, 1785.

Bild 25 *Södra kasernen i Kristianstad enligt del av relationsritning undertecknad av H Gyllenborg 1787. KrA. SFP. Kristianstad nr 475e.*

Kristianstad. Aufnahmezeichnung über Südkaserne 1787.

arkitekturdetaljen i den tänkta barockbyggnaden blev aldrig uppförd. I stället utfördes ett egendomligt och mycket ovanligt slag av mansardtak vilket resulterade i att kasernen fick ett tillplattat och klumpigt utseende, bild 25. Planlösningen är också både ovanlig och märklig, bild 26. Genom de motstående entréerna och trapporna påminner den något om blocksystemet. De stora logementen och de små gavelrummen för officerarna påminner å andra sidan om den sedan länge vanligt förekommande planlösningen av baracker se bilderna 79, 81, 83 och 30. Märkligt är att byggnadens mittparti med de fyra logementen har dubbel rumshöjd. Inne i dessa ca 19 fot (5,7 m) höga salar fanns en läktare som upptog ⅔ av golvytan, bild 27. Läktaren stod som på en teater i förbindelse med övervåningen vid gavlarna och inte med parketten dvs logementets nedre del. Läktaren var prydd med en barockbalustrad, lik den som planerats för takfrisen, och vilade på tätt ställda toskanska kolonner. Hela innanmätet var av trä, endast källarbjälklaget var av sten. Genom läktarutformningen fick logementen karaktär av gallerier vars säkerligen ståtliga intryck ytterligare förstärktes genom de ovanligt (3,5 m) höga fönstren. Hur många man som skulle förläggas på och under läktaren framgår inte av ritningarna men om man utgår från samma förläggningstäthet som i Norra Kasernen torde varje logement ha rymt minst 80 man. För logementens uppvärmning fanns för vardera logementen två öppna spisar placerade på ytterväggen intill de båda entréerna. Att förlägga rökkanaler i ytterväggar är både oekonomiskt och tekniskt olämpligt, varför det sällan förekommer. Kasernens källare är endast obetydligt

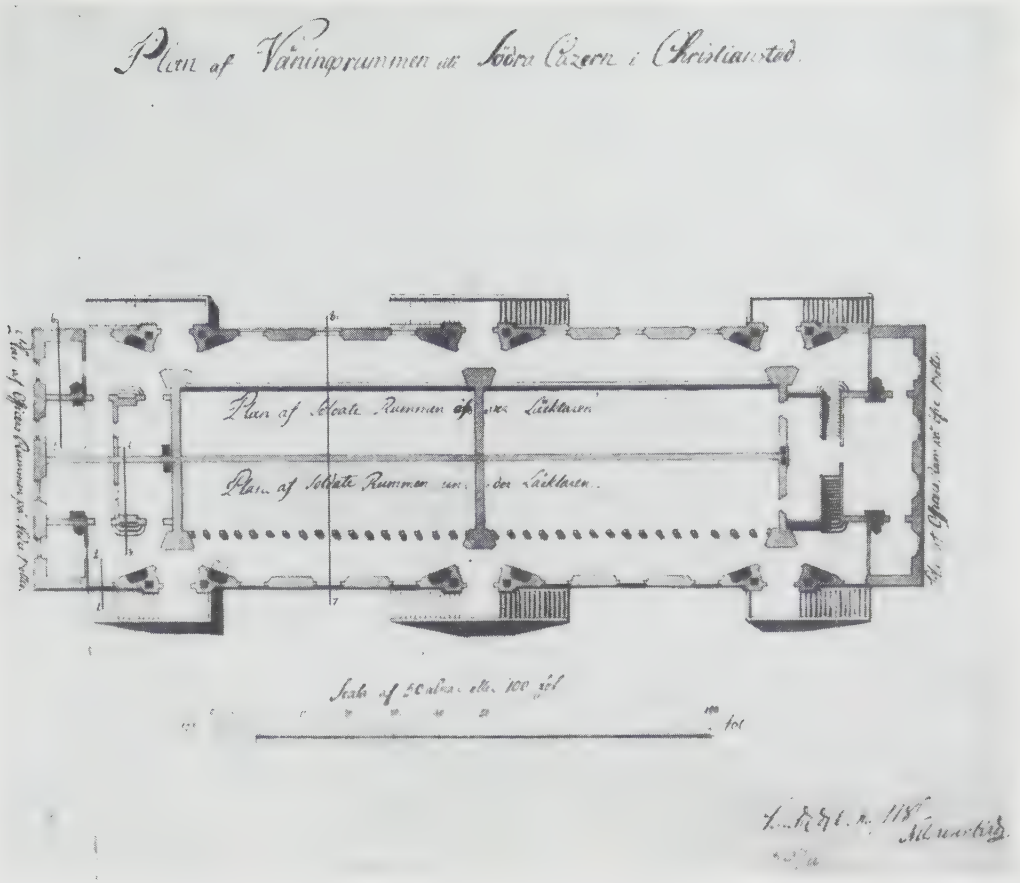

Bild 26 *Planritning till Södra kasernen i Kristianstad. Undertecknad Nils Rosenblad Kristianstad den 6 maj 1786. KrA. SFP. Kristianstad nr 379a.*

Kristianstad. Südkaserne. Grundriss 1786.

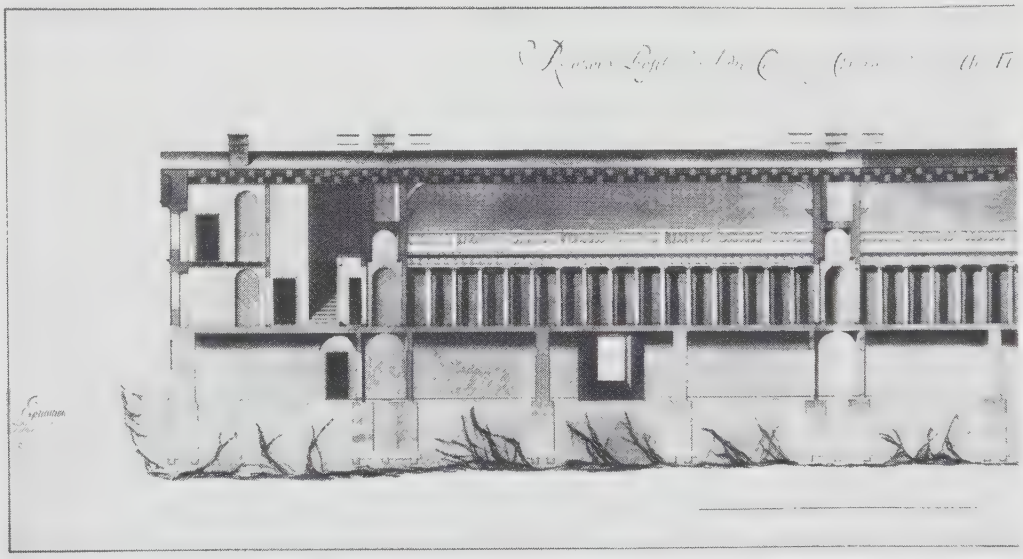

Bild 27 *Relationsritning (längdsektion) från 1787 över Södra kasernen i Kristianstad. Undertecknad Nils Rosenblad. KrA. SFP. Kristianstad nr 475h.*

Kristiansstad. Südkaserne. Aufnahmezeichnung, Längenschnitt 1787.

Ritningens text:

Relations Profil öfver Södra Casern uti Christianstad för År 1787
tagen efter Linien G H

Explication.
Läktare, Golf, Gipsloft, Samt
hälften af Skorstenarne, äro utan
färgor marquerade, såsom ofärdigt.
Rustverket ligger under vatten:
horizonten.

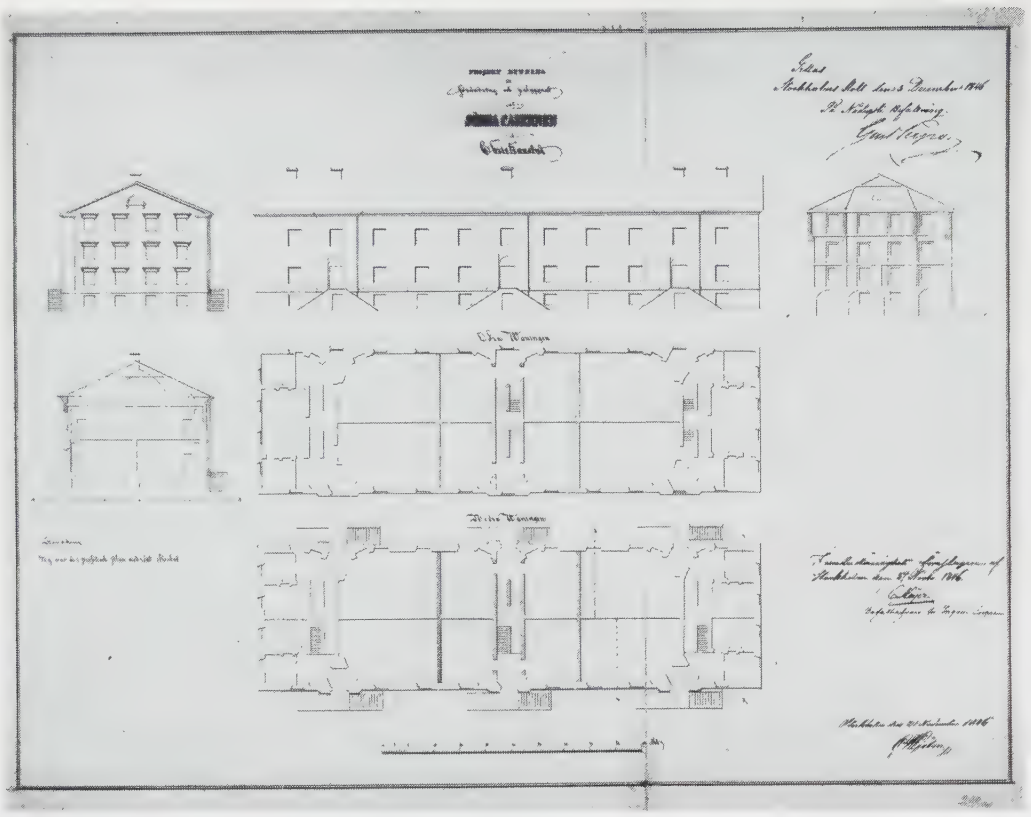

Bild 28 *Ritning till om- och påbyggnad av Södra kasernen i Kristianstad. Undertecknad Stockholm den 21 nov 1846 O. Hjelm. KrA. SFP. Kristianstad nr 246a.*

Kristianstad. Südkaserne. Entwurf für Um- und Ausbau 1846.

nedgrävd på grund av att staden och dess omgivningar låg mycket sankt och osunt.[38] Den tidigare byggda Norra Kasernen och kasernerna vid östra etablissementet från 1906 saknar därför också källare. Efter en brand 1847 om- och påbyggdes Södra Kasernen varvid de höga fönstren minskades och läktarsystemet revs bort och ersattes med en inredning enligt blocksystemet, bild 28. Kasernen disponeras numera av länsstyrelsen.

I Göteborg, som var en befäst stad fram till 1822, bodde garnisonsmanskapet under vakttjänstgöringen i högvakten och i stadsportarnas logementer.[39] Garnisonens övriga behov av bostäder ålåg det borgerskapet att fylla. För att slippa olägenheten med inkvarterade soldater i hemmen hade borgarna redan 1661 erbjudit sig att uppföra fyra corps de gardier för sammanlagt 128 man. Planen godkändes av Kungl Maj:t men blev inte genomförd. Med "1771 års inkvarteringsförordning för rikets städer" skapades förutsättningar för bättre inkvarteringsförhållanden genom att städerna ålades att genom sin magistrat tillsätta särskilda inkvarteringskommissioner. I Göteborg utbetalade denna en månatlig ersättning till de hyresvärdar som upplät rum åt soldater.[40] Det stora flertalet soldater kom därigenom att bo hos det lägre borgerskapet i småhusen på Otterhällan och Kvarnberget.[41] Efter de stora bränderna 1792 och 1793, då de flesta hus inom detta område brann ned, blev det svårt att finna husrum för soldaterna. Borgerskapet nödgades därför till slut bygga ett stort kasernetablissement som när det stod färdigt 1798 hade kostat 1,7 miljoner riksdaler.[42] Sammanlagt innehöll kasernerna 22 rum för officerarna, 21 för underofficerarna och 59 för de gemena. I byggnadsarbetet hade deltagit bl a 100 indelta knektar från Älvsborgs regemente och fästningsfångar. Artilleristerna för vilka kasernerna byggdes bestod enligt Fredberg av "dagdrivare, supare, sjuklingar och gubbar i förtid", så av dem kunde tydligen ingen arbetshjälp förväntas.[43] Etablissementet ritades av stadsarkitekten och fortifikationskaptenen C W

38) Edholm, a a. Sid 3–9. Edholm anger att ännu så sent som 1880 var frossan endemisk i Kristianstad. Under perioden 1866–75 hade garnisonen haft 136 fall dock inget med dödlig utgång.

39) Kuylenstierna, O, *Den gamla kasernen*. Göteborg 1901.

40) Lundh, H L, *Kungl Göta artilleriregemente*. Göteborg 1954. Kap: Inkvartering. Sid 98.

41) Ljungberg, V, *Göteborgs fästningar och garnison*. Göteborg 1923. Sid 541.
Fredberg, a a. Sid 227.

42) Lundh, a a. Sid 98.

43) Fredberg, a a. Sid 227.

Bild 29 *Göta artilleriregementes gamla kasern i Göteborg. Använd som soldatförläggning från 1798 till 1895. Ritad av stadsarkitekten och fortifikationskaptenen C. W. Carlberg. KrA. Gruppfotosamlingen. Göta artillerireg.*

Göteborg. Alte Kaserne des Göta Artillerieregimentes. Soldatenquartier 1798–1895. Photographie 1890–1895.

Carlberg. Enligt uppmätningsritningar från 1882 var kasernerna uppförda enligt sidokorridorsystemet med trapphus vid gavlarna och öppna spisar i logementen,[44] bild 29. 1895 flyttade artilleristerna till sitt nya slottsliknande kasernetablissement vid Qviberg, bild 44. Den gamla kasernen revs 1908 för att lämna plats för stadens nya elektricitetsverk.

Med kasern avsågs ursprungligen en byggnad där endast soldater med eller utan befäl hade sitt permanenta kvarter. Vid några av våra fästningar förekommer det att särskilda bostadshus uppförts för så skilda kategorier som officerare, fångar och fabriksarbeterskor men ändå kallats kaserner. Straffångar hade redan i början av 1700-talet använts vid fästningsbyggen. Dessa "korrektionister" kunde vara både civila och militära. Fram till 1897 då detta system avskaffades hade de varit intagna i olika kårer som Pionjärkåren 1826–43, Kronoarbetskåren 1842–97 samt Disciplinkompaniet 1860–97.[45]

De första kasernerna för dessa "försvarslösa" och deras väktare byggdes vid Karlsborgs fästning 1826,[46] bild 30. De var av korsvirke, i två våningar med inredd vind, och planlösta på samma enkla sätt som fästningsbarackerna under 1600-talet, bild 79–81. På 1850-talet då Kronoarbetarkåren vid ett tillfälle steg till 750 man gjordes en så omfattande till- och ombyggnad att de båda kasernerna utvecklades till ett helt etablissement med plats för 600 kronoarbetskarlar, 50 vaktsoldater och allt deras befäl. Anläggningen hade också sjukhus, kök, marketenteri, spruthus, arrester och andra funktioner som ingår i ett självständigt etablissement.[47] Hela anläggningen brann ned 1872, ett år innan den nya kasernen för Disciplinkompaniet blev färdig,[48] bild 31.

Disciplinkasernen, som numera disponeras av ammunitionsfabriken, består av en mittkropp och två tvärställda flyglar. I mittkroppen placerades logementen och i flyglarna befälsbostäder, expeditioner och arrester. Genom fyra trappor skapades ett system för snabb och säker utrymning. Efter denna enkla planlösningsprincip skulle de flesta kaserner ända in på 1920-talet komma att byggas. Att döma av de ljusa och lättvädrade logementen hade förslagsställaren tydligen känt till det moderna engelska kasernbyggnadssystemet, där en av de viktigaste reglerna var att logement skulle ha

44) KrA. SFP. Göteborg nr 550 e.

45) Sjöstedt, C, *Anteckningar rörande pionjär- och kronoarbetskårerna samt värvade arméns disciplinkompani under deras förläggning å Karlsborg*. Hjo 1913.

46) *Fortifikationens historia.* V:2. Sid 100.

47) Ritning med redovisning av rumsfunktioner, förläggningskapacitet m m finns i KrA. Karlsborgs fästningsarkiv. Ritningar. Div I nr 4.

48) *Fortifikationens historia.* V:2. Sid 174.

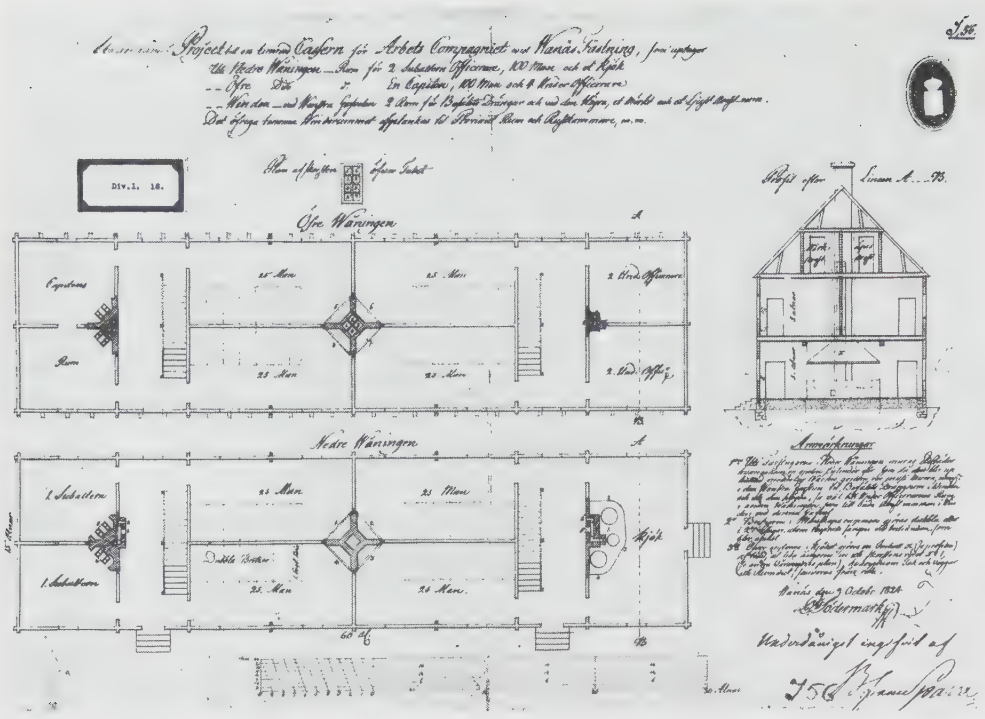

Bild 30 *Ritning till kasern för arbetskompaniet vid Karlsborgs fästning, undertecknad av fästningens förste fortifikationsbefälhavare major P. Södermark den 9 okt 1824. Kasernen stod färdig 1826. KrA. Karlsborgs fästnings arkiv. Ritningar. Div I:18.*

Karlsborg. Kaserne der Arbeitskompanie für den Aufbau der Festung, Grundriss 1824. Die Kaserne wurde 1826 fertig.

Ritningens text:

Underdåningt Project till en timrad Casern för Arbets Companiet wid Wanäs Fästning, som upptager
Uti Nedre Wåningen – Rum för 2 Subaltern Officerare, 100 man och et Kjök
-"- Öfre Dito do: En Capiten, 100 man och 4 Under Officerare
-"- Winden – vid Wenstra Gafvelen 2 Rum för Befälets Drängar och vid den Högra, et mörkt och et Ljust arest-rum
Det öfriga tomma Windsrummet afplankas til Proviant Rum och Rustkammare, m m.

Anmärkningar

1mo Uti Farstugorne i Nedre Wåningen muras Eldstäder hvarigenom en gjuten Cylinder går, som då den blir uphettad meddelar Wärme genom rör inuti muren neml. i den Wenstra farstuen til Befälets Drängrum i Winden och uti den högra, så väl till Under Officerarnes Rum i andra Wåningen som till båda arestrummen i Winden vid denna Gafvel.

2o Britzerne, i Manskapsrummen gjöras dubbla eller i 2ne Etager, utom Corprals sängen vid britsändan, som blir enkel.

3tio Öfver grytorne i kjöket gjöres en Imhatt × (se profilen) af träd, at leda ångorne in uti skorstensröret No 1 (se andra Wåningens plan) hvarigenom Tak och wäggar uti Rummet sauvera från röta.

Wanäs den 9 Octobr 1824.
P. Södermark.

Underdånigst ingifvit af
B. Franc-Sparre.

fönster på två motstående väggar. I annat fall är det mindre troligt att han låtit ersätta den vanliga hjärtväggen med det dyrare alternativets pelare och balkar.

Engelsmännen hade efter fältsjukans fruktansvärda härjningar under Krimkriget varit de första att ta itu med att utreda orsakerna till varför sjukligheten var så stor bland garnisonerade soldater och därvid påvisat, att detta berodde på dåliga bostadsförhållanden. Utredningens utlåtande som ut-

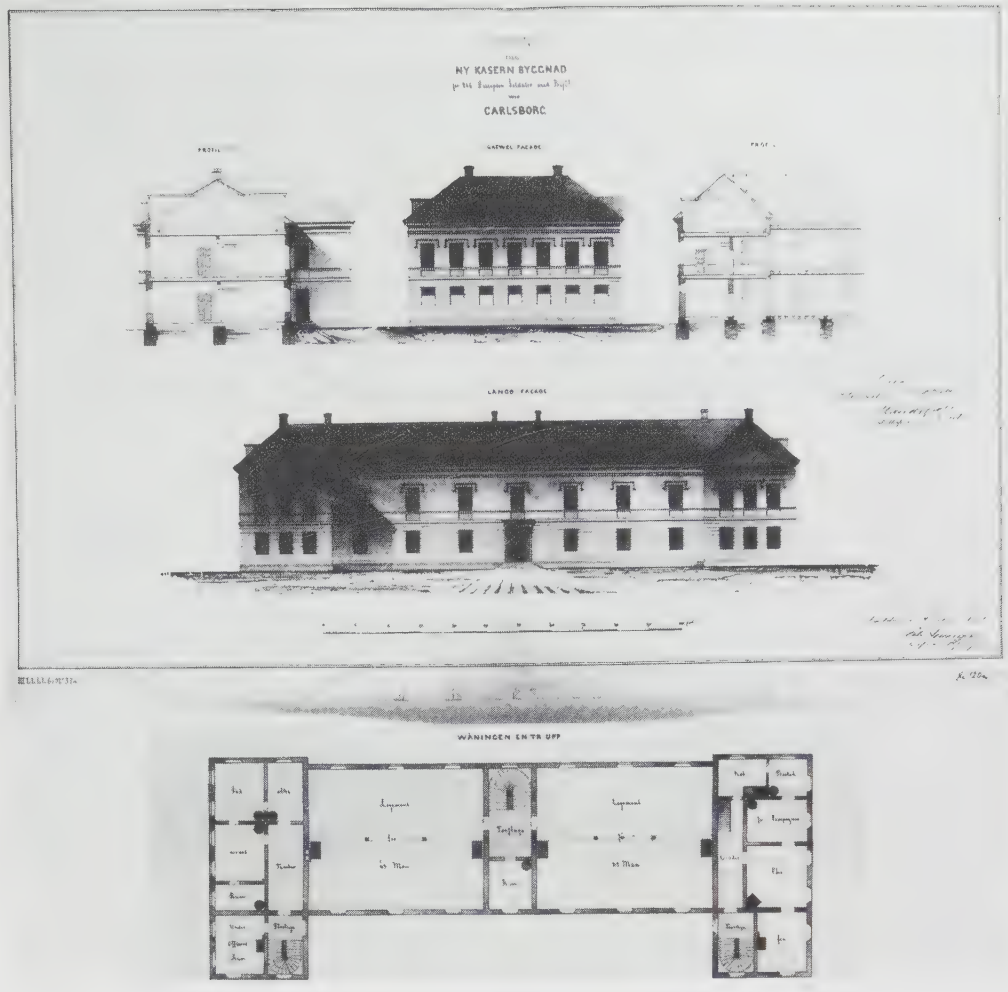

Bild 31 *Ritning till kasern för Disciplinkompaniet vid Karlsborgs fästning. Undertecknad i Karlsborg den 14 sept 1871 av fortifikationsbefälhavaren Edv. Zettergren. KrA. SFP. Karlsborg nr 120a och b.*

Karlsborg. Kaserne der Disziplinkompanie der Festung. Ausführungsentwurf 1871.

gavs 1861 kom att bli ett standardverk i kasernbyggnadsfrågor.[49] Som den mest hygieniska formen för förläggningsbyggnader framhölls det s k paviljongsystemet, vilket bestod av små envåningsbyggnader (paviljonger) som hade skilda rum för sömn, måltider, tvätt, rengöring av vapen etc. Logementen skulle dessutom ha fönster på två motsatta väggar. Dessa grundläggande regler anammades också av den svenska militärläkarkommitté som på Kungl Maj:ts uppdrag 1879 framlade förslag till "hygieniska och sanitära föreskrifter angående kaserner".[50] Om paviljongsystemet och dess vidare öden i Sverige har jag närmare redogjort i tidigare artiklar och uppsatser.[51]

Inte ens kvinnor har varit förskonade från att bo i kasern. Vid ammunitionsfabriken i Marieberg utanför Stockholm var enligt Edholm på 1870-talet omkring 100 dalkullor kasernerade i fabrikens övervåning. Den enda kasern som kronan uppfört speciellt för kvinnor byggdes 1886 vid patronfabriken i Karlsborgs fästning. Kasernen som än idag kallas Kullås är murad i två våningar med mitt- och sidorisaliter i tre våningar. Planlösningen är nästan helt symmetrisk och regelbunden med fyra stora logement för 14 kvinnor och åtta små för fyra, bild 32. I bottenvåningen användes två stora logement till matsalar och fyra små till kök, förråd och kasernvakt. Ritningarna redovisar förläggningsplatser för sammanlagt 188 kvinnor. Att människor, således även soldater och fabriksarbeterskor, hade behov av att kunna tvätta sig inomhus hade ännu inte vunnit allmän förståelse ty som alla andra kaserner, med några undantag när, saknade även denna kasern tvättrum. Den första kasern som byggdes med tvättrum med rinnande kallt vatten var

49) Sörensen, O P, *Våra kasernetablissement.* Tidskrift i Militär Helsovård 1904. Sid 5.
Engelska militärväsendets förändringar. Tidskrift i Militär Helsovård 1876. Sid 341.

50) Edholm, a a. Sid 364. Tidskrift i Militär Helsovård 1879. Sid 215.

51) Berg, a a 1975.

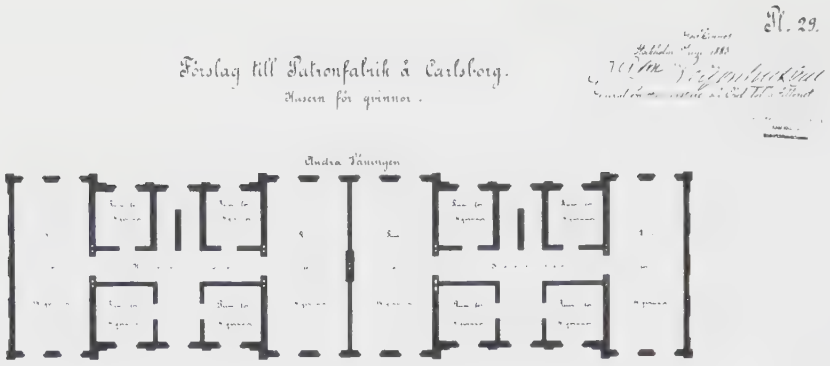

Bild 32 *Del av ritning från 1883 till kasern för kvinnor vid patronfabriken i Karlsborgs fästning. KrA. Generalfälttygmästarens exp Fack VII. Karlsborg nr 58:2*

Karlsborg. Frauenkaserne der Patronenfabrik der Festung. Grundriss 1883.

Pontonjärkasernen i Marieberg från 1861.[52] Den första militära varmbadsinrättningen tillkom först 1876 vid det då nyuppförda etablissementet för Svea artilleriregemente vid Valhallavägen i Stockholm.[53]

Genom artilleriets utveckling mot allt större genomslagsförmåga upphörde under 1800-talets senare del ett tiotal fästningar att räknas till rikets fasta försvar. Inom dessa uppfördes följaktligen inte några nya fästningskaserner. Vid de få nya fästningar som därefter anlades, med början i Vaberget intill Karlsborg 1889 och Bodens fästning, påbörjad 1900, uppfördes inga fristående kaserner. Här sprängdes alla erforderliga utrymmen för både människor och kanoner ned i urberget,[54] bild 97.

Bombfria kaserner

Några från fortifikationerna helt fristående bombfria kaserner har vad jag kunnat finna aldrig byggts varken i Sverige, Finland eller i de svenska besittningarna på andra sidan Östersjön. Däremot har bombfria kaserner och baracker vilka utnyttjat befintliga befästningsdelar byggts vid flera fästningar, bild 6, 7, 96.

1733 års fästningskommission som hade i uppdrag att besiktiga och inventera de västsvenska fästningarna påtalade att Göteborgs fästning inte ägde en enda kasern som var användbar vid belägring. I Stralsund hade man under belägringen 1714–15 bittert fått erfara att bristen på skyddade logement lett till garnisonsbesättningens fullständiga utmattande.[55] Enligt en "dessein" som tyvärr saknar uppgift om både förslagsställare och tillkomstår, men som enligt anteckningar i Krigsarkivet antas vara från 1733 och således anknyter till fästningskommissionen och dess uppdrag, så upprättades ett ritningsförslag till en bombfri kasern i Göteborg för 1 000 man och underofficerare, bild 33. Ritningen visar en fyra våningar hög byggnad, med planmåtten 57 × 15,5 m, som sparsamt dekorerats med profilerad taklist, fönsteromfattningar samt en portal i italiensk barock med bandrustik och rakt överstycke. Inslaget av italiensk barockarkitektur, som är kännetecknande för i första hand Carl Hårlemans militära och andra offentliga byggnader ända fram till 1760-talet, stöder krigsarkivets teori om att ritningen upprättats 1733.[56] De fyra våningsplanen är lika planlösta med centralt trapphus, sex lika stora logement och en utmed hela byggnadens längd löpande sidokorridor. Systemet med sidokorridor som sedan länge hade tillämpats i fästningsvallarnas kasematter, bild 96, blev sedermera från 1870-talet och fram till 1950-talet den nästan undantagslöst använda planlösningen i kaserner.[57] Till skillnad mot det c:a 150 år yngre Slutvärnet i

52) Edholm, a a. Sid 241.

53) Ibid. Sid 238.

54) *Fortifikationens historia.* V:2. Sid 250.

55) *Fortifikationens historia.* IV:7. Sid 135.

56) Stavenow, a a. Sid 223.

57) Berg, a a 1975.

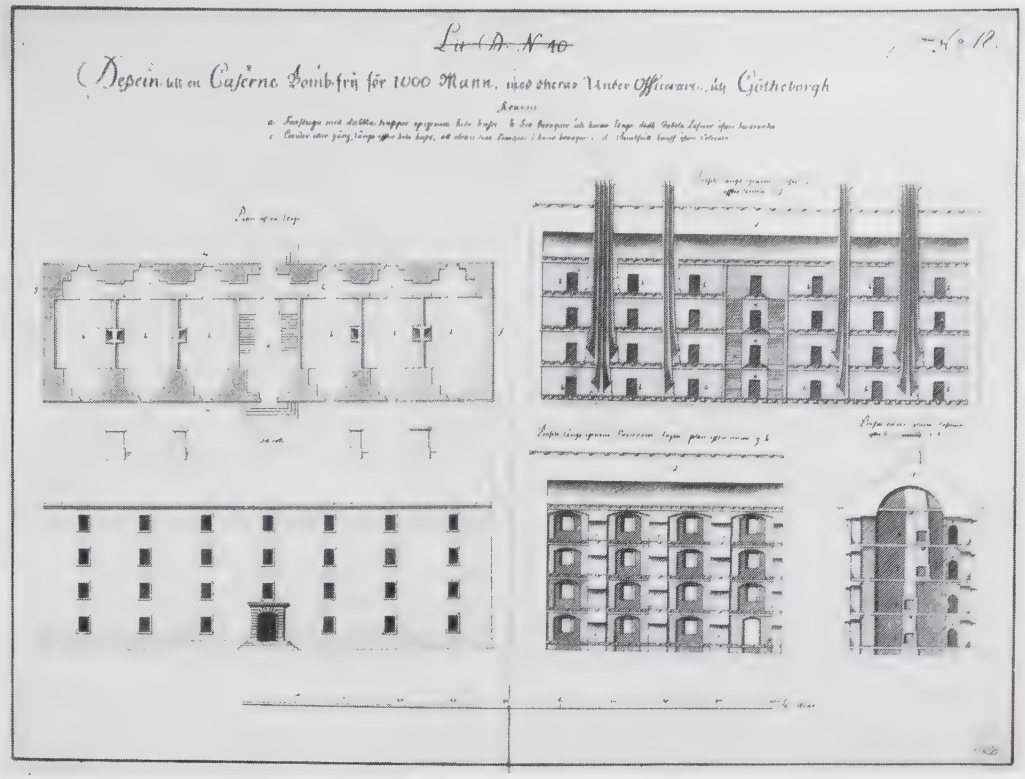

Bild 33 *"Dessein till en Caserne Bomb-frij för 1 000 Mann, med dheras Under Officerare utj Götheborgh." Ritningen antas vara från 1733. KrA. SFP. Göteborg nr 154.*

Göteborg Bombenfreie Kaserne für eintausend Mann. Unausgeführter Entwurf, nicht datiert. Etwa 1733.

Ritningens text:

Renvois.

a. Förstuga med dubbla trappor opigenom hela huset.
b. Sex baraquer uti hwar Etage dedh dubbla Lafwor ofwer hwarandra.
c. Coridor eller Gång, långs efter hela huset, att obehindras komma i hwar baraque.
d. Bombfritt hwalf öfwer Casernen.

Karlsborgs fästning var det bara översta bjälklaget som föreslogs bli "bombfritt" dvs valvslaget. För att ta upp trycket från det 2 m tjocka tunnvalvet skulle ytterväggarna förstärkas med 2 m breda och 4 m djupa kontreforer mellan varje logement dvs med ca 6,5 m avstånd. Väggarna, utom fönster och en liten del av fönsterväggen blev därigenom lika "bombfria" som taket. Hur fönstren skulle skyddas från bombardemang lämnar ritningen däremot inget besked om. För att inkvartera den angivna styrkan måste varje logement på 60 m^2 förläggas med minst 43 man. För var och en skulle då volymen bli 4 m^3 och ytan 1,4 m^2. För att förstärka taket ytterligare och dessutom ge det en rikoschetterande form skulle valvet muras på så att det fick formen av ett sadeltak med utspringande taklist avtäckt med träpanel och plåt. Västkustfästningarna och därmed också Göteborgs fortifikationer blev nödtorftigt iståndsatta under åren 1734–72.[58] Utöver Slutvärnet vid Karlsborgs fästning byggdes det inte någon ytterligare bombfri kasern, varken den beskrivna eller efter senare ännu mera storstilade förslag.

I Landskrona där borgerskapet sedan länge led svårt under det hårda inkvarteringstrycket hade en av sex planerade kaserner blivit inflyttningsklar 1764, bild 17. Hur de återstående kasernerna skulle gestaltas finns troligtvis inga ritningar till såtillvida inte de ospecificerade ritningarna till en bombfri kasern undertecknade av Hans Christ Dehn[59] i Landskrona den 4 april 1765 tillhör dessa planer, bild 34, 35. Till skillnad mot Göteborgskasernen som ser ut som ett konventionellt hus ser Dehns våningskasern med

58) *Fortifikationens historia.* IV:12. Sid 234.

59) *Fortifikationens historia.* VI:3. Officerare utom chefer. Sid 324. Ericsson, E, *Olof Hansson Örnehufvud och Svenska fortifikationsväsendet.* Uppsala 1935. Sid 114.

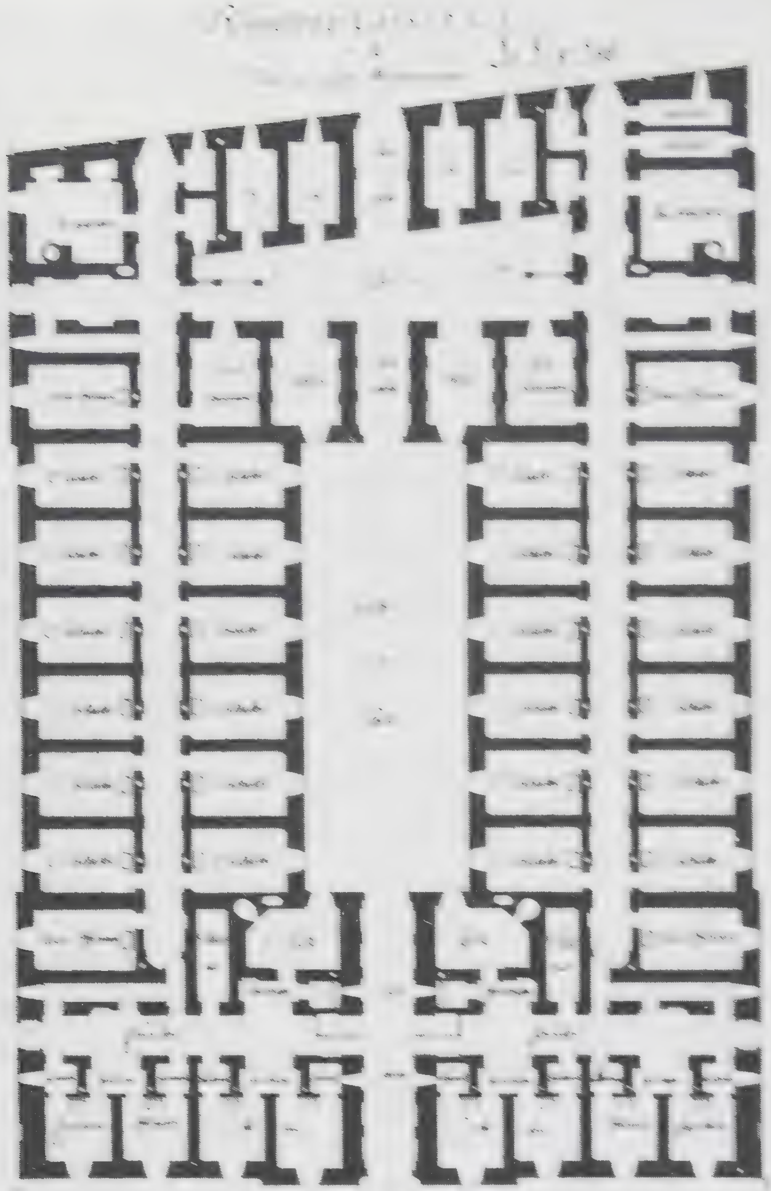

gräsbevuxet tak ut som en fästningsmur. Den bombfria kasern som föreslogs uppföras i Göteborg var endast avsedd för soldater och underofficerare medan Dehns kasern i likhet med den redan byggda kasernen i Landskrona även skulle innehålla övriga erforderliga utrymmen som officersbostäder, kök, vinhus, marketenteri, rustkammar, fähus, vedbodar och avträden. Alla utrymmena föreslogs få invändig förbindelse vilket får anses vara en grundförutsättning för en bombfri kasern. Planen visar fem längor sammanställda till en rektangel med 78 x 52 m sidor omslutande en större och en mindre gård. Den, på ritningen, nedre gavellängan inrymmer officerarnas lokaler, den motstående ekonomiutrymmen och de båda längorna däremellan 24 logement på varje våningsplan. Logementen är 30 m² och mätte åt

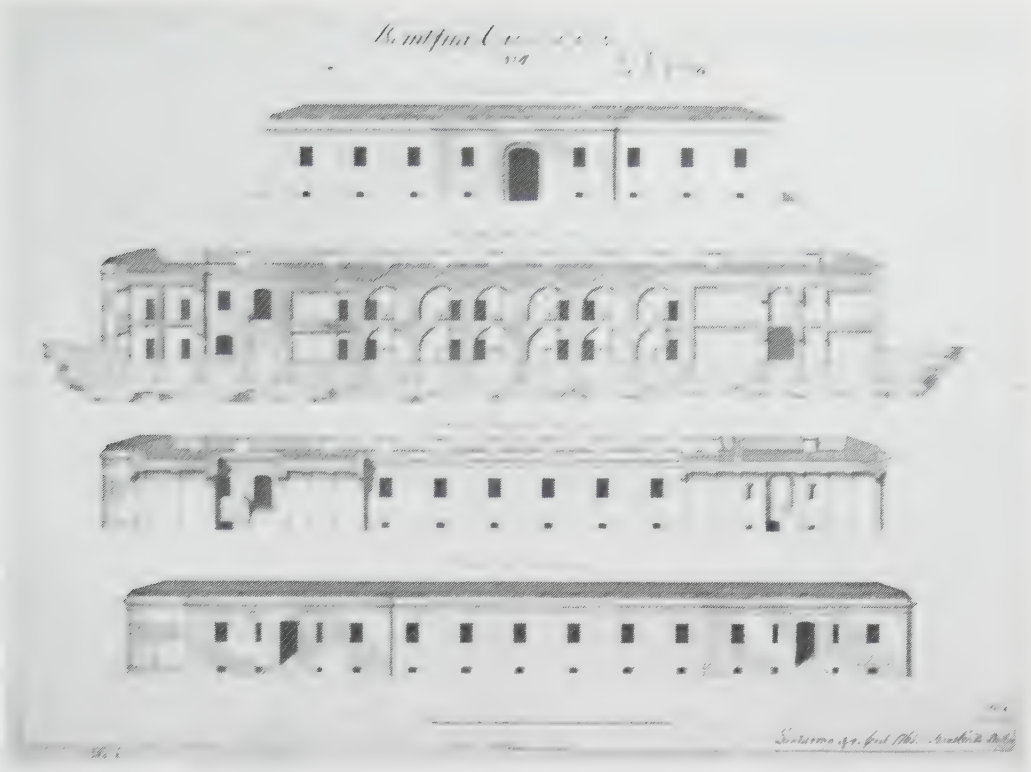

Bild 35 *Ritning till fasader och sektioner i ett förslag till bombfri kasern. Undertecknad Landskrona den 4 april 1765 Hans Christ Dehn. KrA. SFP. Landskrona nr 382d.*

Unausgeführter Entwurf für eine bombenfreie Kaserne, 1765

inritade fem dubbellavarna sannolikt avsedda för 20 man. Utrymmet per man är som i Landskronakasernen och i Göteborgsförslaget ca 1,5 m^2 med 4,5 m^3 volym dvs det minsta möjliga ur kommunikationssynpunkt. Källaren och övervåningen har lika planlösning och i det närmaste också lika inredning. Enda skillnaden består i att bostadsrummen i källaren har öppna spisar och små välvda fönstergluggar medan motsvarande rum i övervåningen har kakelugnar och stora fönster. Att döma av markerade sovplatser torde kasernen ha beräknats för 8 överofficerare, 56 underofficerare och 960 soldater. Genom sin fortifikatoriska karaktär ger förslaget ett intryck av fästningsmur. Dels är det det vall-liknande taket med den utkragade listen och dels är det mittrisalitens rusticering och höga inkörsvalv, påminnande om stadsportarna i de äldre fästningsstädernas stadsmurar, som framhäver detta intryck.

För Landskronas del hade frågan om bombfria förläggningsbyggnader redan tidigare varit aktuell. Vid 1746–47 års riksdag hade nämligen Fortifikationen framfört nödvändigheten av att fyra bombfria baracker byggdes i Landskrona. I Krigsarkivet finns också två ritningsförslag till bombfria baracker från 1744 som undertecknats av Gabriel Cronstedt, chef för Fortifikationen. Dessa baracker återkommer jag till längre fram i kapitlet om baracker.

Garnisonskaserner

För de garnisonerade trupperna utanför fästningarna var tillgången till kaserner om möjligt ännu sämre än inom desamma.

Under indelningsverkets och båtsmanshållets tid, dvs före värnpliktsarméns bildande 1901, fanns det två kategorier regementen, indelta och värvade. Vid armén förekom indelta regementen endast vid infanteriet och kaval-

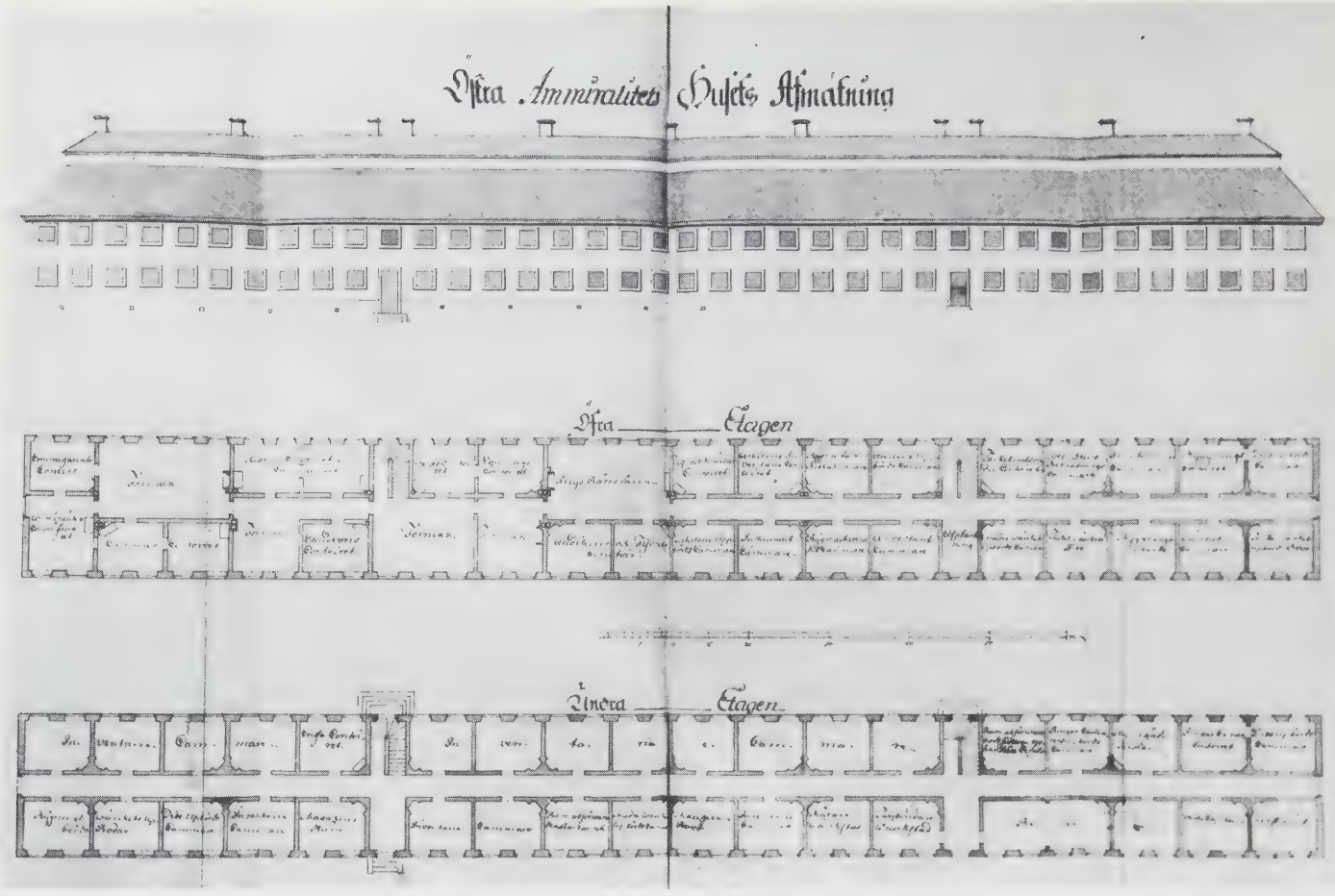

Bild 36 *Uppmätningsritning från 1740-talet av östra boställshuset på Skeppsholmen i Stockholm. Östra och västra boställshusen stod färdiga 1700 och var uppförda efter ritningar av Nicodemus Tessin d y. Byggnaderna som från början benämndes barackerna var avsedda till Karl XII livdrabanter. KrA. Stockholms eskader 1758–1824. Eskaderchefen. Serie J. Ritningar 1728–78 volym nr 1.*

Stockholm, Skeppsholmen. Zwei Baracken für die Trabantenleibgarde von König Karl XII, ausgeführt 1700. Massaufnahme etw 1740–1760. Entwurf Nicodemus Tessin d J.

leriet. Artilleriet, ingeniörstrupperna och sedermera trängen hade däremot bara värvade regementen.

Vid 1870-talets början hade armén 30 infanteri-, 8 kavalleri-, 3 artilleri- och 1 ingeniörsenheter vilka efter storlek benämndes regemente, kår eller bataljon. Inom infanteriet var 23 av dessa indelta och 7 värvade och vid kavalleriet 4 indelta och 4 värvade. De värvade regementena eller motsvarande var således 15 stycken. Av dessa var det bara 2 infanteri-, 3 kavalleri- och 2 artilleriregementen samt ingeniörsbataljonen som förfogade över kaserner eller andra till kaserner inrättade byggnader som rymde hela deras förläggningsbehov. Inom marinens båda vapenslag flottan och kustartilleriet fanns det värvade enheter inom båda vapenslagen men indelta (båtsmän) endast vid flottan. Även inom marinen var det dåligt beställt med tillgången på kaserner. På Skeppsholmen i Stockholm fanns det fyra, vid Nya varvet i Göteborg tre och i Karlskrona två kaserner. Större delen av de värvade förbanden var således inkvarterade eller inhysta i hyrda lokaler. Det skulle dock inte dröja mer än ett årtionde innan denna förläggningsform var avskaffad för att inte mera återkomma i fredstid.

De äldsta kasernerna för garnisonerad trupp utanför fästningarna är Nicodemus Tessin d y båda drabanthus, först benämnda barackerna, senare också Amiralshusen, Generalshusen och numera Östra och Västra boställs-

Bild 37 *Andra livgardets tre kaserner från 1831 och Fredrik Bloms kasern från 1811 för Livgardet till häst vid Storgatan i Stockholm. Hästgardets kasern används nu av Riksantikvarieämbetet. Foto från 1858. KrA. Gruppfotosaml Göta Livgarde 1960 nr 4.*

Stockholm. Kasernen für das zweite Leibregiment, ausgeführt 1831 und für das Husarenleibregiment, ausgeführt 1811. Photographie 1858.

husen, från 1700 på Skeppsholmen i Stockholm. Genom kriget med Ryssland samma år kunde Karl XII:s bussar inte flytta in, utan byggnaderna vid "Långa raden" fick annan användning.[60] I motsats till fästningarnas kaserner och baracker som oftast hade mycket stora logement för uppemot 50 man hade drabantkasernerna små och jämnstora rum utmed en mittkorridor, bild 36. Livdrabanterna var ju också ett elitförband bestående av 200 officerare under konungens eget befäl.

Det skulle dröja över 100 år innan nästa kasernbyggnadsföretag påbörjades i Stockholm. Även detta byggdes för tidens förnämsta rangregemente, Livgardet till häst. 1811 kunde gardet flytta in i sitt etablissement på Storgatan (Riksantikvarieämbetets nuv byggn) som ritats av Fredrik Blom. Innan strandsvägsbebyggelsen kom till var kasernen med sina flankerande stallflyglar en imponerande monumental anläggning som syntes över stora delar av staden, bild 37. I sitt nuvarande inträngda läge och genom Storgatans sänkning har denna vackra vy försvunnit och de väl avvägda proportionerna på dessa ovanligt grupperade byggnader, som räknas till ett av nyklassicismens mästerverk, kommer inte längre till sin rätt. Kasernens planlösning med rader av genomgångsrum och dåligt fungerande kommunikationssystem kontrasterar mot byggnadens vackra och välproportionerade yttre.

Borgarna i Ystad uppförde 1812 ett kasernetablissement till husarregementet Konung Carl XV vars livskvadron sedan 1772 var garnisonerad i staden,[61] bild 38–40. Kasernen låg i hörnet av Östergatan och Krypgränd. Av en uppmätningsritning från 1842 framgår att huset var tre våningar högt med vind samt byggt av sten.[62] Liksom i de flesta andra byggnader i staden saknades källare vilket berodde på den höga grundvattennivån. Planlösningen var enkel med mittkorridor och centralt placerat trapphus. Enligt fältöverläkare Edv Edholm som besökte kasernen 1876 var byggnaden "ganska prydlig och väl inredd samt eger fri utsigt öfver hafvet". I bottenvåningen fanns 12 rum, 1 vaktrum, 5 rum för underbefäl och 6 för gifta husarer. Våningen 1 tr upp hade 8 logement med små halvcirkelformade fönster. Våningen 2 tr upp hade 12 rum inredda för officerare och underofficerare.[63]

60) Wollin, N G, *Skeppsholmen under 300 år.* Stockholm 1971. Sid 211.

61) Arbetet 14/5 och Ystads allehanda 15/5 1975.

62) KrA. SFP. Ystad nr 13.

63) Edholm, a a. Sid 27.

Bild 39 *Kaserngården vid husarregementet Konung Carl XV etablissement i Ystad 1902. Med ridhuset som revs under byggnadsvårdsåret 1975 för att lämna plats för bilparkering försvann den sista resten av de gamla husarbyggnaderna. Ystad museums bildarkiv.*

Ystad. Kasernenhof des Dragonerregimentes in Schonen, (König Carl XV). Photographie etwa Jahrhundertwende.

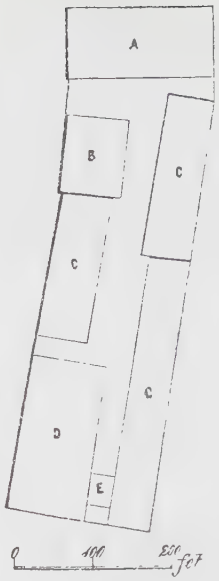

A. Kasernen. B. Kokhus. C. Stallar. D. Ridhus. E. Latrin och gödselstad.

Bild 38 *Situationsplan över husarregementet Konung Carl XV kaserner i Ystad. Stadens borgare byggde etablissementet 1812. De sista delarna revs 1975. Ur Edholm a.a. Sid 27.*

Ystad. Kasernenetablissement für das Drogonerregiment von König Carl XV, erbaut von den Bürgern der Stadt. Bebauungsplan für das Etablissement, das 1812 erbaut wurde.

Nästa kasernbyggnadsföretag i huvudstaden igångsattes på Storgatan mitt emot Livgardet till häst.

Byggnadsarbetena påbörjades där 1829 och 1831 kunde Andra livgardet (sedermera Göta livgarde) ta de tre 3-våningskasernerna i besittning, bild 41. Efter sitt läge benämndes de Norra, Mellersta och Södra kasernen. Inte heller dessa kaserner är byggda efter något av de tre kasernbyggnadssystemen, block-, mitt- eller sidokorridorsystemen, utan hade en oregelbunden plan med mittkorridor i ena halvan och genomgångsrum i den andra. I det största logementet på varje plan fanns en tvättplats vilket torde ha varit de första som någonsin inrättats i en kasern. Överfältläkare Edv Edholm ansåg heller inte att kasernerna var lämpligt utförda. I sin bok om den svenska härens hälsovård skriver han att "För att vara uppförda speciellt för sitt ändamål ega de en mindre lämplig inredning; otillräckligt ventilerade förstugor och korridorer upptaga en stor del af utrymmet, rummen ligga innanför hvarandra osv".[64] Den mellersta kasernen hade mer påkostad exteriör och innehöll förutom logement också ordersal samt expeditioner. Som framgår av bilderna 37, 41, hade Mellersta kasernen genom en centrerande mittrisalit karaktär av huvudbyggnad. Risaliten hade rusticerad bottenvåning, fönsteromfattningar och fronton. I frontonens tympanon satt Carl XIV Johans krönta monogram uppburet av två sköldhållande lejon. Utsmyckningen som hade snidats i trä av bildhuggaren Ahlbom var skänkt av konungen.[65] Den sitter numera uppsatt i förbandets manskapsmatsal vid etablissementet i Enköping. På hästgardeskasernens attika sitter ett liknande emblem fortfarande kvar. I Georg Nordensvans bok från 1878 "I kasern, Sven Svenssons minnen från krigarlivet" ges en sorglustig skildring av de värvade soldaternas bostads- och övriga levnadsförhållanden i kasernerna vid Andra Livgardet.

För det nya vapenslaget "pontonjärerna" uppfördes på 1850–70-talet ett

Bild 40 *Foto från 1905 av kasernen i hörnet av Östergatan och Krypgränd i Ystad. Kasernen som revs 1912 hade uppförts 1812 av borgarna i staden för husarregementet Konung Carl XV livskvadron vilken 1772 garnisonerades i staden. Enligt uppgift av Ystad museum hette byggmästaren Anders Pålqvist. KrA. Gruppfotosamlingen Skånska dragonreg.*

Ystad. Dragonerregiment in Schonen. Strassenaussicht. Photographie 1905.

Bild 41 *De tre kasernerna från 1831 vid Andra livgardets etablissement "Terra Nova" vid Storgatan–Grev Magnigatan i Stockholm. Kasernerna revs på 1890-talet när den fashionabla bebyggelsen utmed den nyanlagda Strandvägen uppfördes. Foto från 1870-talet. KrA. Gruppfotosaml acc utan nr +50 tal & tidigare.*

Stockholm. Drei Kasernen des zweiten Leibgarderegimentes, erbaut 1831. Photographie zwischen 1870 und 1890.

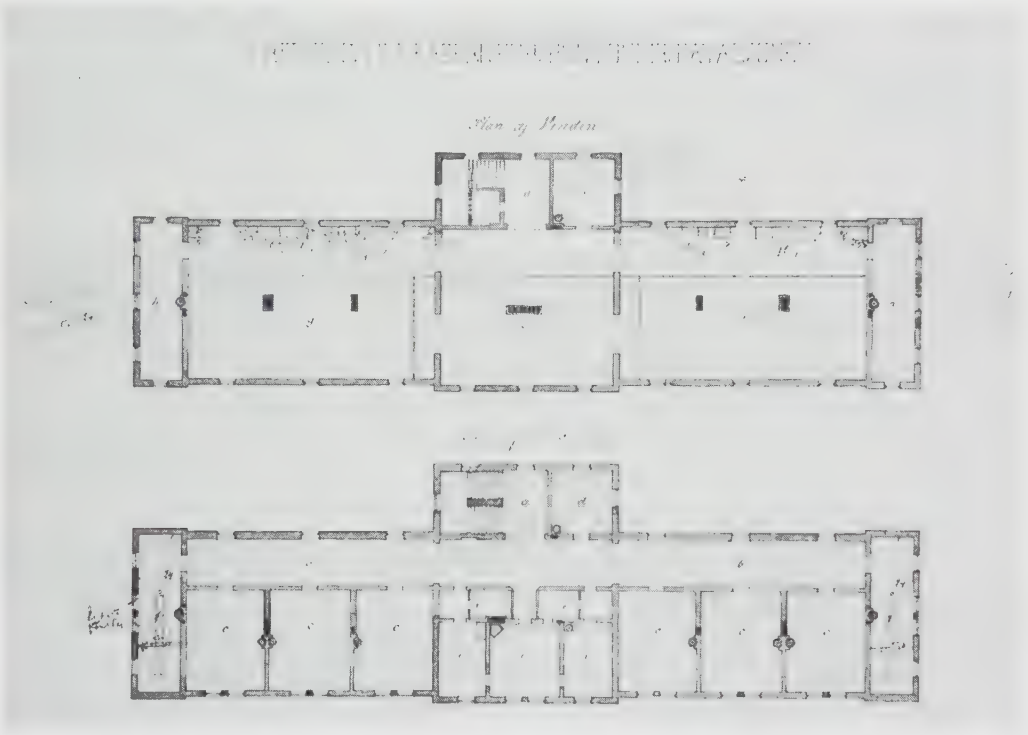

Bild 42 *Ritning från 1866 till kasern för Pontonjärbataljonen vid Jaktvarvet, nuvarande Norr Mälarstrand, i Stockholm. Kasernen stod färdig 1868 och var den första kasern utanför fästningarna som var planlöst enligt sidokorridorsystemet. Den var också den första kasern som hade gasbelysning och rinnande vatten i tvättrummen. KrA. SFP. Stockholm nr 181a.*

Stockholm. Kaserne für das Pontonierbataillon, erbaut 1868. Grundriss von 1866.

etablissement vid det gamla Jaktvarvet på Kungsholmen i Stockholm.[66] Kasernen byggdes 1868 med tre logementsvåningar samt källare och vind. Som framgår av ritningen, bild 42, tillämpades här för första gången i en kasern utanför fästningarna sidokorridorsystemet med korridor mot norr och logement mot söder. Från och med nu och fram till 1950-talet skulle också nästan undantagslöst alla kaserner komma att byggas efter sidokorridorsystemet. Här inleddes också för första gången i en kasern både gas- och vattenledningar. Tvättrummen vid gavlarna hade av denna anledning rinnande vatten, också detta en förstagångsföreteelse. En annan nyhet var de s k Bolinderska ventilationsugnarna som i motsats till vanliga kaminer och kakelugnar fortsatte att ventilera rummet även sedan brasan brunnit ut.

En annan förbättring gäller bostadsförhållandena för kompaniadjutanten (fanjunkaren) som här för första gången fick disponera en särskilt inrättad

64) Edholm, a a. Sid 229.

65) *Sveriges försvar*, del II. Stockholm 1928. Sid 59.

66) Edholm, a a. Sid 239. Stålhane, H, *Den gamla Pontonjärkasernen*. Stockholms-gillet (minnesskrift) 1939–44.

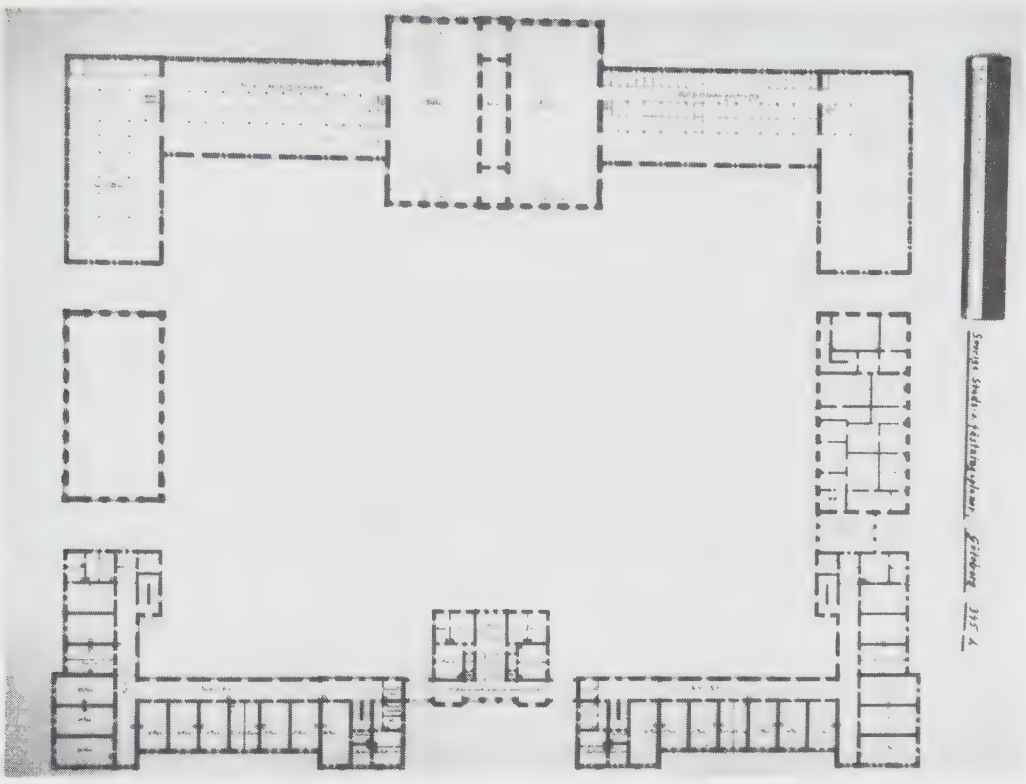

Bild 43 *Arkitekt Ernst Jacobssons förslag från 1873 till nytt kasernetablissement för Göta artilleriregemente i Göteborg. Detta är första gången som förslag till en symmetrisk och helt kringbyggd byggnadsplan framförs. Jacobsson tillämpar denna planform senare på etablissementena för Svea artilleriregemente samt Svea och Göta livgarden i Stockholm, bild 52. Erik Josephson vilken 20 år senare fick rita Göta artilleriregementes kaserner kom att fullfölja Jacobssons byggnadsplan, bild 44. KrA. SFP. Göteborg nr 345h.*

Unausgeführter Entwurf von 1873 für das Göta Artillerieregiment.

familjebostadslägenhet på 2½ rum, kök, tambur och förvaringsutrymmen. Även i de äldre kasernerna hade man för tillsynens skull allt efter omständigheterna sökt iordningställa underofficersbostäder. Så hade man gjort i kasernerna vid både hästgardet och Andra livgardet på Storgatan. Med Pontonjärkasernen tas emellertid det första steget mot bättre bostäder för underofficerskåren. Pontonjärkasernen är sedan länge riven och det enda som påminner om pontonjärerna och deras broslagning i Riddarfjärden är Pontonjärgatan som nu går fram över det gamla kasernområdet.

Det regemente som sist av alla fick lämna sin utspridda förläggning bland Ladugårdslandets slumbebyggelse var Svea artilleriregemente. Först 1877 invigdes regementets etablissement vid Valhallavägen i Stockholm. Det var 51 år efter det att Kungl Maj:ts kommitterade, med uppdrag att utarbeta förslag till ny inkvarteringsordning, anhöll att Svea artilleriregemente skulle beredas samma förmån som stadens övriga garnison, nämligen att få kaserner på statens bekostnad. Några påtagliga förbättringar i förläggningshänseende jämfört med Pontonjärkasernen hade inte de nya artillerikasernerna, däremot kom själva etablissementets form, den kringbyggda gården, som arkitekten Ernst Abraham Jacobsson framlagt redan 1873, bild 43, att bli normgivande för de närmast följande årens stora kasernbyggnadsföretag.

Det var Svea och Göta livgarden och i viss mån också Livgardet till häst i Stockholm, bild 52, samt Göta artilleriregemente i Göteborg, bild 44, som skulle få sina nya kasernanläggningar utformade efter förebild av Valhallavägsetablissementet. Som jag inledningsvis sagt så behandlas inte denna sena kasernbyggnadsperiod här för dels har jag redan behandlat detta i tidigare uppsatser och dels finns flera av dessa byggnadsföretag ingående beskrivna i nyligen utkommen regementshistorik.[67] Med Svea livgardes kaserner på Linnégatan som uppfördes efter 1883 års kaserneringstabell tillkom det för logementens förbättring viktigaste kravet att ”kraftig luftvexling i rummen beredes genom ventilationsapparater”. Apparaten blev det s k kalorifärsys-

67) Tidskrift i Militär Helsovård 1891.
Från Tre kronor till Rissne. Uppsala 1965.
Kungl Svea livgardes historia 1719–1976. Stockholm 1976.

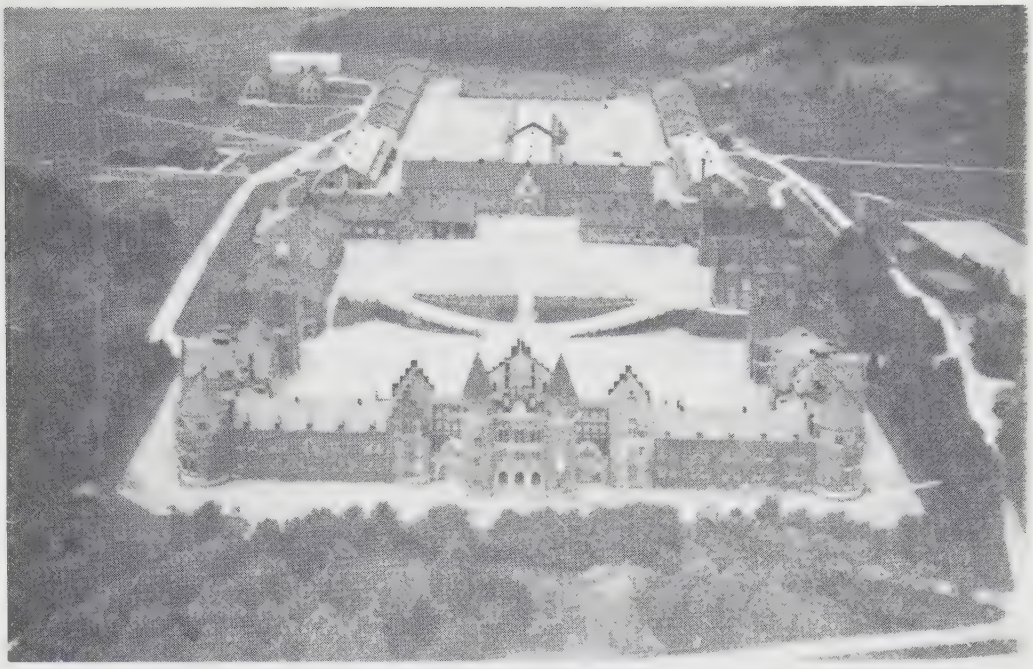

Bild 44 *Göta artilleriregementes kasernetablissement i Göteborg (nuv Lv6) byggt 1895 efter ritningar av arkitekt Erik Josephson, Arméförvaltningens fortifikationsdepartement. Foto från 1920-talet. KrA. Gruppfotosamlingen, Nauckhoffs album.*

Göteborg. Das Kasernenetablissement des Göta Artillerieregiment, erbaut 1895. Photographie 1920–1930.

temet som genom tillförsel av förvärmd friskluft kunde byta luften i logementen två gånger i timmen.[68] Kalorifärsystemet skulle sedan komma att användas i alla nya kaserner ända in på 1920-talet. Uppvärmning med centralvärmeledning och varmvattenradiatorer lanserades således sent i kronans hus. Systemets existens och funktion hade dåvarande fältöverläkaren sedermera medicinalrådet Petter Olof Liljevalch redan 1853 presenterat i sin bok om luftväxling i kaserner.[69]

En annan förbättring rörde underofficerarna, vilkas bostäder i kasernflyglarna enligt den nya kaserneringstabellen fick egna från manskapet skilda ingångar.[70]

Inför upprättandet av 1883 års kaserneringstabell gjorde Fortifikationen en inventering kallad "Generalsammandrag af Statistiska uppgifter angående Svenska härens kasernering". Det var kaserner och övriga byggnader och inrättningar vid 18 olika etablissement som inventerades.[71] Förteckningen omfattar ett tiotal sidor och upptar mycket ingående och noggrant uppgifter om bl a logementens storlek, antal sängar, yta och volym per soldat, uppvärmnings- och belysningsförhållanden. För jämförelse med det då aktuella paviljongsystemet är motsvarande värden för de Stolpe-Kumlienska paviljongkasernerna medtagna.[72] Av de 18 etablissementen var det bara två som hade kaserner med en logementvolym på 500 kubikfot (13,5 m^3) per man vilket så sent som 1875 hade rekommenderats av Fortifikationen. Lägsta redovisade volym 287 kbf hade Göta artilleriregemente i Göteborg. Av inventeringen framgår också att det ännu vid denna tid bara var Svea artilleriregemente vid Valhallavägen i Stockholm som hade varmbadsinrättning. De höga driftkostnaderna för detta bad var anledning till att 1883 års kaserneringstabell inte upptar varmbadhus som obligatorisk funktion annat än då vatten kunde fås avgiftsfritt.[73] Om Stolpe-Kumlienska paviljongsystemet och den diskussion och jämförelser med sidokorridorkaserner som fördes har jag redogjort för i tidigare uppsats och artiklar.[74] Paviljongsystemet kom däremot att med framgång tillämpas vid flera sjukhusbyggen under 1870–80-talen.[75]

Med i första hand England som förebild intensifierade vid denna tid den

68) *Varmapparat konstruerad af Professor Cederblom.* Tidskrift i Fortifikation 1887. Sid 107.
Berg, a a 1975. Sid 23.

69) Liljevalch, P O, *Om behofvet af luftvexling i kaserner.* Stockholm 1853.

70) Josephson & Schultz, *Svenska underofficerarnas historia.* Stockholm 1938. Sid 533.

71) KrA. Fortifikationen. Inkommande skrivelser 1882 nr 758.

72) Se sid 41.

73) *Arméförvaltningens utlåtande över kommittén för den militära helsovårdens förslag till föreskrifter ang kaserner.* Tidskrift i Fortifikation 1880. Sid 215.

74) Berg, a a 1975.

75) Åman, A, *Om den offentliga vården.* Uddevalla 1976. Sid 193.

svenska militärläkarkåren sin verksamhet för bättre kasernhygien. Förste bataljonsläkaren vid Värmlands regemente G E Westergren har i sin bok "Soldatens helsovård" från 1873 bl a ett kapitel om kaserner. Förutom tidigare uppmärksammade hygieniska krav på särskilda sovrum, större rumsvolym, högre luftomsättning m m belyser han också hur olika topografiska och geologiska förhållanden kan inverka på hälsotillståndet i en kasern. Han poängterar särskilt hur viktigt det är att kaserner byggs på en så torr plats som möjligt. För att utröna detta skulle bl a följande undersökningar och observationer göras:

"Innan man bygger en kasern, måste man noggrant undersöka den tilltänkta byggnadstomten, äfven nattetid, både vid fuktig och torr väderlek, ja under alla årstider, om så är möjligt. Man mäter markens temperatur tidigt på morgonen och kl 3 e m på ett djup af 20 till 30 tum. Man undersöker markens mekaniska och kemiska bildning genom att straxt efter ett ymnigt regn gräva en 8 till 10 fot djup graf, hvarigenom man kan iakttaga jordlagrens större och mindre motståndsförmåga mot det nedträngande regnvattnet – sand uppsuger vatten mycket litet, lera 15 gånger och mylla 50 gånger så mycket och förvittrad granit ännu mera. Den hårda marken (vare sig genomtränglig eller ogenomtränglig) är i allmänhet den sundaste, emedan den vanligtvis är torr – högt belägna ställen äro oftast torra och ega en renare luft. På en stor slätt finner man de ohelsosammaste punkterna ligga ytterst straxt nedanför de större höjderna. Den mark, som visar sandsten, lösare sand eller kalk är nästan alltid helsosam, såvida icke dessa lager äro mycket tunna och ega straxt under sig hårda klippan eller lera, ty då stadnar vattnet derstädes och håller marken ständigt fuktig. I vårt klimat är den ytliga leran kall och fuktig och gynnar uppkomsten af rheumatismer och katarrher. Växternas inverkan på markens beskaffenhet är särdeles vigtig. I hygieniskt hänseende kunna de indelas i *örter, buskar* och *träd*. Örterna äro alltid helsosamma, de göra jorden mindre varm genom att undanhålla solstrålarne och bidraga till dess bättre och friare utdunstning. Busksnåren äro alltid helsofientliga. Träden äro i hygieniskt hänseende särskildt att rekommendera, de afkyla marken i hetare klimat och i kallare länder skydda de för kalla vindar – deras stora löfmassor afgifva dagligen en riklig portion syre i utbyte mot luftens kolsyra.

I allmänhet gäller som en vigtig regel: *man väljer aldrig till byggnadstomt den mark, som blifvit upplöjd eller uppgräfd och alltid undvike man den plats, der gamla bostäder varit belägna.*

När man väljer en boningsplats måste man dock icke blott fästa afseende vid markens beskaffenhet, utan äfven genom meteorologiska observationer erhålla kännedom om vindens vanliga rigtning och hastighet, luftens medeltemperatur och fuktighet samt alla de förhållanden, som röra nederbörd, dagg, dimmor m m. Man göre sig följande frågor: finnes malaria (frossgiftet) här eller kan det föras hit? finnas några sumpiga ställen i närheten och blåsa vindarne ofta öfver dessa? finnas skyddande höjder eller täta och höga trädgrupper mellan denna malariagiftets härd och den utsedda kasernplatsen? Koppgiftet och typhusgiftet t ex blifver återförnyade inom den menniskokropp som deraf blifvit angripen, men malariagiftet överflyttar aldrig från en sjuk till en frisk – det är också egentligen ingen sönderdelningsprodukt, men utvecklas vid vextämnens sönderdelning. Märkvärdigt är, att det lättare utbreder sig i vågrät än i lodrät rigtning, blir derföre ofta uppehållet af större trädgrupper, stenmurar o d och blott sällan genom ovanliga luftdrag öfverskrider det dessa på så sätt bildade gränser.

Vidare måste man undersöka, huruvida *godt drickesvatten* finnes att tillgå

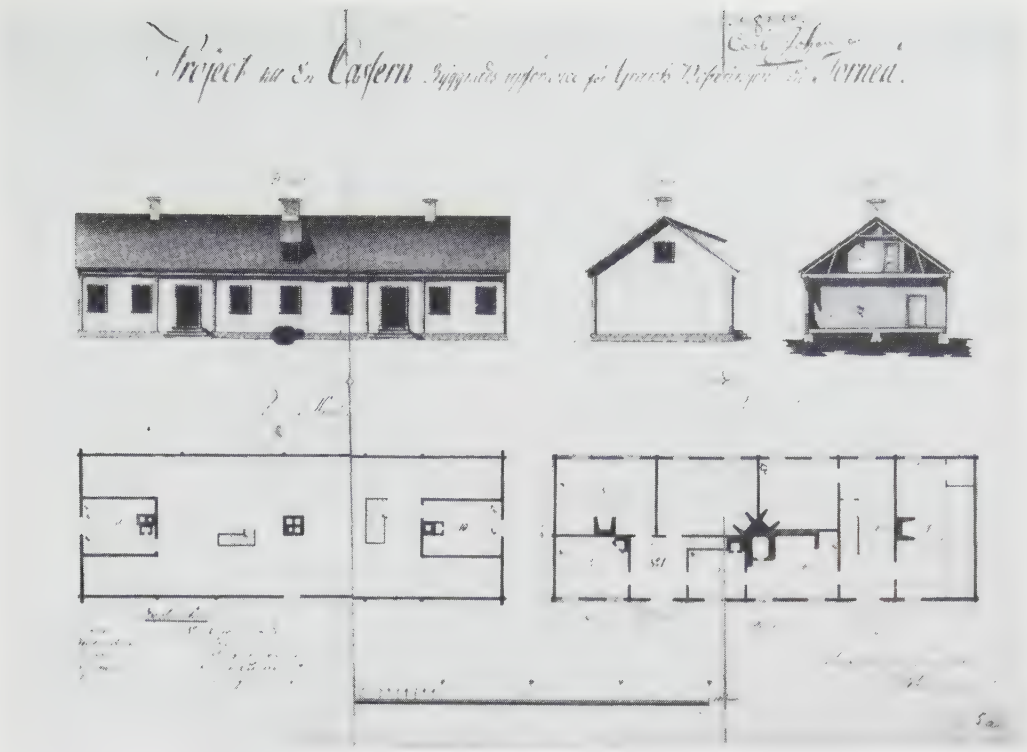

Bild 45 *Ritning från 1811 till gränspostering vid Torneå. Eftersom Torneå ligger öster om Kemi älv vilken 1808 blev gräns mellan Sverige och det ryska Finland så är det Nedertorneå inom nuvarande Haparanda som åsyftas. KrA. SFP. Haparanda nr 2a.*

Torneå. Kaserne für die Grenzenpostierung. Aus führungszeichnung 1811.

på icke alltför långt afstånd, och dessutom bör man ej lägga kaserner alltför nära *begrafningsplatser, slagterier* och *större garfverier.*

Om kasernen redan finnes på en mindre lämplig plats eller *nödvändigt* måste byggas på ett dylikt ställe, bör man naturligtvis så mycket som möjligt försöka aflägsna alla helsofiendtliga olägenheter, isynnerhet förminska markens fuktighet: man dikar – man gör täckdiken, som läggas 10 till 15 alnar djupt – man borttager alla *täta busksnår* och sår gräs, der dessa vuxit – man stensätter den kringliggande marken, ifall den är lös och fuktig – man uttorkar och fyller dammar fullständigt eller ock låter man leda dit så mycket vatten, att de alltid bibehålla ett högt vattenstånd – på sumpig mark planterar man växter (t ex ranunculaceer), som bringa malariadunsterna att försvinna. För ungefär 20 år sedan började man inom holländska arméen taga sina mått och steg mot den malaria, som genom Scheldeflodens årliga öfversvämningar uppkom i trakten af fästningarne Bergen op Zoom, Vliessingen m fl. På de flesta ställena 30 à 40 alnar från boningshusen sådde man *stora* grupper af solrosen (helianthus annuus). Härigenom fördrefs febern helt och hållet, då den deremot årligen återkom på andra ställen, der denna växt icke blifvit planterad. Om möjligt är, böra alla sådana gamla kaserner utrymmas, som ligga vid trånga och krokiga gator och äro omgifna af så höga hus, att hvarken luft eller solvärme erhålla tillräckligt tillträde.

Äfven genom sitt byggnadssätt kunna kaserner vara ohelsosamma. Många kaserner utgöra en enda stor och lång byggnad (som dock icke bör ega några större, utskjutande hörn och vinklar). Sämst är den byggnadsform, der kasernen bildar en sammanhängande fyrkant (vaubanska systemet). Vill man bygga i fyrkant, bör man låta hörnen vara öppna, så att vinden har fritt tillträde till den inhägnade platsen och på så sätt all instängd luft undvikes. Bäst är dock att bygga flera mindre kaserner, som ligga paralela och på behörigt afstånd från hvarandra."

Samma år som dr Westergren framlade sina teser om kasernhygien, vilka också torde ha omfattats av majoriteten inom militärläkarkåren, påbörjas en

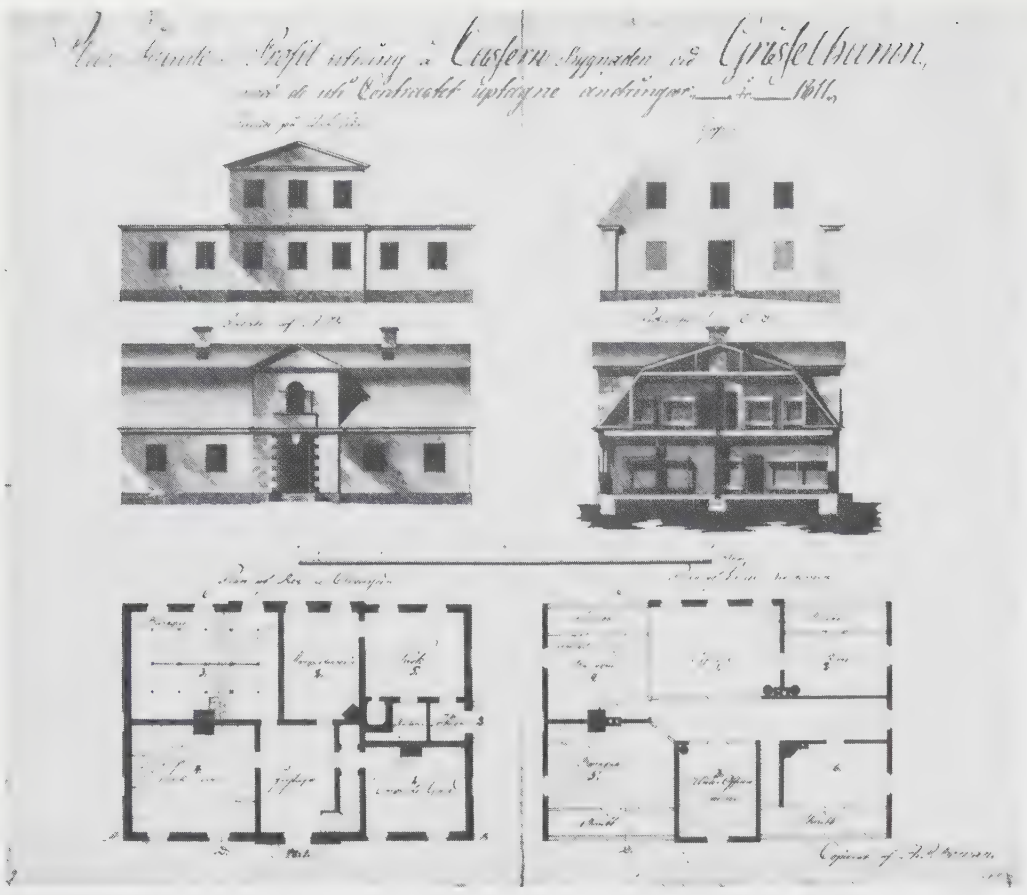

Bild 46 *Ritning från 1811 till kasern för gräns-(tull) posteringen i Grisslehamn. KrA. SFP. Grisslehamn nr 3b.*

Grisslehamn. Kaserne für die Grenzenpostierung. Ausführungszeichnung 1811.

25 år lång epok med kasernetablissement byggda i slutna fyrkanter. Dessa påkostade etablissement byggdes dock i så stora fyrkanter att sol och vind hade fritt tillträde, bild 43, 44, 52. Om dr Westergren avsåg några svenska kasernanläggningar när han fördömer sammanhängande fyrkanter kan han ha avsett förläggningarna i Göteborg och Ystad, bild 29, 38, 39.

Förutom vid livgardena i Kungl huvudstaden och fästningarna fanns det garnisonerad värvad trupp vid gränsposteringarna. Bebyggelsen för dessa små militärstyrkor, omfattande upp till 50 man, bestod oftast bara av ett enda hus. Det skulle då i gengäld inrymma många olika funktioner och vara bostad för både kommendanten och garnisonsbesättningen. På en av Carl XIV Johan approberad ritning från 1811 till en kasern i timmer för gränsposteringen i Torneå skulle denna ha rum för officerare, underofficerare, kök, marketenteri, förstugor, vaktrum med britsar, baracker dvs logement för både friska och sjuka soldater samt ett drängrum på vinden, bild 45. 1812 uppfördes en lika innehållsrik kasern i Grisslehamn. Denna var däremot murad och dekorerad, som det anstod en officiell byggnad, med bl a frontonkrönta risaliter och förkroppad taklist under ett mansardtak,[76] bild 46. Även i Haparanda fanns en gränsbevakning som 1865 fick en timrad kasern i 2-våningar och vind.[77] Denna kasern hade plats för 50 man. I bottenvåningen fanns logement, kök och officersrum. På övervåningen låg gränsbefälhavarens arbetsrum och bostad på 5 rum och kök samt två logement. Vinden var i det närmaste oinredd så när som på tre arrester och ett litet gavelrum, bild 47.

Flottan hade fram till 1901 både värvat och indelt manskap. Vid örlogsbaserna i Stockholm, Karlskrona och Göteborg behövdes kaserner vid både på- och avmönstringar samt för den personal som sysselsattes med arbete

76) Kasernen som torde finnas kvar än i dag finns avbildad på ett foto i *Kungl Hälsinge regementes historia.* Gävle 1968. Sid 363.

77) KrA. Krigskollegium. Fort dep 1858–65. Kungl brev 19 maj 1863 nr 548.

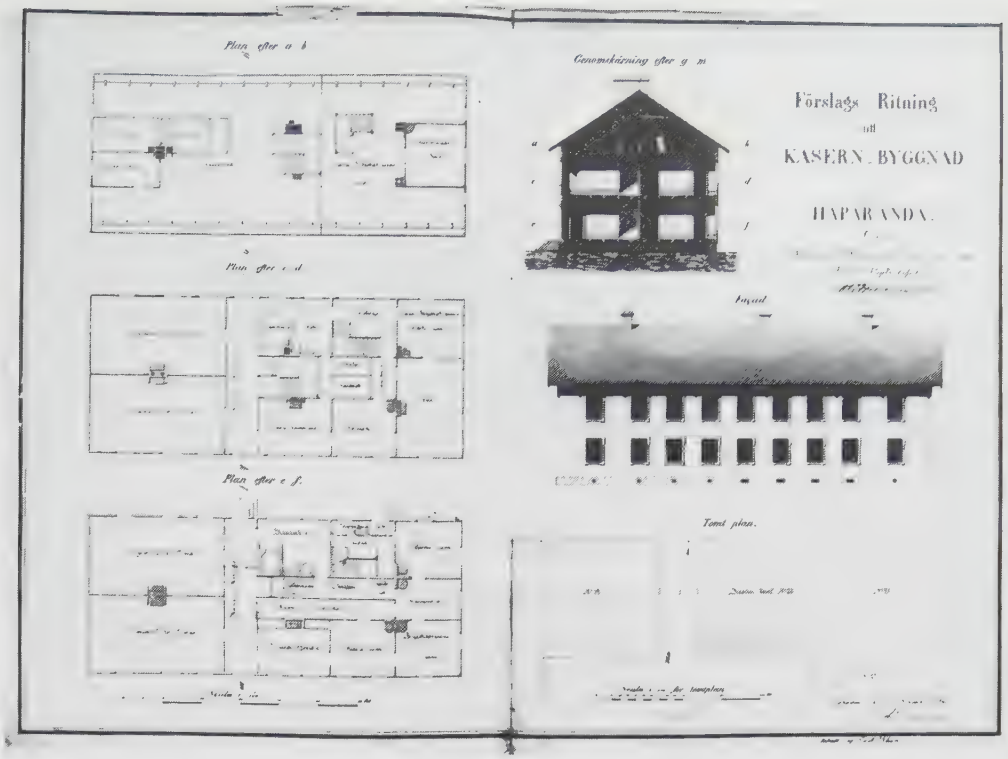

Bild 47 *Ritning från 1863 till kasern för gränsposteringen i Haparanda. Byggnaden ägs nu av kommunen. KrA. SFP. Haparanda nr 6.*

Haparanda. Kaserne für die Grenzenpostierung. Ausführungszeichnung von 1863.

Bild 48 *Kasern Sparre i Karlskrona. Kasernen påbörjades efter den stora stadsbranden 1792 och har sedan dess på-, till- och ombyggts vid upprepade tillfällen. Den senaste ombyggnaden som skedde 1968–70 var mycket omfattande och kvarlämnade i stort sett endast ytterväggarna i oförändrat skick. Foto från 1976. FortF fotosamling.*

Karlskrona. Kaserne Sparre. Der Bau wurde 1792 begonnen. Photographie 1976.

inom baserna. För dessa kaserner utvecklades inget särskilt system utan de följde i stort sett samma utveckling som arméns kaserner från block- till sidokorridorsystem. Den äldsta bevarade marinkasernen, Kasern Sparre, finns i Karlskrona och började byggas efter den stora stadsbranden 1792,[78] bild 48. Denna var från början byggd enligt blocksystemet liksom Fredrik Bloms Kasern II på Skeppsholmen i Stockholm vilken invigdes 1819. På Skepps- respektive Kastellholmen finns två andra kaserner som också ritats

78) Andersson, W, *Karlskrona, Gator och byggnader*. Lund 1930. Sid 59.

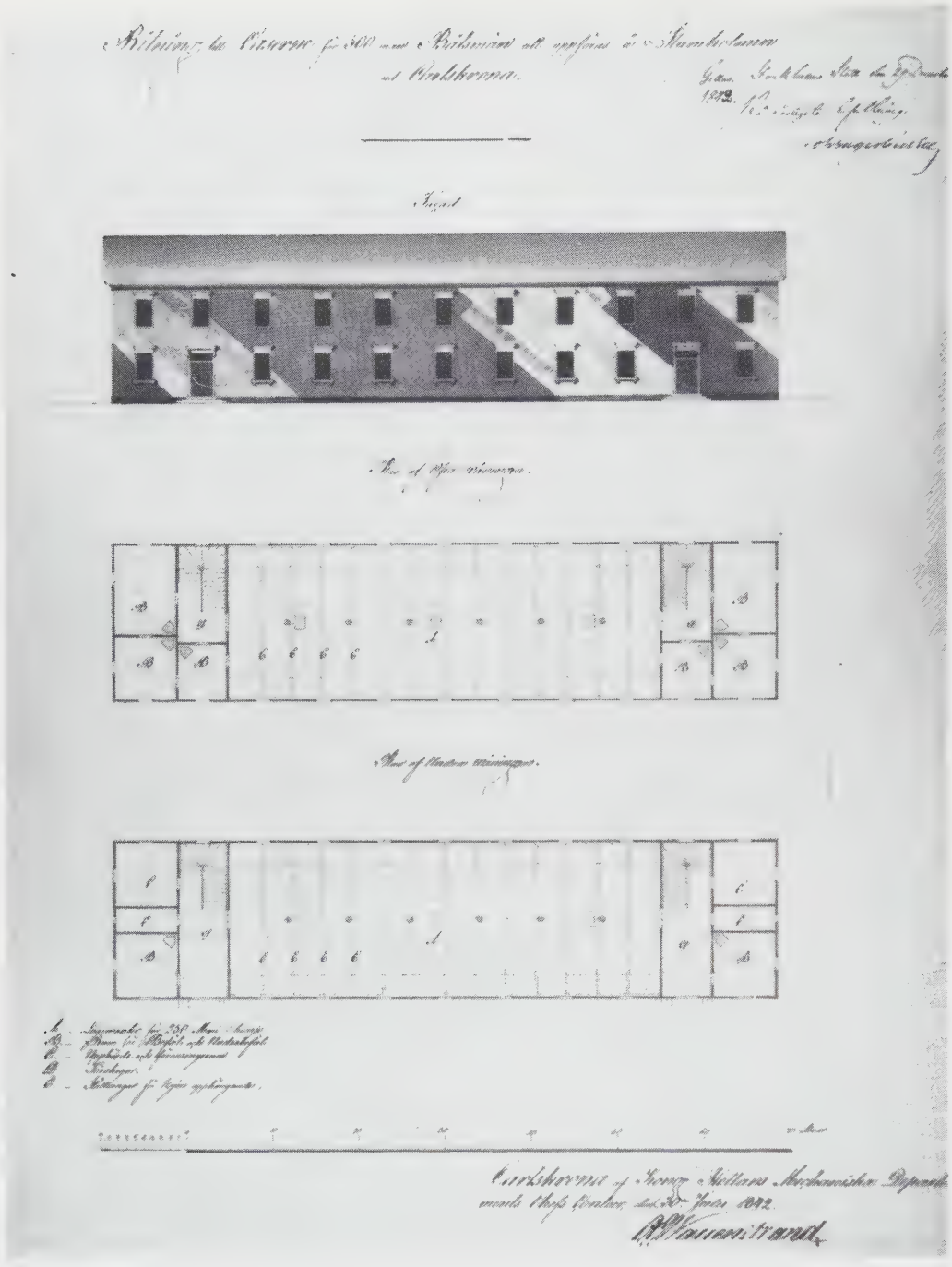

Bild 49 *Ritning till "Caserne för 500 man Båtsmän att uppföras å Stumholmen vid Carlskrona", upprättad på Kongl Flottans Mechaniska Departements Chefs Contoir den 30 juni 1842. KrA. Marinens ritningar XVIII ab nr 3:1 & 2.*

Karlskrona. Kaserne für 500 Mann Bootsmannschaft. Ausführungszeichnung 1842.

Ritningens text:

A – Logementer för 250 Man i Hvarje.
B – Rum för Befäl och Underbefäl.
C – Uppbörds och förvaringsrum.
D – Förstugor.
E – Ställningar för kojers upphängande.

av Fredrik Blom nämligen Hantverkskasernen från 1832 och Kastellet på Kastellholmen från 1848. Hantverkskasernen har mittkorridor med lika stora rum på båda sidor om denna. Kastellet har genomgångsrum med fönster på motsatta sidor. Om bebyggelsen på dessa båda holmar vid Stockholms gamla örlogsbas finns redan två mycket omfattande avhandlingar och som jag inte har något att tillägga härvidlag hänvisar jag till dem.[79]

Vid Nya varvet i Göteborg byggdes under 1830–50-talen tre tvåvånings

79) Wollin, a a. Sid 135, 154, 189 och 332.
Unger, G, *Skeppsholmsbilder*. Malmö 1946.

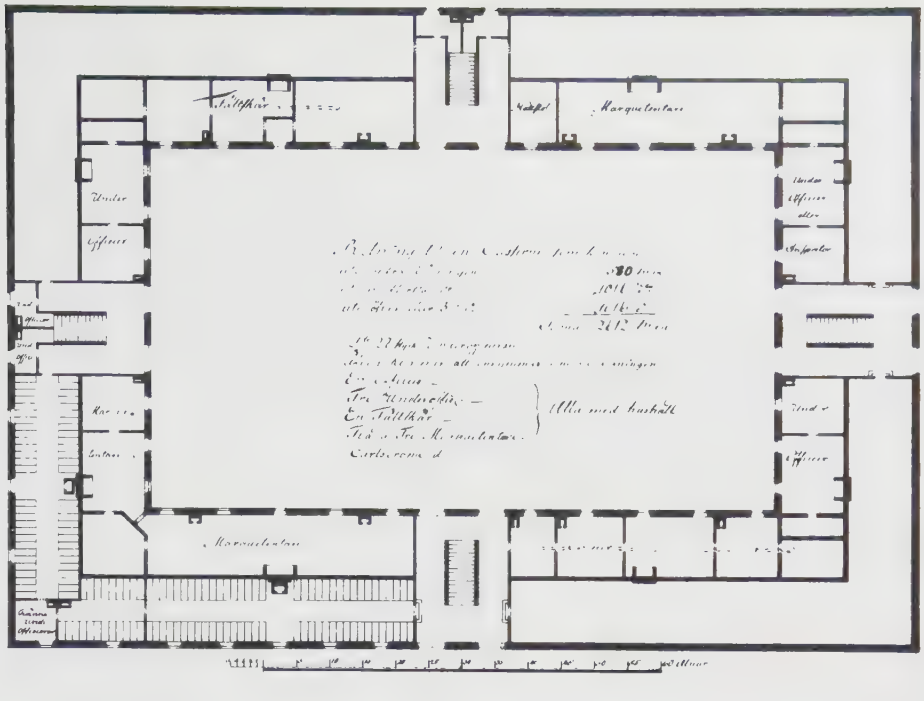

Bild 50 *Förslag från 1800-talets förra hälft till en kasern vid Karlskrona örlogsbas. KrA. Marinens ritn A XVIII r nr 1:1.*

Karlskrona. Unausgeführter Entwurf für Kaserne für 2 612 Mann. Erste Hälfte des 19. Jahrhunderts.

Ritningens text:

Ritning til en Casserne som kan logera
uti nedra våningen. 580 man
uti medlersta d° 1 016 d°
uti öfvra eller 3dio d° 1 016 d°

Summa 2 612 man

D^to 28 styck: Underofficierare.
Äfven kommer att inrymmas i nedra våningen
En Officier – – – – – –
Tre Underofficierare
En fältskär – – – – – –
Två a Tre Marquetentare
} *Alla med hushåll*

CarlsCrona d:

träkaserner med individuell och oregelbunden planlösning. De är numera ändrade till bostadslägenheter.[80]

På Stumholmen i Karlskrona byggdes 1847 en originellt inredd kasern för 500 man båtsmän. För att kunna rymma 500 man i två 340 m² stora logement användes på sjömansvis hängkojer som hängdes sida vid sida, bild 49. För att rummet skulle kunna användas på dagarna lades kojerna på en ca 2 m bred hylla som löpte utmed rummens långsidor. Sina tillhörigheter förvarade båtsmännen i medförda sjömanskistor. Frånsett kakelugnarna, om nu sådana har funnits, så liknar logementen manskapsskansen i ett segelfartyg från denna tid. Att detta inte är en tillfällighet utan en medvetet utformad interiör framgår av det däcksformade golvet med spygatter genom väggarna, de mastformade kolonnerna och den om bordläggning påminnande väggpanelen av ek. Interiören och i viss mån också exteriören är väl bevarade och bibehållna. Båtsmanskasernen är föreslagen till byggnadsminnesmärke. Båtsmanskasernen kan tyckas ha haft en både för stor och för tätt förlagd trupp. Planerna tycks dock från början ha varit ännu vidlyftigare att döma av två förslag i krigsarkivet. Ritningarna som varken är daterade eller

80) *Svenska Flottans historia.* III:1. Malmö 1945. Sid 129. *Göteborgs eskader och örlogsstation 1523–1870.* Göteborg 1949. Sid 275.

undertecknade kommer från Karlskrona och omfattar två förslag till kaserner för 2612 respektive 2695 man. Båda förslagen har en fyrlängad helt kringbyggd byggnadsplan i tre våningar med trapphus mitt på varje länga. Förutom manskap avsågs kasernerna rymma officerare, underofficerare, fältskär och marketenterier, bild 50. Ett annat förslag kallat "Ritning till ny Casernebyggnad att uppföras i Carlskrona för Sjö-Artillerister" upprättades 1819 av A W Gerss, gillad av Carl Johan. Kasernen avsågs bli fyra våningar hög och rymma fyra kompanier med befäl.[81] 1892 framlades ytterligare ett förslag till sjöartilleristernas förläggning som liknar en cirkusbyggnad med manege (exercissal) kringbyggd av stallar (logement).[82] Först 1897 kunde Karlskrona artillerikår, som de senare fick heta, flytta in i en för dem uppförd kasern kallad Najaden i Karlskrona.[83]

81) KrA. Marinens ritn A XVIII r nr 12:5.

82) Berg, a a 1975. Bild sid 36.

83) Ibid. Bild sid 83.

Kaserner vid utbildningsanstalter

Utbildning till officer har sedan 1792 skett vid Krigsskolan på Karlberg. Underbefälet vid armén utbildades vid sina respektive regementen ända fram till 1877 då sex särskilda skolor kallade Underofficersvolontärskola, Infanterivolontärskola, Militärskola och Kavalleriskola undan för undan inrättades. När regementena genom 1901 års beslut om kraftigt förlängd värnpliktsutbildning från och med 1905 kunde flytta in i sina nya stora kasernetablissement övertogs utbildningen av underbefälet åter av regementena och volontärskolorna avvecklades. Särskild underofficersskola tillkom först med försvarets läroverk 1926.[84]

Kaserner vid militära utbildningsanstalter kan därför uppdelas i två kategorier:
Kaserner vid skolor för utbildning av fast anställd personal.
Kaserner vid skolor för utbildning av värnpliktiga.

Kaserner vid skolor för utbildning av fast anställd personal

1792 bildades "Kungl Krigsakademien på Karlberg". För akademiens grundande upplåts genom Kungl brev den 17 juni 1972 Karlbergs slott och medel anslogs "till uppförande av sådana byggnader som oundvikligen tarvas, innan inrättningen kan komma uti tillbörlige skick".[85] Till slottet byggdes fyra flyglar, två i linje och sammanbundna med slottet samt två tvärställda. Tillbyggnaderna ritades av arkitekten C C Gjörwell i en sträng nyklassicistisk arkitektur som skickligt sammanfogades med det gamla barockslottet, bild 51. Denna byggnadsplan med slottet använt som kanslihus omgivet av kasernlängor till en nästan sluten kaserngård anser kännaren av Karlbergs slotts historia T O:son Nordberg har varit förebild för de kringbyggda kasernetablissement som uppfördes i huvudstaden under 1870–90-talen.[86] Det första förslaget till en sådan kringbyggd etablissementplan utfördes, som tidigare beskrivits på sid 50, av arkitekten och slottsintendenten Ernst Abr Jacobsson 1873 till nytt etablissement för Göta artilleriregemente i Göteborg, bild 43. Denna idé fick han senare förverkliga vid de stora nybyggnadsföretagen för Svea artilleriregemente samt Svea och Göta livgarden i Stockholm, bild 52. När etablissementet för Göta artilleriregemente 20 år senare byggdes i Göteborg fullföljdes Jacobssons idé av Erik Josephson vilken var den arkitekt som fick slutföra projekteringen,[87] bild 44. Att Gjörwells utbyggnad av Karlberg skulle vara förebild för Jacobssons kringbyggda etablissement är mindre troligt. Det kan lika gärna ha varit Artillerigården, bild 53 eller hästgardet i Stockholm, bild 37, vilka har en mer sluten karaktär än Karlberg. Stora slutna kasernetablissement var för övrigt modernt vid denna tid framförallt i Tyskland och Österrike vilket Jacobsson inte kan ha varit okunnig om,[88] bild 54. Däremot är det högst troligt att Jacobsson haft Karlberg som förebild när det gäller sättet att med portgenombrutna murar sammanbinda kanslihuset med kasernlängorna, bild 51, 55. I de till slottet fogade kasernflyglarna kunde lärare och kadetter

84) Josephson & Schultz, a a. Sid 443.

85) KrA. Krigsskolan. Di. Ink handl. Kungl brev 1777–1792.

86) Nordberg O:son, T, *Karlbergs slott*. Stockholm 1945. Sid 122.

87) Berg, a a 1975. Sid 50.

88) Gruber, F, *Der Casernen-Bau*. Wien 1880.
Hoffman, W, *Lehrbuch der Militärhygiene*. Band III. Berlin 1911.
I dessa böcker finns avbildningar av ett tiotal symmetriskt kringbyggda kasernetablissement. Det äldsta, 2. Garde-Ulanen-Regiment in Berlin byggdes redan 1848.

Bild 51 *Krigsskolan vid Karlberg. Foto från 1880-talet. KrA. Gruppfotosamlingen. Krigsskolan III.*

Solna. Kriegsschule Karlberg. Photographie 1880–1890.

Bild 52 *Vy över Ladugårdsgärde och övre Östermalm i Stockholm fotograferat från ballong 1898. Från vänster på bilden syns Livgardet till häst kaserner vid Lidingövägen, Svea artilleriregementes kaserner på Valhallavägen, Svea och Göta livgardens tvillingetablissement på Linnégatan, Livgardet till häst gamla kasern vid Storgatan samt längst upp i högra hörnet Livdragonregementets kaserner och stallar utmed Djurgårdsbrunnsviken. Försvarsstabens fotodetalj.*

Stockholm. Der Stadtteil Östermalm mit sechs Kasernenetablissements. Photographie von Luftballon 1898.

flytta in redan 1795, lärarna i den västra och kadetterna i den östra flygeln. Planlösningen i kadettflygeln var delvis enligt blocksystemet med närmare 30 m långa logement, bild 56. Kadetterna låg i enkelsängar, i ett etage, utmed hjärtväggen. Utmed ytterväggen löpte ett väggfast bord vilket tillsammans med skåp och stolar var den enda inredning som bestods. I kasernens mittenutbyggnad låg trapphus och bostad för kompanichefen och i gavelutbyggnaderna rum för subalternerna. 1874 delades de långa logementen på mitten och 1931 uppdelades dessa i sin tur till 4–6 mansrum bild 57, 58. Vid akademiens grundande var utbildningstiden 5½ år men med det

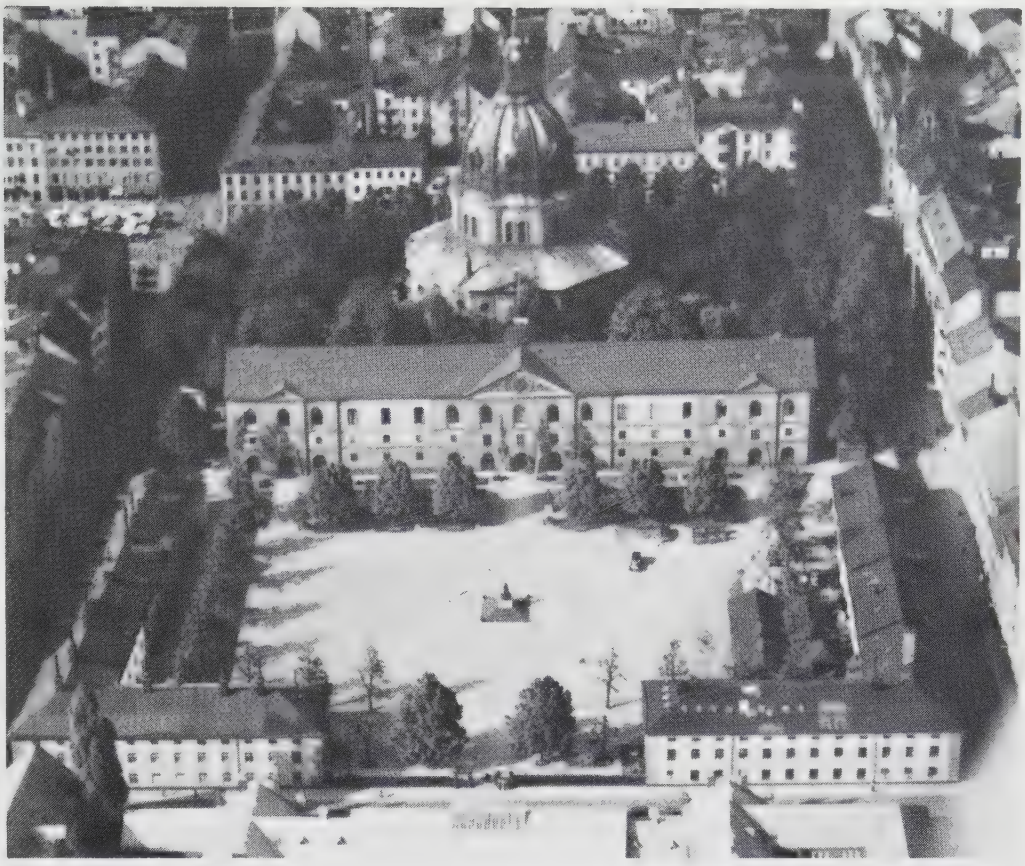

Bild 53 *Artillerigården i Stockholm byggt 1763–77 efter ritningar av Carl J. Cronstedt. 1884 påbyggdes Tyghuset med ytterligare en våning efter Helgo Zettervalls ritningar. Foto från 1930-talet. Stockholm stadsmuseum. Neg nr F98076.*

Stockholm. Zeughaus, fertig 1777, nach Entwurf von Carl Johan Cronstedt. Photographie 1930–1940.

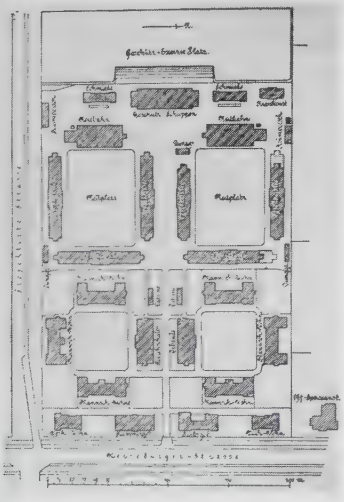

Bild 54 *Symmetriskt och slutet artillerietablissement i Halle DDR. Lehrbuch der Militärhygiene, band III. Berlin 1911 sid 22.*

Halle (DDR). Artillerieetablissement. Lageplan.

allmänna skolväsendets utveckling har kursen stegvis kunnat avkortas ned till nuvarande 1½ år.

Till det första särskilt byggda skoletablissementet för volontärutbildning vilket uppfördes vid Karlsborg beviljade riksdagen medel 1877.[89] Skolbyggnaderna uppfördes av trä och bestod av kasern, matsal, officerssalong, kanslihus och exercishus, bild 59. Kasernen som stod inflyttningsklar redan 1879 var enligt blocksystemet och således primitiv och obekväm för både de 200 volontärerna och de underofficerare som bodde här, bild 60. För uppvärmning hade alla rum kakelugnar, tvättrum saknades däremot för både volontärer och befäl, bild 61. Karlsborg fick inte heller varmbadsinrättning förrän 1889. Kasernerna som numera disponeras av Västgöta flygflottilj har byggts om och förbättrats vid flera tillfällen senast 1969. Nästa volontärskola byggdes för kavalleriet på Ladugårdsgärde i Stockholm 1881. Den debatt som då uppstod inför uppförandet av detta etablissement har jag ingående skildrat i tidigare publikationer.[90] Kasernerna var ritade av arkitekt Ernst Jacobsson och uppförda i en våning enligt sidokorridorsystemet, bild 62. Därefter uppstod ett tioårigt uppehåll i skolbyggandet tills man ungefär samtidigt, mellan 1890 till 1895, uppförde Infanterivolontärskolorna i Härnösand och Ronneby 1891 samt Militärskolorna i Norrköping 1892 och Gävle 1895. Kasernerna i Härnösand, bild 63, och Ronneby, bild 64, uppfördes i två våningar med tre våningars tvärställda gavelflyglar, den förstnämnda av trä och den andra av sten. Planlösningarna var enligt sidokorridorsystemet vilket nu sedan 30 år tillbaka var den enda tillämpade kaserntypen. Som i gardeskasernerna var gavelpartierna inredda med trappor, tvättrum, expeditioner och bostäder för underofficerare. I Ronneby där skolans bebyggelse bara bestod av kasern och exercishus blev kasernen inredd med en mängd olika funktioner, som normalt disponerade egna

89) Ericson, C, *Volontärskolan å Carlsborg eller huru man sysselsätter en yngling för hans militära uppfostran.* Stockholm 1880.
Nordh, A, *Som volontär under indelningsverkets dagar.* Hälsingborg 1939.

90) Berg, a a 1975. Sid 31.

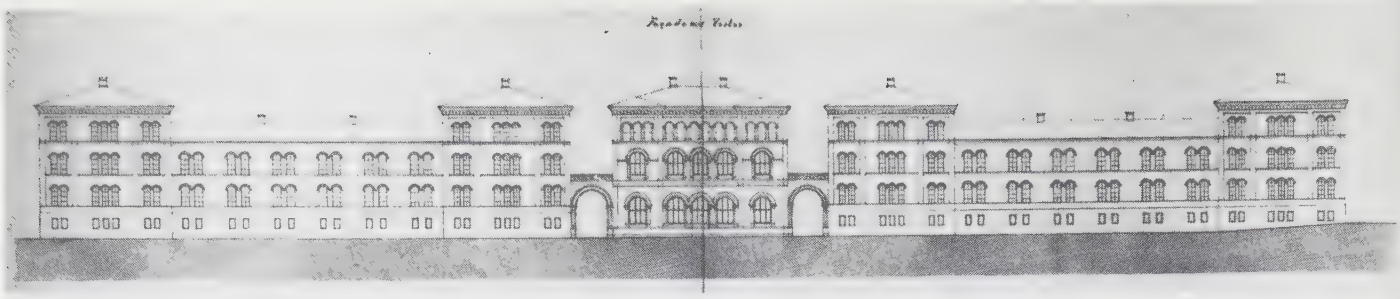

Bild 55 *Arkitekt Ernst A. Jacobssons förslag från 1873 till nytt kasernetablissement för Göta artilleriregemente i Göteborg. Observera portvalvsmurarna som förbinder kanslihus med kasernlängorna och jämför dessa med motsvarande murar på Karlbergs slott, bild 51 och Göta artilleriregemente, bild 44. KrA. SFP. Göteborg nr 345c.*

Göteborg. Unausgeführter Entwurf von 1873 für Kaserne des Göta Artilleriregimentes.

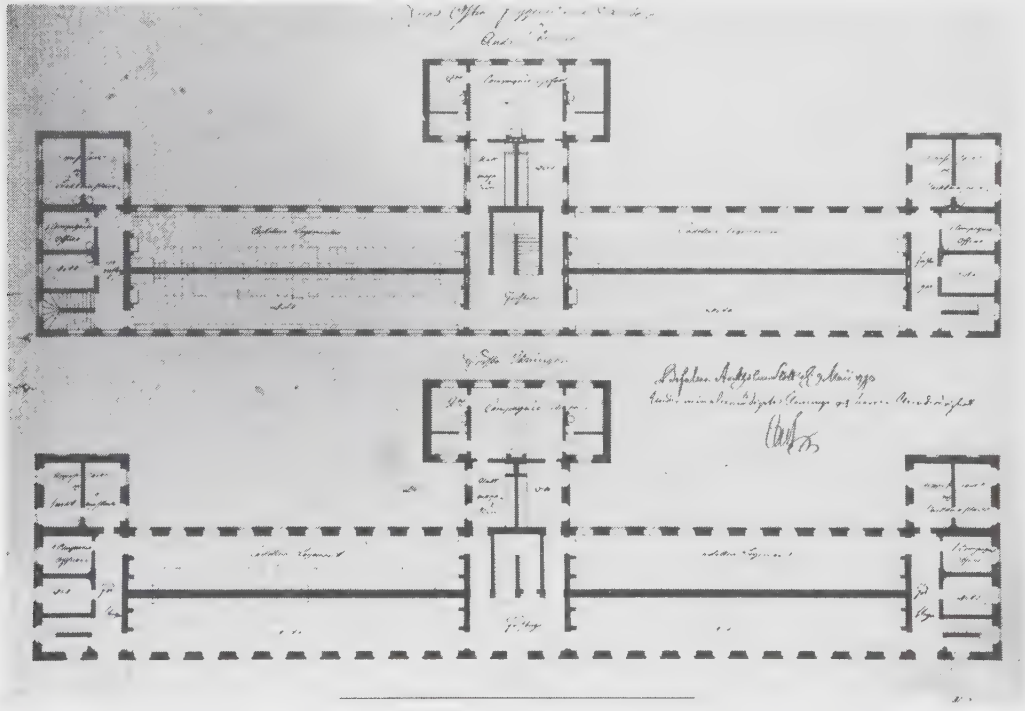

Bild 56 *Arkitekt Carl Christoffer Gjörwells planritning till östra kasernflygeln vid Krigsskolan vid Karlberg. Ritningen approberades av hertigen-regenten Carl den 9 maj 1793. KrA. Karlberg band 1.*

Solna. Ausführungszeichnung von 1793 für den Ostflügel der Kriegsschule Karlberg.

Bild 57 *Kadettlogement i östra kasernflygeln vid Krigsskolan vid Karlberg 1900–01. KrA. Gruppfotosamlingen Krigsskolan.*

Solna. Kriegsschule Karlberg. Kadettenlogement. Photographie 1900–1901.

Bild 58 *Kadettlogement i östra kasernflygeln vid Krigsskolan vid Karlberg år 1897. KrA. Gruppfotosamlingen Krigsskolan, II.*

Solna. Kriegsschule Karlberg. Kadettenlogement. Photographie 1897.

Bild 59 *Infanterivolontärskolan i Karlsborg år 1902. KrA. Gruppfotografisamlingen. Inf volontärskolor 1958 nr 28.*

Karlsborg. Volontärschule für Unteroffiziere. Photographie von 1902.

byggnader, bild 65. Därför innehöll källaren matförråd, bottenvåningen kaptensbostad om 2 rum × kök, enkelrum för subalternerna, bataljonsexpedition, officers- och underofficersmässar, kök och matsal för eleverna samt bostad för köksbetjäning. Våningen 1 trappa upp innehöll logement och tvättrum för 94 man, handrustkammare, fanjunkarebostad om 2 rum + kök samt sidokorridor som med vikväggar kunde uppdelas i tre delar och därigenom användas som lektions- och dagrum. På vindsvåningen fanns

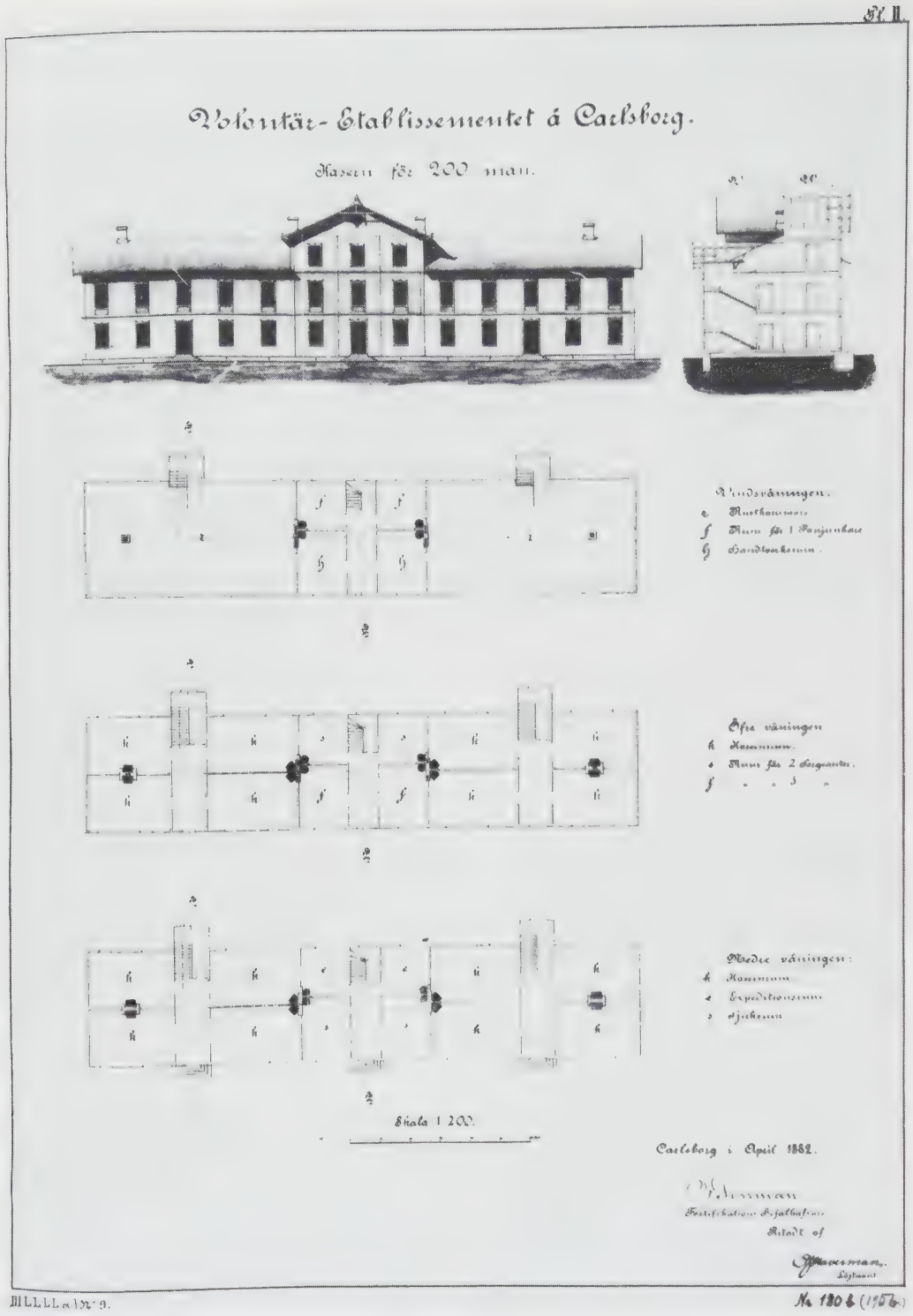

Bild 60 *Relationsritning av kasern för 200 man vid Infanterivolontärskolan i Karlsborg. Kasernen stod färdig 1881. KrA. SFP. Karlsborg nr 180b.*

Karlsborg. Kaserne für Unteroffiziervolontäre/Infanterievolontäre, fertig 1881. Aufnahmezeichnung 1882.

Ritningens text:

Vindsvåningen:
r Rustkammare.
f Rum för 1 Fanjunkare.
g Hantverksrum.

Öfre våningen:
h Kasernrum.
s Rum för 2 Serganter.
ss Rum för 3 Serganter.

Nedre våningen:
h Kasernrum.
e Expeditionsrum.
s Sjukrum.

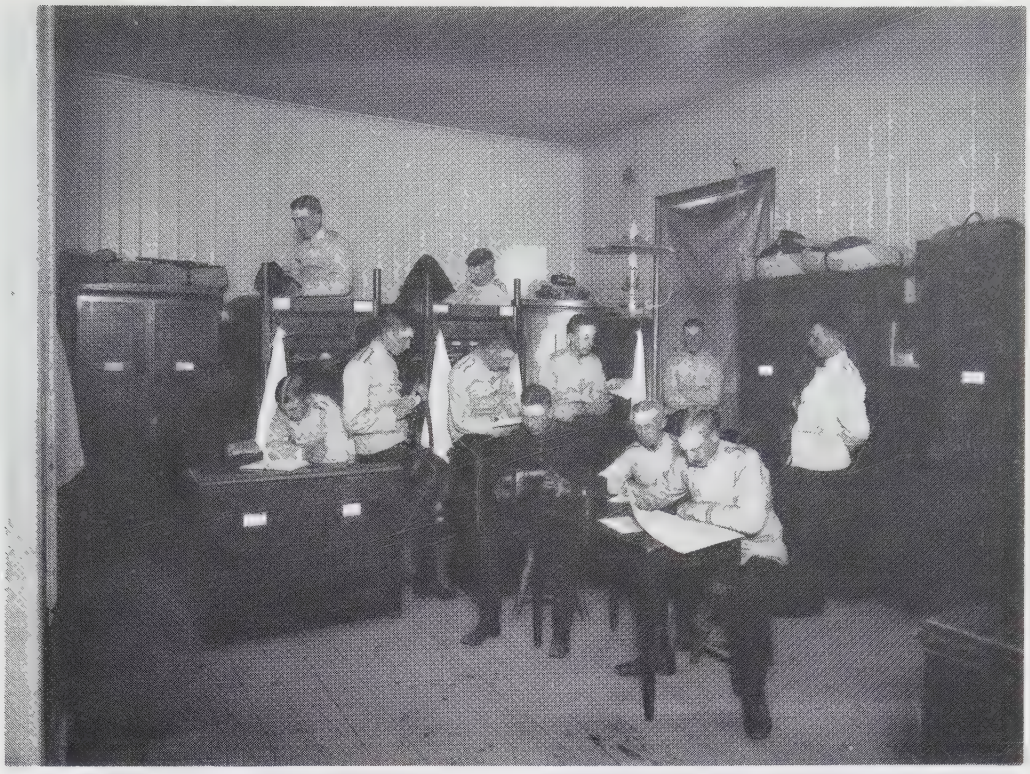

Bild 61 *Logement i underofficersvolontärskolans kasern vid Karlsborg år 1904. KrA. Gruppfotografisamlingen. Inf volontärskolor IV.*

Karlsborg. Logement Kaserne für Unteroffiziervolontäre. Photographie 1904.

Framsida af kasernpaviljong.

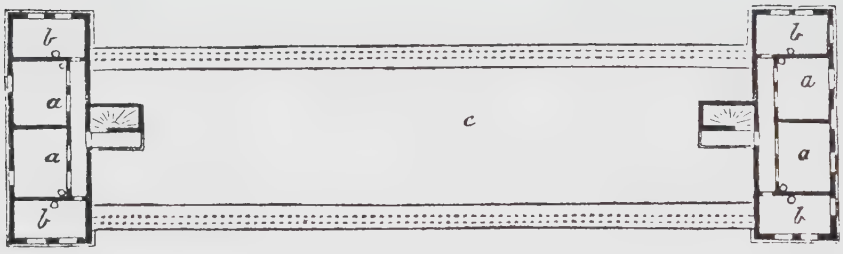

Plan af öfra våningen.

a. Rum för underbefäl. b. Handtverksrum. c. Rustkammare.

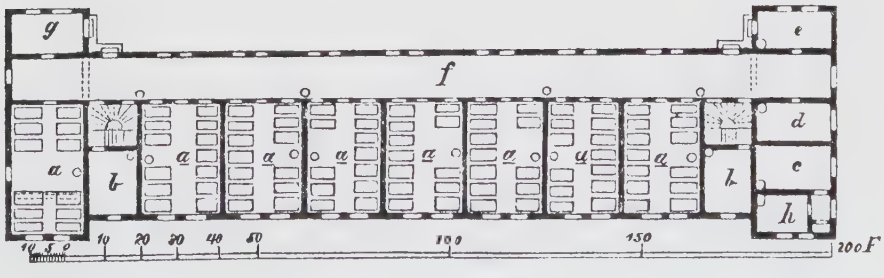

Plan af bottenvåningen.

a. Manskapsrum. b. Tvättrum. c. Underofficersrum. d. Expeditionsrum. e. Handrustkammare. f. Korridor. g. Torkrum. h. Kök.

Bild 62 *Ritning av kasern för Lifregementets Dragon-corps' exercissqadron och kavalleriunderbefälsskolan på Ladugårdsgärde i Stockholm. Kasernerna byggdes 1881 efter ritningar av arkitekten och slottsintendenten Ernst A. Jacobsson och revs 1977 för att lämna plats åt det nya etnografiska museet. Tidskrift i Militär Helsovård. 1880.*

Stockholm. Kaserne für das Dragonerkorps des Leibregimentes fertig 1881. Bauausführungszeichnung.

Bild 63 *Infanterivolontärskolan i Härnösand år 1895. KrA. Gruppfotosamlingen Infanteriets skolor, I.*

Härnösand. Infanterievolontärschule. Photographie von 1895.

Bild 64 *Kasern och exercishus från 1891 vid Infanterivolontärskolan i Ronneby. På 1920-talet såldes etablissementet till kommunen och har sedan dess använts som sjukhus. KrA. Gruppfotografisamlingen Infanterivolontärskolor, I.*

Ronneby. Infanterivolontärschule. Fertig 1891. Photographie etwa 1900.

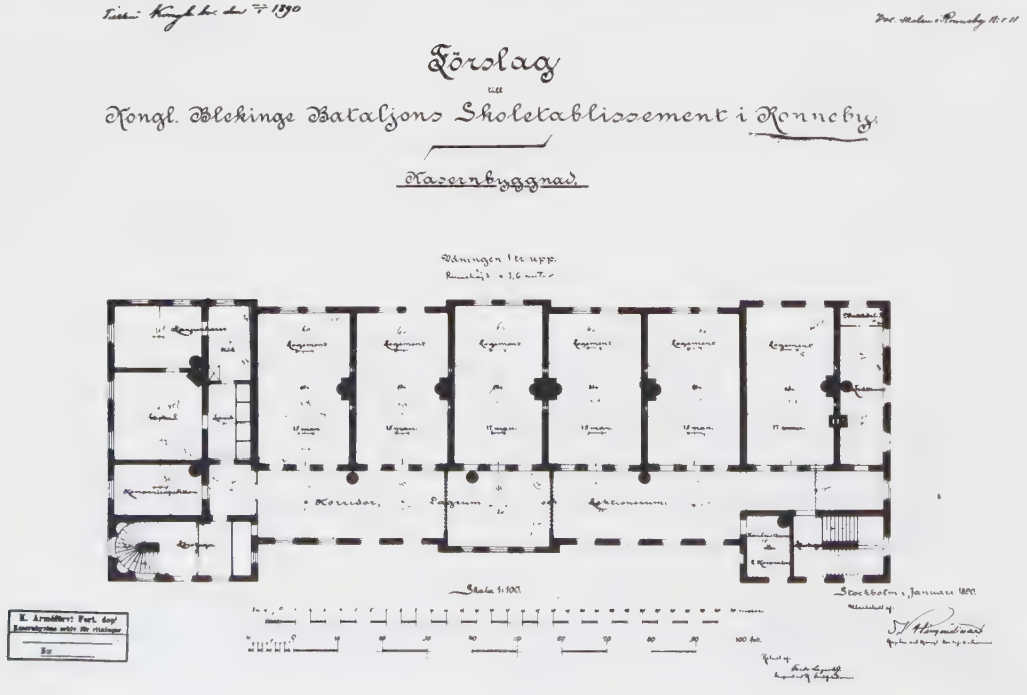

Bild 65 *Ritning från 1890 till kasern vid Infanterivolontärskolan i Ronneby. Kasernen som stod färdig 1891 såldes på 1920-talet till kommunen och inrättades till sjukhus. KrA. FortF ritn lev 1968. Pl 11.*

Ronneby. Infanterivolontärschule. Ausführungszeichnung 1890.

Bild 66 *Kasern och exercishus vid militärskolan, numera Källvindsskolan, i Norrköping vilka uppfördes 1892. K. B. vykortssamlingen.*

Norrköping, Militärschule, fertig 1892.

sjukavdelning, rustkammare, skrivrum, skräddare- och skomakareverkstad, puts- och torkrum, underofficersarrest samt förråd.

Militärskolans kasern i Norrköping var uppförd i tre våningar och innehöll som de två föregående kasernerna en mångfald funktioner för 160 elever, bild 66. Kasernen vid militärskolan i Gävle, nuvarande Borgarskolan, ritad av Erik Josephson och uppförd 1895 har den mest påkostade utsmyckning som någonsin bestått en militärbyggnad i Sverige, bild 67, 68. Med denna kasern visade den unge Josephson sina kunskaper om arkitekturhistoriska stilelement och sin förmåga att med dessa, i tidens smak, forma en byggnad som uttryckte krigsmaktens maktposition. Som för så många andra offentliga byggnader under 1890-talet har Josephson här använt fasadtegel och natursten. Sgraffitomålningarna under det kraftigt utskjutande taket torde vara de första och enda som utförts på en militärbyggnad. Trapphusets utformning som romanskt försvarstorn är ett motiv som Josephson redan 1892 hade lanserat i sitt första förslag till kanslikasern för Livgardet till häst[91] och senare upprepat i 1895 års förslag till kasern för Norrlands dragoner i Umeå.[92] På kanslikasernen vid Andra Göta artilleriregemente i Jönköping från 1897 har Josephson placerat fyra romanska torn som är snarlika det i Gävle.[93] Ritningar till skoletablissementet i Gävle saknas hos både Krigsarkivet och Fortifikationsförvaltningen. De finns inte heller avbildade i någon regementshistorik eller arkitekturtidskrift. Det enda som jag kunnat finna om denna arkitekturhistoriskt intressanta byggnad finns publicerat på en sida i Ture Karlströms bok Gävle stadsbild.[94]

Kungl Krigsakademien på Karlberg hade sedan sin tillkomst 1792 utbildat officerare till både armén och flottan. 1862 ombildades akademien och utbildningen delades mellan en krigsskola och en sjökrigsskola. Krigsskolan fick överta akademiens lokaler på Karlbergs slott medan däremot sjökrigsskolan fick vänta i 15 år innan den 1879 kunde flytta in i det nybyggda

91) Berg, a a 1975. Bild på sid 46.

92) Ibid. Bild på sid 54.

93) Ibid. Bild på sid 45.

94) Karlström, T, *Gävle stadsbild*. Flanör Bokhandel, Gävle 1974. Sid 284.

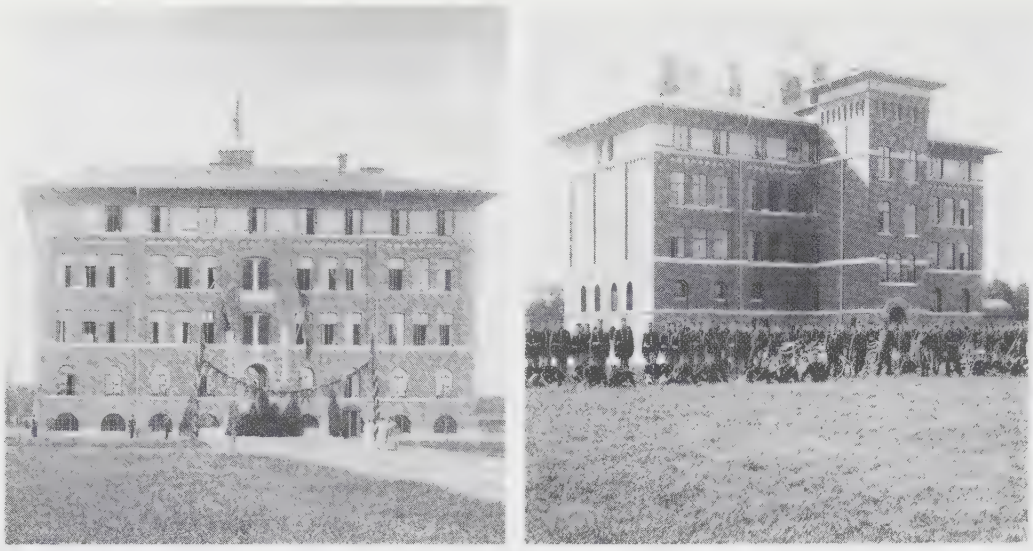

Bild 67, 68 *Militärskolan, nuvarande Borgarskolan, i Gävle byggd 1895 efter ritningar av arkitekt Erik Josephson. Foto från år 1896. KrA. Gruppfotografisamlingen. Infanteriets volontärskolor, I.*

Gävle. Militärschule, fertig 1895. Photographie 1896.

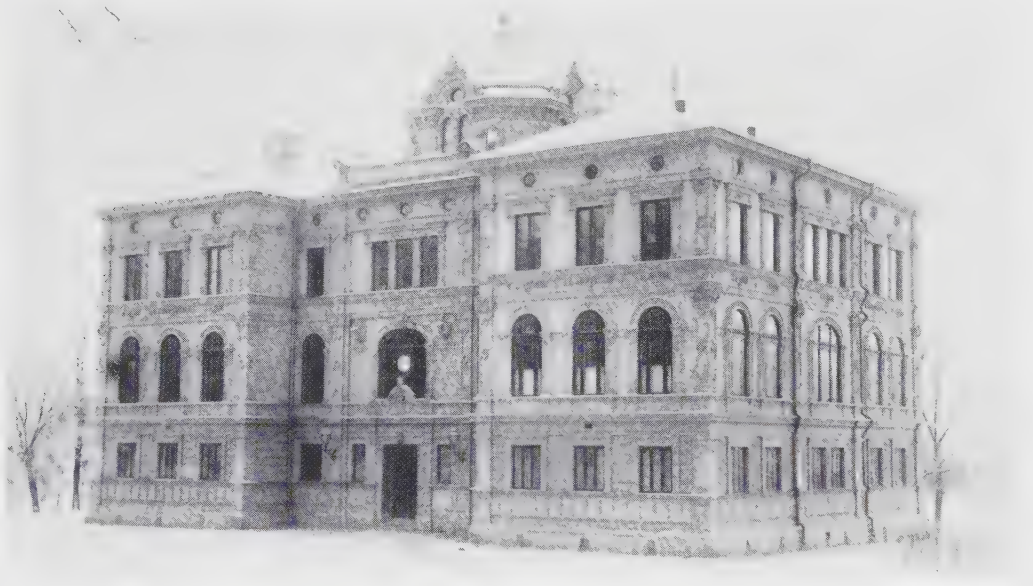

Bild 69 *Fd Kungl Sjökrigsskolan på Skeppsholmen i Stockholm. Ritad av arkitekt Axel Nyström d y 1876 och invigd 1879. KrA. Gruppfotosaml Marinen.*

Stockholm, Skeppsholmen. Marineschule. Fertig 1879.

skolhuset på Skeppsholmen i Stockholm, bild 69. Skolbyggnaden var från början inte avsedd som bostad för eleverna. Under byggnadstiden blev dock detta aktuellt och förändringar i byggnadsplanerna fick – med mindre lyckat resultat – lov att göras under arbetets gång.[95]

För flottans äldsta utbildningsanstalt Skeppsgossekåren, vilken leder sitt ursprung från början av 1600-talet, uppfördes en ny kasern i Karlskrona 1882, bild 70. Kasernen som har 4 våningar och källare ritades av dåvarande arkitekten i medicinalstyrelsen Axel Kumlien och hans yngre bror Hjalmar. Bortsett från de partier i 1890-talets storslagna kaserner som var avsedda för officerarna, har Skeppsgossekasernen en boendestandard som hittills inte överträffats, bild 71. Kasernens grundform med trappförsedda mitt- och gavelpartier liknar Östra kasernflygeln på Krigsskolan vid Karlberg, bild 56. Planlösningen är enligt blocksystemet med administrativa lokaler i bottenplanet, logement i första och andra våningen samt skolsalar i tredje våningen, bild 72. De 47 m långa, 12 m breda och över 4 m höga logementen

95) Wollin a a. Sid 202.

Bild 70 *Skeppsgossekårens kasern i Karlskrona uppförd 1882 efter ritningar av arkitekterna Axel och Hjalmar Kumlien. K. B. vykortssamlingen.*

Karlskrona. Kaserne der Schiffsjungenabteilung. Fertig 1882. Photographie etwa Jahrhundertwende.

för 40 gossar tillgodosåg varje elev en yta på över 14 m^2 och en volym på 56 m^3. De ett år senare fastställda normerna för kaserner, som i viss mån gäller än idag, stadgar bara 5 m^2 respektive 13½ m^3. Arkitekterna Kumlien hade redan 1874 ritat kaserner för kavalleriskolan på Ladugårdsgärde i Stockholm enligt det då moderna och aktuella paviljongsystemet vilket den av Kungl Maj:t tillsatta militärläkarkommitten hade förordat. Dessa blev dock aldrig byggda. Däremot tillämpades paviljongsystemet i de många sjukhus som Axel Kumlien ritat. Kumliens imponerande insats för svenskt institutionsbyggande finns skildrat i Anders Åmans bok "Om den offentliga vården".[96]

Kaserner vid skolor för utbildning av värnpliktiga

Med 1901 års härordning organiserades ett modernt försvarssystem grundat på allmän värnplikt och det föråldrade indelningsverket avvecklades. För att den indelta stammen skulle kunna ersättas med värnpliktiga soldater erfordrades en längre och grundligare värnpliktsutbildning än tidigare. Värnpliktstjänstgöringen ökades därför också från 90 dagar till 240 dagar för infanteriet, 300 dagar för flottan och 365 dagar för vissa specialförband. Till detta stora förläggningsbehov hade mötesplatserna inte kapacitet och inte heller kunde de primitiva sommarförläggningarna användas under den kalla årstiden. Härordningen omfattade därför också ett stort byggnadsprogram för uppförande av 44 nya kasernetablissement, utbyggnad av 12 äldre sådana, tillbyggnad av 27 mötesplatser samt ett 70-tal andra byggnader som sjukhus, mässar, bostäder för officerare och underofficerare, förvaltningsbyggnader och olika sorters förråd, tillsammans uppemot 1900 byggnader fördelade på ett 30-tal byggnadstyper med 115 kaserner. Denna enorma byggnadsverksamhet fordrade stora penninganslag och fjärde huvudtiteln omfattade, årtiondet efter 1901, en tredjedel av rikets utgiftsstat. Det tog 20 år att verkställa byggnadsprogrammet. För att tidsmässigt och ekonomiskt genomföra detta fordrades att de olika byggnadskategorierna uppfördes efter ett strängt standardiserat byggnadssätt. Detta jättelika projekt uppdrogs åt chefen för Fortifikationen som för att verkställa uppdraget inom

96) Åman, a a. Sid 251.

Bild 71 *Foto från 1890-talet av logement i Skeppsgossekårens kasern i Karlskrona. Marinmuseum Karlskrona, album 14.*

Karlskrona. Logement der Schiffsjungenabteilung. Photographie zwischen 1890–1900.

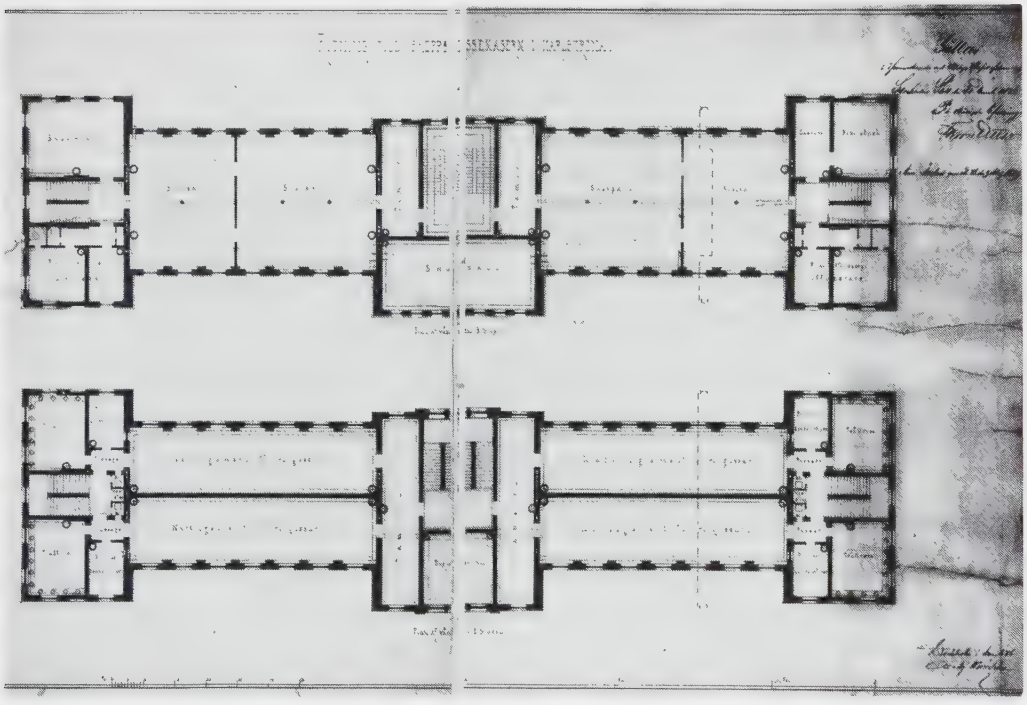

Bild 72 *Ritning till Skeppsgossekasern i Karlskrona upprättad av arkitekterna Axel och Hjalmar Kumlien 1876 och gillad Stockholms slott den 31 dec 1876 F. W. Otter. Kasernen stod färdig 1882. KrA. Marinens ritningar XVIII nr 13:6 omslag 238b.*

Karlskrona. Kaserne für Schiffsjungenabteilung. Grundriss von 1876. Fertig 1882.

angivna förutsättningar utarbetade ett begränsat antal typritningar. Ritningarna var till största delen upprättade av arkitekt Erik Josephson och utförda efter normerna i 1883-års kaserneringstabell.

Infanterikasernerna föreslogs uppföras i två våningar med källare och vind för en halv bataljon dvs två kompanier. För ett normalt infanteriregemente vilket omfattade tre bataljoner beräknades sex kaserner vilka tillsammans med kanslihus, matinrättning, exercishus och övriga byggnader föreslogs bilda ett symmetriskt kringbyggt etablissement i likhet med dem som byggts under de senast föregående 25 åren,[97] bild 43, 44, 52.

Riksdagen fann dock förslaget för kostsamt och beslutade därför att kasernerna skulle uppföras dubbelt så stora dvs för en bataljon med fyra logementsvåningar i stället för två. Detta beslut medförde dock försämrad

97) KrA. FortF ritn lev 1968. Typritn. Härordn 1901. A fältinf reg.

Bild 73 *Gotlands infanteriregementes kasernetablissement i Visby (nuv P18), byggt 1905 efter ritningar av arkitekt Erik Josephson Arméförvaltningens fortifikationsdepartement. Foto från 1920-talet. Av fortifikatoriska skäl byggdes infanterikasernerna i Visby, Vaxholm och Boden med bara tre logementsvåningar. Trots detta byggdes etablissementet osymmetriskt med tre kaserner. KrA. Gruppfotosamlingen. Gotlands infanterireg. Skåp VII nr 35.*

Visby. Kasernenetablissement des Infanterieregimentes von Gotland, fertig 1905. Photographie 1920–1930.

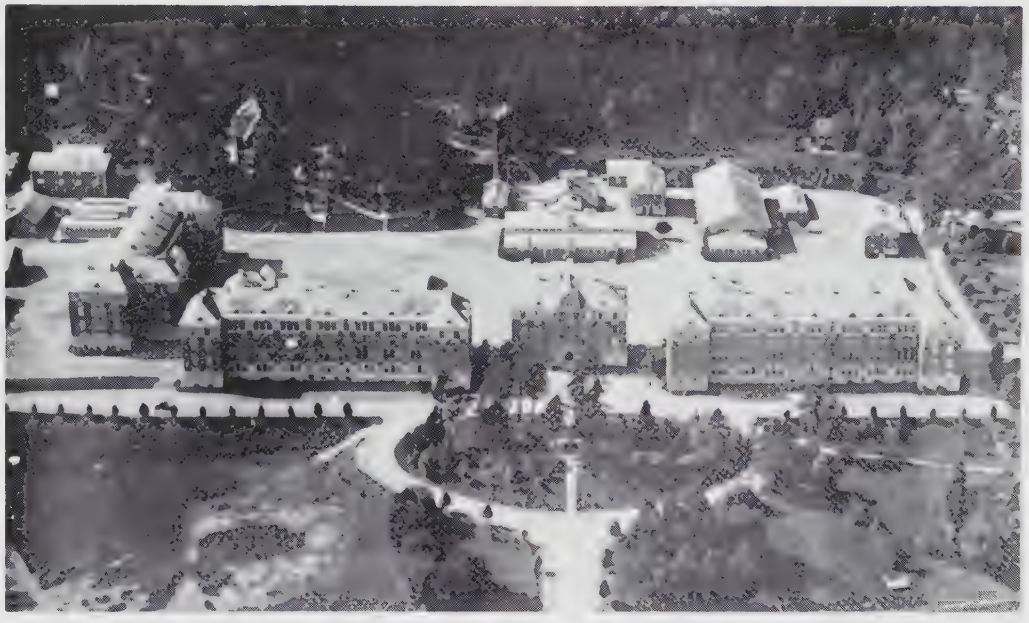

Bild 74 *Älvsborgs regementes kasernetablissement i Borås (nuv I 15) byggt 1914 efter ritningar av Arméns kasernbyggnadsnämnd. Foto från 1920-talet. KrA. Gruppfotografisamlingen. Nauckhoffs album.*

Borås Kasernenetablissement des Regimentes von Älvsborg, fertig 1914. Photographie 1920–1930.

boendemiljö, epidemiska risker samt att etablissement med tre kaserner i stället för sex varken kunde ges en symmetrisk eller helt sluten byggnadsplan. Vid denna tid fordrade dock infanteriet för sin utbildningsverksamhet fortfarande stora kvadratiska eller rektangulära kaserngårdar vilket å andra sidan omöjliggjorde att etablissementens byggnader placerades helt fritt och utan gårdsbildande verkan. Som framgår av bilderna 73, 74, så upplevs också bebyggelsen inom dessa etablissement som oavslutad och därigenom ofullständig. Det tomrum, som det erfordrats en fjärde kasern att fylla ut har inte vid något av de 20-tal berörda etablissementen kunnat ersättas av andra byggnader. Därtill är de fyra våningar höga kasernerna alltför stora och dominanta. Den kritik som redan från början fanns mot dessa kolosser, och som grundade sig på att de stred mot de hygieniska principer efter vilka 1883-års kaserneringstabell upprättats, växte i takt med kasernernas antal. Detta resulterade till slut i att de sista sju infanterietablissementena som färdigställdes omkring 1920 fick halvbataljonskaserner i två våningar enligt

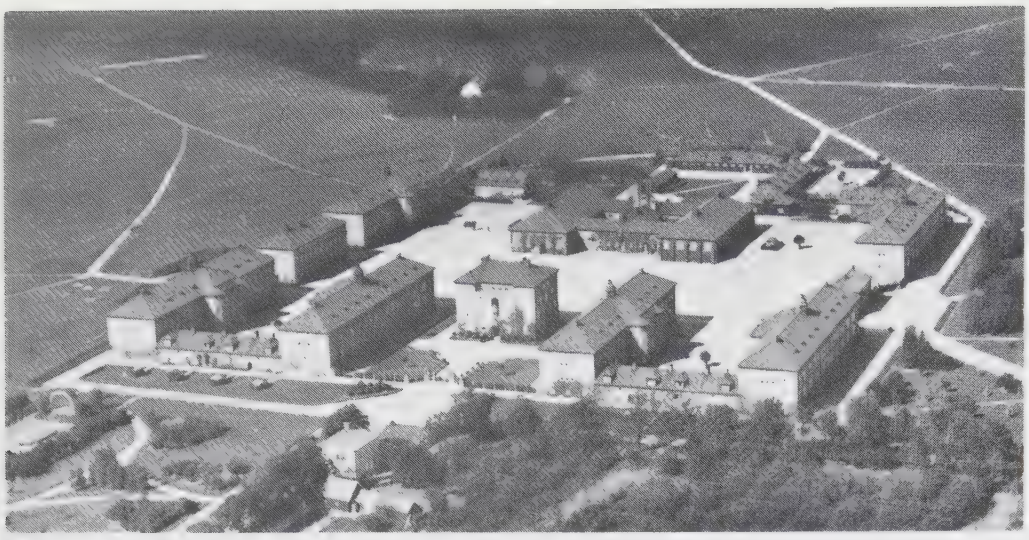

Bild 75 *Norra Skånska Infanteriregementets kasernetablissement i Kristianstad. Etablissementet uppfördes åren 1919–1923. Närmast ansvarig arkitekt var Magnus Dahlander. De sex kasernerna är enligt det s k dubbelkompanisystemet som lanserats i Tyskland 1894 och som Arméförvaltningens arkitekt Erik Josephson hade föreslagit 1908. K. B. vykortssamlingen.*

Kristianstad. Kasernenetablissement des Infanterieregimentes von Nordschonen, fertig 1923. Photographie 1923–1930.

Bild 76 *Infanterikasern enligt dubbelkompanisystemet i Sendsburg Lehrbuch der Militärhygiene, band III. Berlin 1911. Sid 15.*

Sendsburg. Infanteriekaserne für zwei Kompanien, Anfang des 20. Jahrhunderts. Photographie vor 1911.

det s k dubbelkompanisystemet.[98] Med sex kaserner i stället för tre kunde etablissementena åter ges en strängt symmetrisk och helt kringbyggd plan, bild 75. De illa sedda fyravåningskasernerna hade då hunnit bli 51 st fördelade på 17 nya infanterietablissement. Förebilden till kasernerna enligt dubbelkompanisystemet som hämtats från Tyskland känns även igen på exteriörerna, jämför bilderna 75, 76.

98) Bergsten, C, *En ny typ för arméns infanterikaserner.* Arkitektur 1915.
Lehrbuch der Militärhygiene. III. Berlin 1911. Sid 15 avbildar och beskriver dessa dubbelkompanikaserner.

Baracker

I likhet med kaserner kan också baracker allt efter ålder och krigsmaktens förändring uppdelas i klart avgränsade kategorier som:

Baracker vid fästningar.
Baracker vid arméns mötesplatser.
Baracker för beredskapsförband under 1:a och 2:a världskriget.
Baracker vid nutida repetitionsläger. (Skall dock inte behandlas här).

Baracker vid fästningar

Baracker vid fästningar kan efter sin konstruktion i sin tur indelas i tre kategorier:

Baracker ovan jord.
Kasemattbaracker.
Bombfria baracker.

Baracker ovan jord

Efter det att Halland 1645 samt Skåne, Blekinge och Bohuslän 1658 införlivats med Sverige fick de för en lång tid framöver hysa svensk ockupationstrupp. De nya besittningarna behövde både bevakas och försvaras. Vid de tidigare danska fästningarna och försvarsanläggningarna i Malmö, Kristianstad, Landskrona och Halmstad igångsattes därför omfattande reparations- och förbättringsarbeten. Nya befästningsanläggningar för de nyförvärvade landsdelarnas försvarande anlades också, däribland Karlshamns skans 1675 och Karlskrona örlogsbas 1680. För de många knektar och arbetskarlar som kommenderades till dessa anläggningsarbeten uppfördes baracker. De troligtvis äldsta ritningarna till baracker är daterade 1672 och avser två baracker vid Malmö kastell. I riksdagsrelationen över Malmös befästningar åren 1684–1697 redovisas kostnader, materialåtgång, byggnadsförlopp samt att 1 000 man var i arbete där 1684.[99] En annan tidig ritning visar att det 1697 byggdes en barack vid Karlshamns skans som innehöll både kyrka och logement, bild 77.

Till skillnad från borgarna i de gamla danska städerna som led svårt under det långvariga inkvarteringstrycket var borgarna i den nygrundade staden Karlskrona helt fria från denna pålaga. Skälet härtill var att det inte fanns någon bebyggelse på de små skärgårdsöar som Karlskrona kom att anläggas på och att det var nog svårt ändå att förmå borgarna i Ronneby, Lyckeby och Kristianopel att lämna sin hembygd och flytta sina hus till Karlskrona. I Karlskrona privilegiebrev från 10 aug 1680 står bl a att staden skulle ”ware frij för all Wacht, Inqwartering, Tullar och beswär, williandes Wij låta Soldatesquen och Båtsmännen uthi Baraquer och Wachthuus som oförd röiheligen lära förfärdigas, logera”.[100] En stadskarta från 1692 upptar dock inga baracker.[101] På stads- och tomtkartor från 1718 finns däremot en barack på ca 10 × 40 alnar (6 × 24 m) samt reservstugor inritade.[102] Ritningar, om sådana någonsin upprättades, till dessa troligtvis ytterst enkla boningar är däremot inte kända.

I de tidigare stora danska städerna och fästningsorterna inkvarterades de svenska trupperna och fästningsbyggarna hos borgarna. Det torde ha tagit många decennier innan tillräckligt många baracker var byggda, ty i första hand gällde det att reparera och förbättra försvarsanläggningarna vilket kostade stora summor och frestade hårt på landets ekonomi.

Om detta skede i de forna danska städernas historia har Sven Granlund skrivit en ingående redogörelse avseende Halmstad.[103] I ett kapitel ges en detaljerad beskrivning av de besvärliga förläggningsförhållanden som rådde.

99) KrA. SFP. Malmö nr 7 a.

100) KrA. Årstryck 1680 nr 1292.

101) KrA. Marinens ritningar. A XVIII b nr 1.

102) KrA. SFP. Karlskrona nr 124 a-n.

103) Granlund, a a. Sid 218.

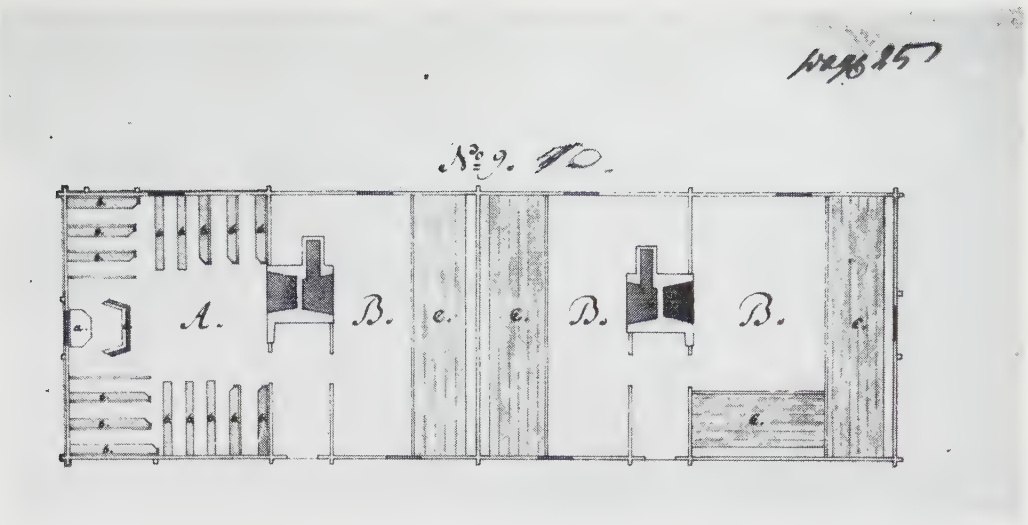

Bild 77 *Del av ritning från 1697 till barack vid Karlshamns skans. KrA. SFP. Karlshamn nr 65d.*

Karlshamn. Baracke, Grundriss 1697.

Ritningens text:

"Infanterie Baraque för de Gemena, hwaruti finnes Kyrkans med Altare p, Bänkar q och Baraquer b med Britcher c och Sängställen s".

Granlund skriver bl a att: "I januari 1650 lågo i Halmstad förlagda i runt tal 600 man. Visserligen var det tydligen Kungl Maj:ts avsikt att uppföra baracker för soldaternas inhysande, men det stannade vid blotta avsikten, varför dessa 600 lågo förlagda hos borgarna. Stadens fäder besvärade sig, men Kungl Maj:t resolverar genom brev den 30 oktober 1650, att de logementer, som voro avsedda för garnisonens räkning kunde icke så i en hast uppföras vid vallarna, varför staden ännu någon tid måste uthärda med inkvarteringen. Ännu någon tid kom att bliva hela fästningsgarnisonstiden ut. Orsaken härtill var ej bristande vilja utan fastmer penningbrist." Fästningen lades ned 1734. Granlund berättar vidare att inkvarteringstrycket ökades genom att framförallt hantverkarna flyttade från staden samt av att garnisonen vid krig och krigsfara förstärktes. Halmstadsborna ansågs ännu inte vara lojala svenskar. År 1676 var borgarnas antal 176 och 1697 endast 71. De bättre situerade borgarna uppförde 1693 och även senare baracker på sina gårdar för att därigenom slippa inkvarteringen. När inkvarteringstungan var som störst kunde ända till 12–16 soldater, många med hustrur och barn, vara inneboende hos en och samma inkvarteringsvärd.

På 1660-talet hade Malmös 450 borgare att inkvartera och underhålla över 3 000 man utom befäl och högre militära ämbetsmän samt generalguvernören och hans talrika stab.[104] Enligt relationsberättelsen till riksdagen över fästningsarbetena 1684–97 var 1 000 man i arbete 1684.[105] Inkvarteringen bringade därför också många borgare i armod. "Det är ej förvånande att landshövdingen en gång 1730, inberättade att många borgare måst flytta från staden och överge sin dagliga näring."[106] På 1740-talet byggde en av Malmös rikaste borgare, Haqvin Bager, en barack som staden sedermera inlöste. Först 1858, 200 år efter Malmös införlivande med Sverige, byggde Kronan den första kasernen.[107]

Borgarna i Hälsingborg hade det om möjligt ännu värre då de på grund av den växlande krigslyckan måste inkvartera ömsom svenska och ömsom danska trupper. Carl X föreslog att Hälsingborg i fredstid borde ha 1 200 man i garnisonen och i krig det dubbla, vilket skulle innebära fler soldater

104) Wåhlin, H, *Malmö*. Stockholm 1926. Sid 25.

105) KrA. SFP. Malmö Relationer nr 7a.

106) Engström, B, *Malmö garnison genom tiderna*. Malmö försvar genom tiderna. Malmö 1944.

107) *Malmö stads historia*. Del II. Malmö 1977.

än borgare. Utöver garnisonssoldaterna skulle också arbetsmanskapet vid fortifikationsanläggningarna inkvarteras. Visserligen androg Erik Dahlbergh inför 1669–70 års kommission att arbetsmanskapet skulle förläggas i baracker[108] men att detta ofta var svårt att göra därför att det var ont om halm och att manskapet inte brukade ha med sig kokkärl. Förläggningsförhållandena hade ofta också varit så dåliga att arbetsfolket "hoptals genom sjukdom dött" innan man hunnit få dem inkvarterade hos borgarna. Enligt Dahlberg var det därför bäst om också arbetsknektarna kunde inkvarteras hos borgerskapet. En manskapsbarack uppfördes emellertid inom slottets område 1674.[109] Den var 35 × 7 m och hade fem eldstäder. Baracken finns upptagen på 1675 års relationer men inte senare så det är troligt att den förstördes i kriget 1676. Vid en arkeologisk utgrävning 1932 framkom att baracken hade varit av korsvirke på stengrund och med tak av tegel.[110] I Stockholm fanns, som tidigare skildrats, ända fram till 1811 inga kaserner. Först detta år kunde Livgardet till häst som första förband ta i bruk delar av sin nya kasern vid Storgatan.[111] Det skulle dröja ytterligare ca 70 år innan allt manskap i Stockholms garnison var förlagt, i byggnader som uppförts för deras ändamål dvs, i kaserner.[112]

Det ålåg borgarna och deras inkvarteringskommission att ombesörja förläggning för såväl gardestrupperna som hitkommenderade landsortsregementen. Denna skyldighet hade Gustav Vasa i ett öppet brev den 7 maj 1557 ålagt alla borgare som bruka handel och näring att "drage stadzens tunge medh vårdh, skått, dagzvercken och gestning". Det tillkom vartefter många nya förordningar och förändringar av denna genom tiderna kostsamma och ständigt problemfyllda skyldighet.[113]

Genom inkvarteringssystemet kom regementenas manskap att ligga i spridda kvarter och gångtiden till och från kvarteren blev så lång att den inverkade menligt på tjänsten. Chefen för livgardet överste Sprengtporten framställde därför 1772 inför Kungl Maj:t nödvändigheten av inkvartering i natura för sitt regemente "antingen i för ändamålet byggda kaserner eller i på Malmarna belägna för aptering till militärförläggning inköpta hus".[114] Staden inköpte året efter tiotal egendomar på Norr- och Södermalm vilka, efter det att de blivit iståndsatta för sitt ändamål, underkändes av Sprengtporten. När staden av denna anledning senare sökte sälja fastigheterna visade sig fastighetsmarknaden vara så dålig att endast en kunde säljas.[115]

Adresserna till dessa fastigheter framgår inte av Inkvarteringskommissionens handlingar. Därför vet jag inte om någon bebyggelse på dessa fortfarande finns kvar. Genom fortsatt forskning i Stadsarkivets handlingar skulle adresserna troligtvis kunna spåras.

Soldaternas förläggningsförhållanden i dessa Stockholmsfastigheter har skildrats av livmedikus Wilhelm Domeier vilken på uppdrag av filantropiska sällskapet i London var i Sverige för att studera och även söka avhjälpa de katastrofala hygieniska förhållanden som rådde här. Doktor Domeier fick också Kungl Maj:ts uppdrag att inspektera alla krigsmaktens sjukhus och förläggningar.[116] I rapport till Kungl Maj:t daterad 30 mars 1809 beskrivs bl a att "Soldaternas af Wermlands Regemente Boningar i Borgare Huset (På Södermalm) syns vara dåligt. Troligen har jag endast sett få af dem, men dem Jag såg, voro dåliga. I ett af dem låg så tjock orenlighet, att man kunde anlägga planteringar därinne, och då intet fönster var öppet, så kan man föreställa sig af denna omständighet, athmospherens tillstånd."

I Fredrikshovs slott där livgardet flyttade in 1802 rådde enligt dr Domeiers rapport inte stort bättre förhållanden. Där var 10 man sjuka "Således nära hvar 10de man eth ovanligt stort förhållande, så beror denna omstän-

108) Svenska Akademiens ordbok och andra uppslagsverk anger att ordet barack förekommer först 1710 i barack för sjuka och 1720 för soldater.

109) *Hälsingborgs historia*. IV:1. Hälsingborg 1969. Sid 171.

110) Ibid. Sid 172.

111) Braunerhjelm, A, *Kungl Lifregementets till häst historia*. Del 4. Uppsala 1915.

112) Berg, a a 1975. Sid 18.

113) Stockholms stadsarkiv. Inkvarteringskommissionen, F III. Div handl rörande kasernerna 1700–1800-talet.

114) Inkvartering var av två slag, "inkvartering i natura" och "inkvartering i penningar". Var och en med egen förvaltning.

115) Stockholms Stadsarkiv, a a.

116) Karolinska institutets arkiv, MS 653:1:3.
KrA. Krigshandlingar 1808–1809 vol 316. Bref om Sjukvården i Södra och mellersta Sverige 1809 af W Domeier Storbritannisk Hofmedicus. Rapporten är avfattad på tyska. Svensk militär tidskrift 1917. Sid 138. Willers, U, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser*. Uppsala 1945. Sid 384.

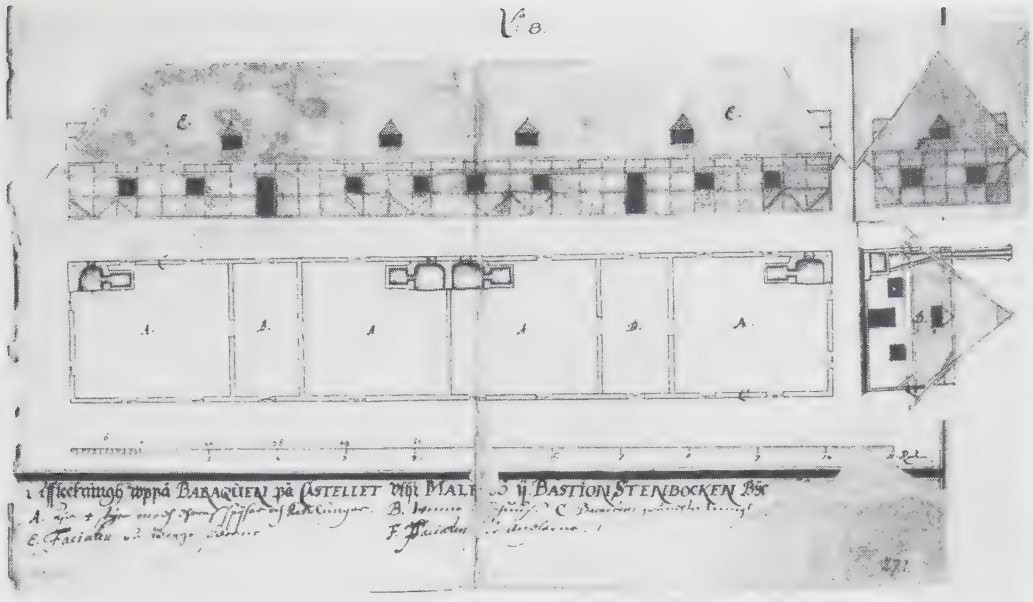

Bild 78 Relationsritning från (1672 ?) till barack vid Malmö kastell. KrA. SFP. Malmö nr 100b.

Malmö. Baracke im Kastell. Aufnahmezeichnung 1672.

Ritningens text:

Affteckningh uppå BARAQUEN på CASTELLET Uthi MALMÖ ij BASTION STENBOCKEN By...
A. Ähro stugor medh dheras spislar och kakelungar. B. -huus. C. Baraquens gränssträkning. E. Faciaten på Begge sidorna. F. Faciaten för ändharna.

dighet på en ovanlig sjukdoms ordsak. Golfven hvarken skuras eller sopas, fönstren öppnas ej. Wäggarne äro Svarta, Händerna klibba fast vid dörrarna och som dessa Ryska Soldater bott här altifrån november utan att Sänghalmen är ombytt så måste rummen vara så fulla av Loppor och andra slags insekter, att man ser dem skarvis och Lukten är Likaktig. I ett rum bo 100 man, som Ligga om hvarandra i dubbla sängar, och då inte fönster öppnas, och orenligheten Ligger så tjock på Golfven, att man icke kan känna att man går på bräder, så kan man däraf sluta till Luften. Det är svårt att säga om Lakanen äro mer trasiga eller smutsiga. Några Sänger äro så korta att större människor aldeles icke kunna utsträkta ligga däri. Korteligen så dålig, osund, oordentlig, smutsig, Jämeraktig Soldatboning, har jag ännu aldrig sett."

Förhållandena vid gardena tycks enligt olika skildringar[117] ha varit lika eländiga tills långt in på 1800-talet. Vid Fredrikshofskasernerna saknades ända in på 1870-talet ett så nödvändigt städredskap som sopskyfflar. "Kompanicheferna ha icke råd att hålla sopskyfflar och derför måste arméförvaltningen bekosta nya luckor till kakelugnarna för hvarje år."[118]

Stockholms inkvarteringskommission som verkade ända fram till mitten av 1860-talet inköpte 1812 fastigheterna vid Storgatan på Ladugårdslandet och Tjärhovsgatan på Södermalm. Dessa kom att efter sitt läge i staden kallas Norra respektive Södra kasernen. Norra kasernen upplåts sedermera till Norska gardet och på senare år till polisstation. 1979 renoverades fastigheten och skall i fortsättningen användas till bl a barnträdgård och föreningslokaler. Södra kasernen blev vid 1800-talets mitt förläggning åt stadsvakten vilken också tjänstgjorde som brandkår. Katarina brandstation finns fortfarande kvar i huset.[119]

De äldsta kända barackritningarna är som tidigare nämnts från Malmö och undertecknade H. Loffman den 1 dec 1672.[120] Barackerna uppfördes på

117) Corin, C-F, *Oscars församling 50 år*. Stockholm 1956. Sid 55.
Personne, Evabritta, *Artillerimanskapet 1794–1885*. Från tre kronor till Rissne. Minnesskrift. Uppsala 1965. Sid 131.
Nordensvan, G, *I kasern. Sven Svenssons minnen från krigarlifvet*. Stockholm 1878.
Liljevalch, P O, *Anteckningar om Konungens Svea Lifgarde*. Stockholm 1856.
Wennerström, a a kap II.

118) Stenberg, Aug, *Gardisten Värner Vännerfelt. Taflor ur garnisonslivet*. 1880. Sid 39.

119) *Katarinaberget*. Utredning & bevarandeförslag, del B. Sifverska kasernen. Stockholm 1972.
Tidner, A, *Palats och kåkar*. Del I. Stockholm 1917.

120 *Fortifikationens historia*. VI:6. Sid 316.

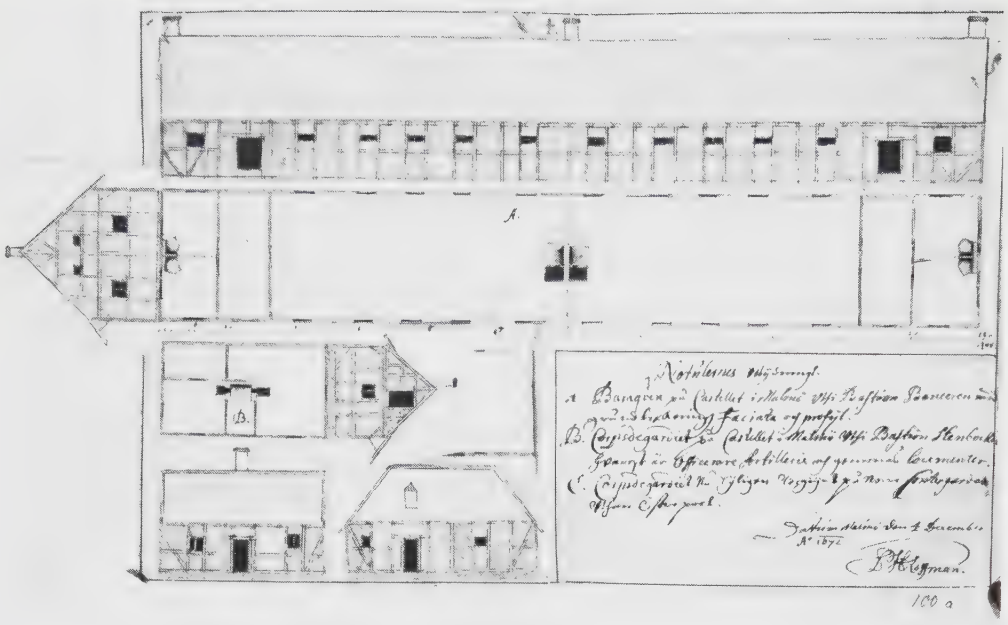

Bild 79 *Ritning från 1672 till barack vid Malmö kastell. KrA. SFP. Malmö 100a. Observera det ovanligt långt utskjutande och upprätade taksprånget på ingångssidans fasad.*

Malmö. Baracke im Kastell. Entwurf 1672, Grundriss und Schnitt.

Ritningens text:

"Notulernes uttydningh."

A. Baraquen på Castellet i Malmö uthi Bastion Baneeren med grundteckningh faciata och profil.
B. Corpsdegardiet på Castellet i Malmö uti Bastion Stenbocken hwarest är Officerare Artillerie och gemenas locementer.
C. Corpsdegardiet Nu Nyligen Begiynt på Norra Contergarden uthan Östreport.

Datum Malmö den 4 December
Ao 1672

L H Loffman

bastionerna Stenbocken, bild 78, och Baneeren, bild 79, vid Malmö Castell. Den sistnämnda var en oinredd barack i korsvirkeskonstruktion 12 rod lång och 1 $^{11}/_{12}$ rod bred (60,3 × 9,5 m). Den spegelvända planen med manskapslogement och befälsrum skilda åt genom förstugor var en planlösning som kom att tillämpas tills långt in på 1800-talet, se bilderna 107 och 113. I alla boningsrum fanns öppna spisar som i manskapslogementen dessutom var kompletterade med biläggarugnar. För hur många man barackerna var avsedda framgår däremot inte av texten.

Även inom Landskrona fästnings bastioner och vallar hade baracker uppförts.[121] Ritningen till en av dessa är undertecknad av Fortifikationens chef generalkvartermästaren greve Erik Jönsson Dahlbergh år 1692. Denna barack är enkelt planlöst med hjärtvägg och tvärgående väggar som delar huset i tolv lika stora rum. Varje rum har eldstad men däremot inte fönster vilket förmodligen är en felritning. Ritningen är också amatörmässigt gjord och oanvändbar som arbetsritning. Det är underligt att Dahlbergh, som framstående arkitekt och Fortifikationens högste chef, har undertecknat denna undermåliga ritning. Det är också underligt att fasaden med sin överkragade övervåning, mönsterbildande korsvirke och trappor med balustrader mera uttrycker 1500-talets byggnadskonst än det sena 1600-talets, bild 80.

121) *Fortifikationens historia.* III:2. Sid 320.

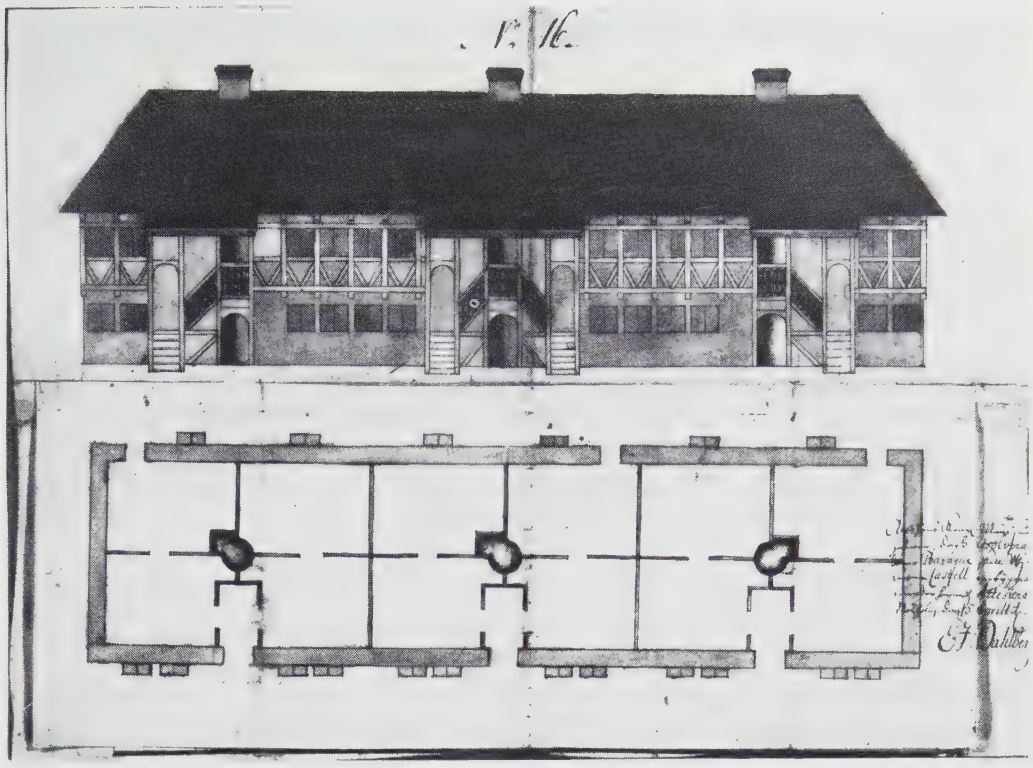

Bild 80 *Ritning till barack vid Landskrona fästning undertecknad av Erik Dahlbergh 15 april 1692. KrA. SFP. Landskrona nr 116.*

Landskrona. Festungsbaracke. Entwurf 1692 von Erik Dahlberg. Grundriss und Schnitt.

Ritningens text:

Att hans Kongl:Maij:tt j nåder hafwer j Dahg Resolverat att denna Baraque skall Uthi Landskrona Castell oppbyggias det warder hermedh Attesterat. Af Stockholm, den 15 aprill A:1692

E. J. Dahlbergh *Manu Propriare.*

Jacob Loffman, en av de många fortifikationsofficerarna Loffman,[122] har undertecknat en ritning daterad i Halmstad den 28 febr 1699 och kallad "Faciat och grundrijtning af en Baraque för Ett Compagnie footfolck undantagandes öfver officerare". Baracken är ritad 120 alnar lång och 12 alnar bred (ca 72 × 7,2 m) och avsedd för 144 man i två logement och för befäl och sjuka i fyra gavelrum, bild 81. Utrymmet per man blev ca 5,2 m^3. Mellan logementen låg ett kök med fyra öppna spisar runt en skorstensstock och mellan logementen och gavelrummen ytterligare två kök. Dessutom hade logementen var sin dubbla kakelugn och gavelrummen öppna spisar. Från köken som samtidigt tjänade som förstugor ledde trappor upp till vinden där "Soldaternes gewär proviant och andre saker kunna förvaras". Kungl Maj:ts avsikt att bygga baracker i Halmstad avancerade tydligen så långt att en ritning upprättades.

Planlösningsidén med spisar för matlagning placerade mitt i baracken och särskilda rum för befälet vid gavlarna behölls och utvecklades av Gabriel Cronstedt. Cronstedt som sedermera blev chef för Fortifikationen har för övrigt undertecknat flera av de ritningar som återges i denna bok.[123] Med Cronstedts ritning från 1705 kallad "Projekt till en Baraque på Daahlaröö skants för 44 á 48 man Artilleri karlar som och för 4 under Officerare och en Compagnie Officerare" tillkom en baracktyp som skulle komma att byggas under en lång tid framåt, bild 82. De tidigare stora logementen är här

122) Lewenhaupt, A, *Karl XII:s officerare*. Stockholm 1920. Sid 418. *Fortifikationens historia*. V:6. Sid 444.

123) Lewenhaupt, a a. Sid 127.

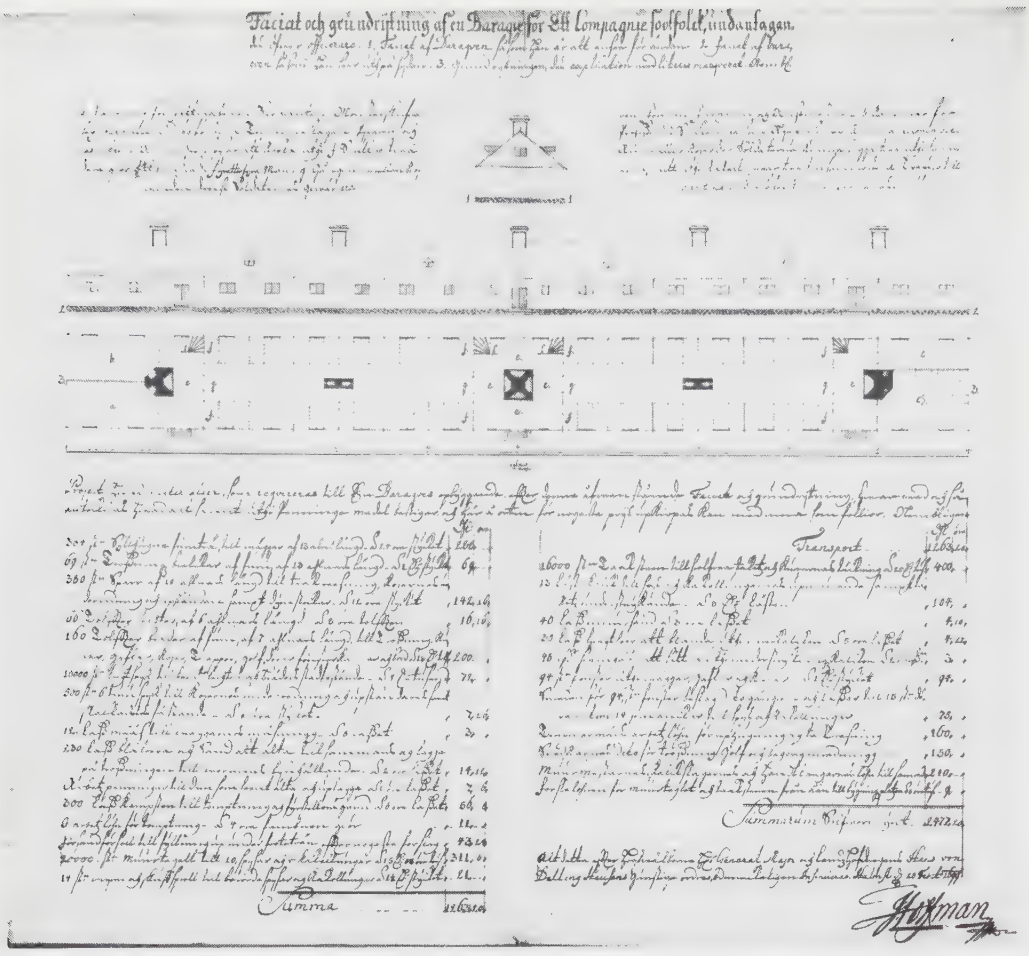

Bild 81 *Ritning till barack daterad Halmstad 28 febr Ao: 1699 och undertecknad J. Loffman. KrA. Fortifikationens ritn. VHB nr 9.*

Halmstad. Baracke. Entwurf 1699. Grundriss und Schnitt.

Del av ritningens text:

Faciat och grundrijtning af en Baraque för Ett Compagnie footfolck, undantagandes för öfwer officerare. 1. Faciat af Baraquen såsom han är att ansee för ändan. 2. faciat af baraquen såsom han seer uth på sijdan. 3. Grundrijtningen des explication med literis marcquerat Nembl:

a. Kammar för fältwäbelen, Sergianten, Mönsterskrifwaren, föraren, furriaren och Rustmestaren. b. kammar för sex Corpraler. c. dito för twå Trummeslagare, Pijparen och Profossen. d. Siukestuga, som Nije personer kunna accommoderas uthi. e. Rum, der i spijar att kooka uthi. f. Siuttijo twå Rum eller Kojer der Soldaterne kunna ligga twå uthi hwardera, giör Etthundrade fyrattiofyra man. g. gången emellan kojerna, mitt uthi Kakellungar twå tillsammans. h. trappor till winden derest Soldaternes gewär proviant och andre saker kunna förwaras.

delade i mindre enheter genom att baracken försetts med en hjärtvägg och en korridor på var sida om denna. Varianter av denna typ uppfördes 1743 vid både Carlsvärds[124] och Landskrona fästningar,[125] bild 83. Landskronabaracken föreslogs också att uppföras av sten enligt en odaterad och osignerad ritning i Krigsarkivet.[126]

Alla dessa baracker var ohyggligt mörka och trånga, ofta utan plats för stolar och bord. Landskronabaracken som föreslogs byggas i två våningar för 450 man och befäl hade britsar, eller som det står på ritningen lafvar i två våningar vilka vardera skulle rymma 3,3 man. Utrymmet per man var endast 2,3 m³ vilket var dåligt även vid denna tid.

På Varbergs fästning finns en barack, numera ombyggd till bostadslägenheter, som enligt en ritning från 1707 var byggd enligt blocksystemet,

124) KrA.SFP. Karlsvärd nr 32b, ritning dat 18/2 1743.

125) *Fortifikationens historia*. Del IV:11. Sid 14.

126) KrA. SFP. Landskrona nr 154.

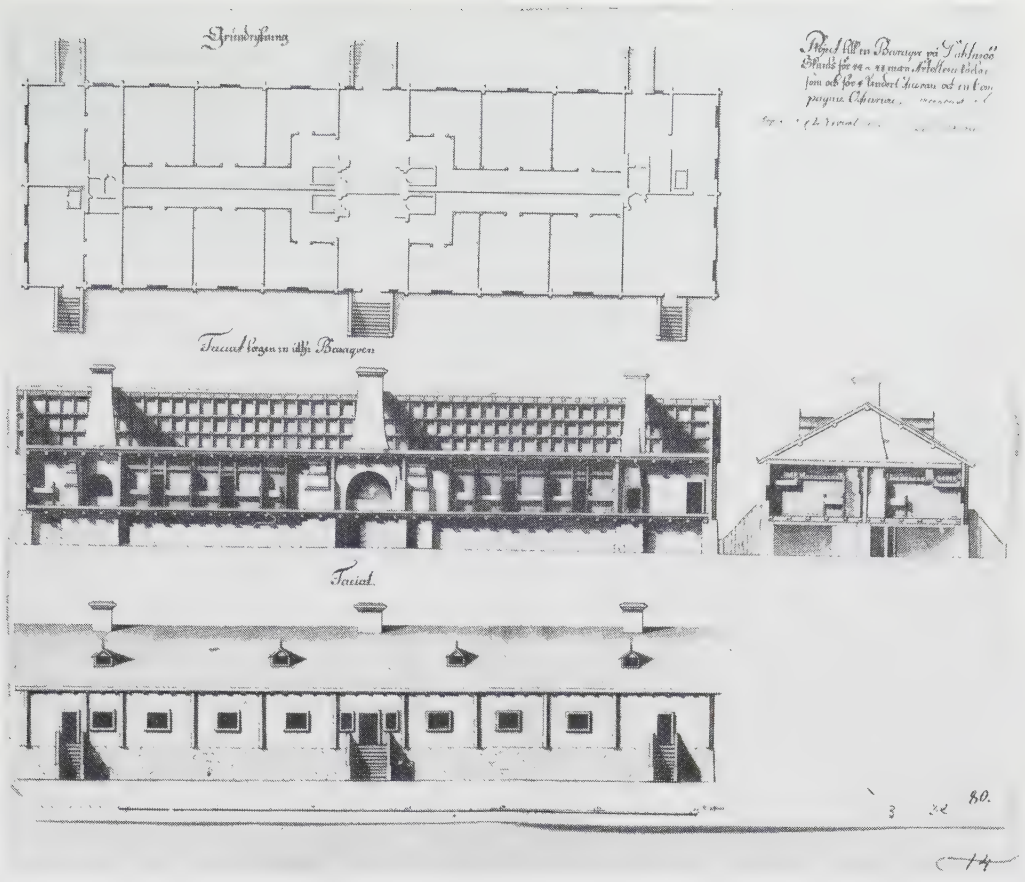

Bild 82 *Ritning från 1705 till barack vid Dalarö skans. KrA. SFP. Dalarö nr 14.*

Dalarö Schanze. Baracke. Ausführungsentwurf 1705.

Ritningens text:

Project till en Baraque på Dahlaröö Skants för 44 a 48 man Artolleri karlar som och för 4 Under Officerare och en Compagnie Officerare. moenterat af Stockholm D 2 Novemb 1705 Gab Cronsted

bild 84. Som manskapet enligt ritningen bara låg i ett etage i denna barack, vilket var ytterst ovanligt, hade de ett utrymme på 6,4 m^3 per man. Detta kan vara den första byggnaden i Sverige som uppfördes enligt blocksystemet. Hur gräsliga förhållandena var i denna barack liksom i fästningens övriga förläggningar beskriver dr Domeier i sin rapport över den inspektionsresa till landets alla sjukhus och militärförläggningar, som han företog 1809.[127] "I fästningen bor 150 man infanteri och 30 man artilleri. Logementen är ytterst dåliga, framförallt där kvinnor och barn bor. De ha alla de fel som soldatförläggningar kan ha vad gäller renlighet, luft och ordning. Allt förvaras i rummen vilket bidrar till att skämma luften. Där fanns stora skålar med fisk, smör, mjölk, hundar, höns och kycklingar, gamla lumpor, smutstvätt, strumpor hårda som trä av svett och smuts med lukt som ruttnande lik. Allt detta tillsammans med några familjer i samma rum. Därtill är golvet varken skurat eller sopat, inga fönster öppnas, således ligger 27 (för 14 dagar sedan 30) av de 150 och 4 av de 30 man från artilleriet sjuka, vilket är ett oproportionerligt stort antal. Några av barackernas rum är av brist på sängar inte bebodda, under det att andra är överhopade med soldater. Bristen på sängar kan endast bero på efterlåtenhet. Trots att regementet ligger här sedan april så har man varken fått halm eller täcken. Trots att somliga soldater ligger i sängarna på dagen så faller det inte någon officer in att låta skura golv, dörrar och sängar, och tack vare detta uppstår

127) KrA. Krigshandlingar 1808–1809 vol 316. Bref om Sjukvården i Södra och mellersta Sverige 1809 af W. Domeier Storbritannisk Hofmedicus. Rapporten är avfattad på tyska.

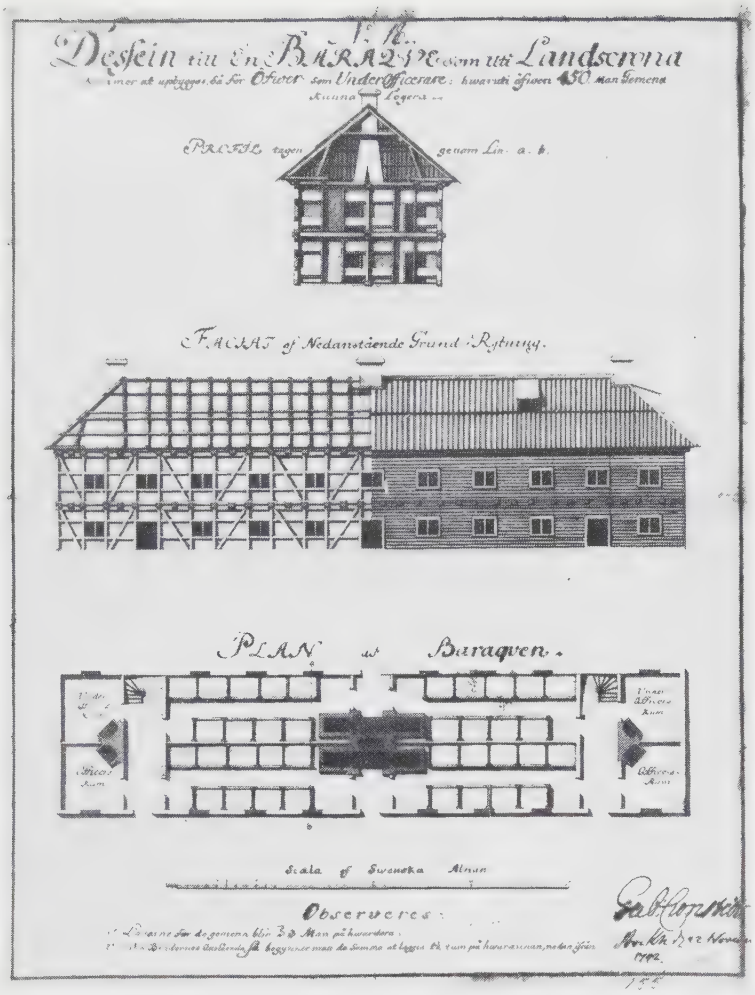

Ritningens text:

Dessein till En BARAQUE som uti Landscrona kommer att uppbyggas, Så för Öfwer; som Under Officerare: hwaruti äfwen 450 Man Gemena Kunna Logera.

Observeres:

1° *La varne för de gemena blir 3,3 Man på hwardera.*

2° *Wid brädernes anslående så begynner man de Samma at läggia 1½ tum på hwarannan, nedan ifrån.*

Gab. Cronstedt
Stockh. D 22 november
1742

Bild 83 *Ritning till barack som byggdes i Landskrona fästning 1743. KrA. SFP. Landskrona nr 155. Bunt 11. Landskrona. Baracke. Ausführungsentwurf 1742. Fertig 1743.*

så många sjukdomar. Underofficerare bor visserligen i samma byggnad, de låg emellertid på sängen och sov istället för att se efter renligheten. Officerare bor åtminstone i fästningen utan att det faller någon in att se efter renligheten, som är så viktig för hälsan." Avslutningsvis utropar dr Domeier indignerat "Officerare när skall Ni se Er egen fördel och lära Er att Ni inte kan slåss med sjuka soldater och med dessa försvara fosterlandet, utan att Ni istället genom Er underlåtenhet utsätter Er den arga fiendens rov".

Sovplatser i 2-etage är en gammal norm som gäller än idag. Manskapet vid Svea artilleriregemente i Stockholm, vilka kallades Trullerigubbarna, hade ända fram till 1875 då de fick flytta in i de nya kasernerna på Valhallavägen skandalösa förläggningsförhållanden med bl a parsängar i 3-etage.[128] Under beredskapstiden på 1940-talet hände det vid enstaka tillfällen att man i kasernerna fick lov att ställa 3 sängar på varandra. Även doktor Domeier rapporterar efter sin inspektionsresa 1809 att karabinjärerna i Malmö slott låg i 3-etagesängar.[129] Även 4-etage kan ha förekommit enligt ett förslag från 1867 till kasernering av 450 man i donjonen på Drottningskärs sjökastell[130] liksom i de bombfria barackerna, bild 98.

Det har även funnits andra sätt att hissa manskapet till väders. I kasernen för 500 man båtsmän uppförd 1843 på Stumholmen i Karlskrona låg båtsmännen i hängkojer, 250 man i varje sal. Kojerna var så högt upphängda att det var fri passage inunder, bild 49. I södra utanverket, en fristående del av Karlstens fästning från 1853, saknades logement så manskapet låg i lådliknande britsar upphängda i järnkrampor högt under de bombfria valven.

128) KrA. Bihang till riksståndens protokoll 1865–66. 1864 års revisionsberättelse. Bil litt X. Sid 259.

129) Byström, O, *Sjukvårds- och kasernförhållanden inom svenska armén år 1809*. Svensk militär tidskrift 1917. Sid 147.

130) KrA. SFP. Karlskrona nr 135.

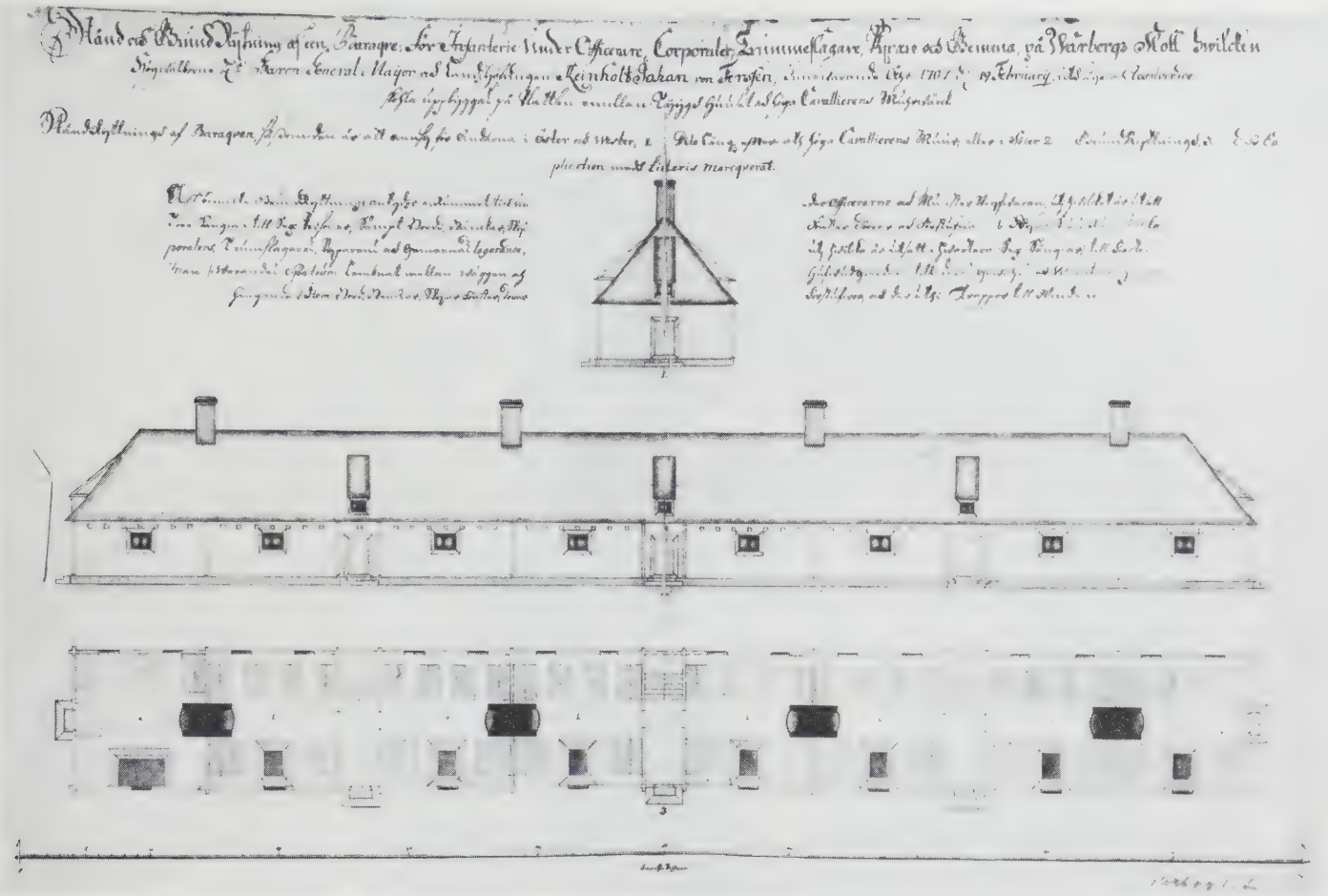

Bild 84 *Ritning från 19 febr 1707 till en barack vid Varbergs fästning. KrA. SFP. Varberg nr 15.*

Varberg. Festungsbaracke. Ausführungsentwurf 1707.

Ritningens text:

Stånd och grund Rijtning af een Baraqve, för Infanterie Under Officerare, Corporaler, Trummeslagare, Pijpare och Gemena, på Warbergs Slott, hwilcken Högwälborne Hr Baron General Maijor och Landshöfdingen Reinholt Johan von Ferssen. Innewarande Åhr 1707 dn 19 Februarij uthsågh och resolverade skohla uppbyggas på Plattsen emillan Tyygh huuset och höga Cavallierens Muhrwärck.

Stånd Rijttningh af Baraqven, så som den är att annsij för ändarna i Öster och Wester. 1. Dito långz eftter åth höga Cavallierens Muur, eller i Söder, 2. Grund Rijttningh, 3. Dess Explikation medh Literis Marcqverat.

Aff bemelte Grund Rijttningh antyder a, Rummet till under Officerarn och Munster Skrijfwaren, uti hwilket är utsatt Tree Sängiar till Sex Personer, Sampt Bordh, Bänckar Spijs Fönster Dörrar och Förstufwer. b. Wijsar Siuu Rum till Corporalers, Trumslagares, Pijpares och Gemeenas logerande uti hwilcka är utsatt hwartera Sex Sängiar, till fiorton Man /: Warandes Spatium Eembnat mellan Wäggen och hufwudgierden, till deras gewährs och Munteringz upphängande :/ Item Bord, Benckar, Spijsar, Fenster, dörar Förstufwor, och der uthi Trappor till Winden.

Sängar på golvet skulle ha varit till hinders vid kanonernas manövrering.[131] En av dessa britsar finns fortfarande kvar på sin plats under taket.

Vid de enklare fästningarna vars vallar och murar saknade kasematter uppfördes med tiden en mängd baracker för skilda ändamål. På en ritning "Opwijst i Kongl Krigs Collegia och approberad" den 4 aug 1742 framgår att det inom murarna på Carlshamns castell fanns både kyrka, kommen-

131) KrA. SFP. Marstrand nr 332a. "Hängbritsar i donjonen för 3–4 man efter 2 fots bredd för hvar man med lösa mellanskott och fasta lådor."

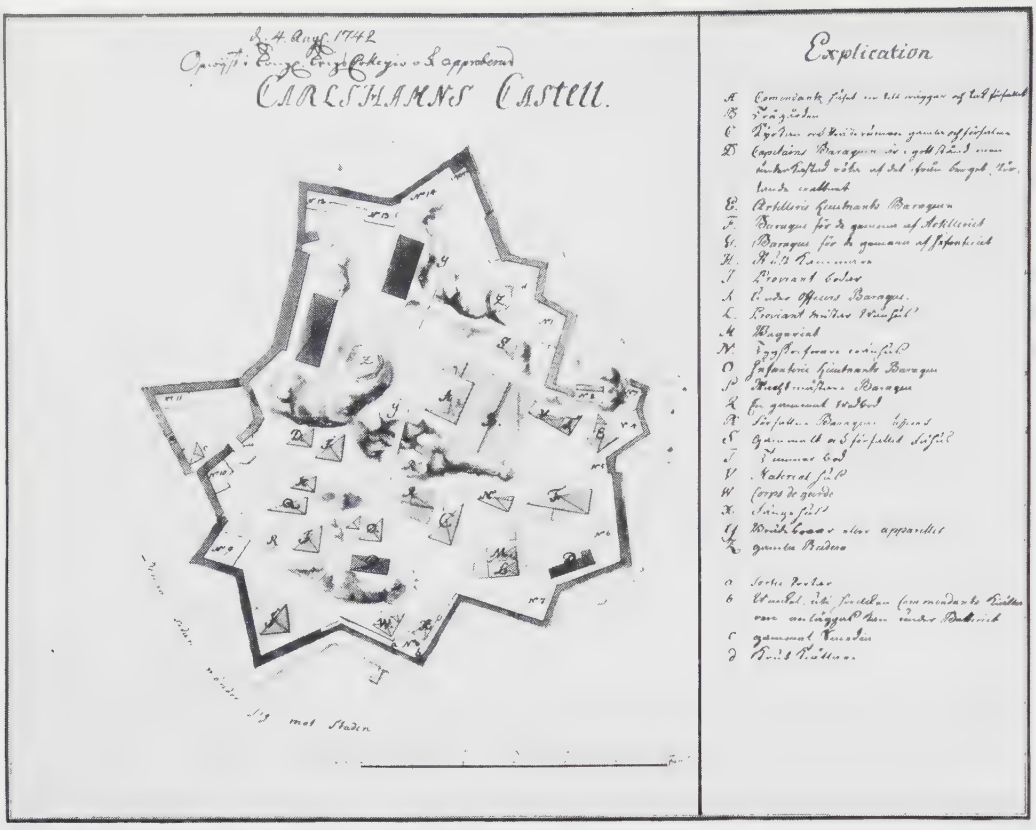

Bild 85 *Ritning från den 4 aug 1742 över bebyggelsen inom Karlshamns Kastell. Anläggningen upphörde vara fästning 1865. KrA. SFP. Karlshamn nr 21.*

Karlshamn. Karlshamns Kastell. Lageplan 1742 über vorhandene Baulichkeit innerhalb der Schanze.

Ritningens text:

d 4 aug 1742
Opwijst i Kongl Krigs Collegio och approberad
CARLSHAMNS CASTELL

Explication.

A. Commendantz huset som till väggar och tak förfallit.
B. Trädgården.
C. Kyrkian och Prästerummen gamla och förfallna.
D. Capitains Baraquen är i gott stånd men underkastad röta af det ifrån berget störtande wattnet.
E. Artillerie Lieutnants Baraquen.
F. Baraque för de gemena af Artilleriet.
G. Baraque för de gemena af Infanteriet.
H. Rust kammaren.
I. Proviant bodar.
K. Under Officers Baraque.
L. Proviant mästers Wånhus.
M. Bageriet.
N. Tygskrifware wånhus.
O. Infanterie Lieutnants Baraque
P. Rustmästare Baraque.
R. Förfallen Baraque.
S. Gammalt och förfallet Schul.
T. Timmer bod.
V. Material hus.
W. Corps de garde.
X. Fånge hus.
Y. Bräd broar eller appareller.
Z. Gamla Rudera (avstjälpningsplats förf anm).

a. Sortie Portar.
b. Winkel uti hwilken Commendantskiällarren kan anläggas under batteriet.
c. Gammal smedia.
d. Krutkiällaren.

dantsbostad, baracker för både officerare och gemena, vakthus, verkstäder och förråd. Tillsammans ett 20-tal byggnader eller baracker, bild 85. 65 år senare hade antalet enligt en karta från 1807 minskat med hälften.[132] Ett annat exempel på hur en sådan liten barackstad tänktes bli formerad inom bastionerna framgår av Gabriel Cronstedts dessein från 1741 över Karlsvärds fästning, bild 86. Enligt en inventeringsritning daterad 11/8 1763 blev

132) KrA. SFP. Karlshamn nr 1 a.

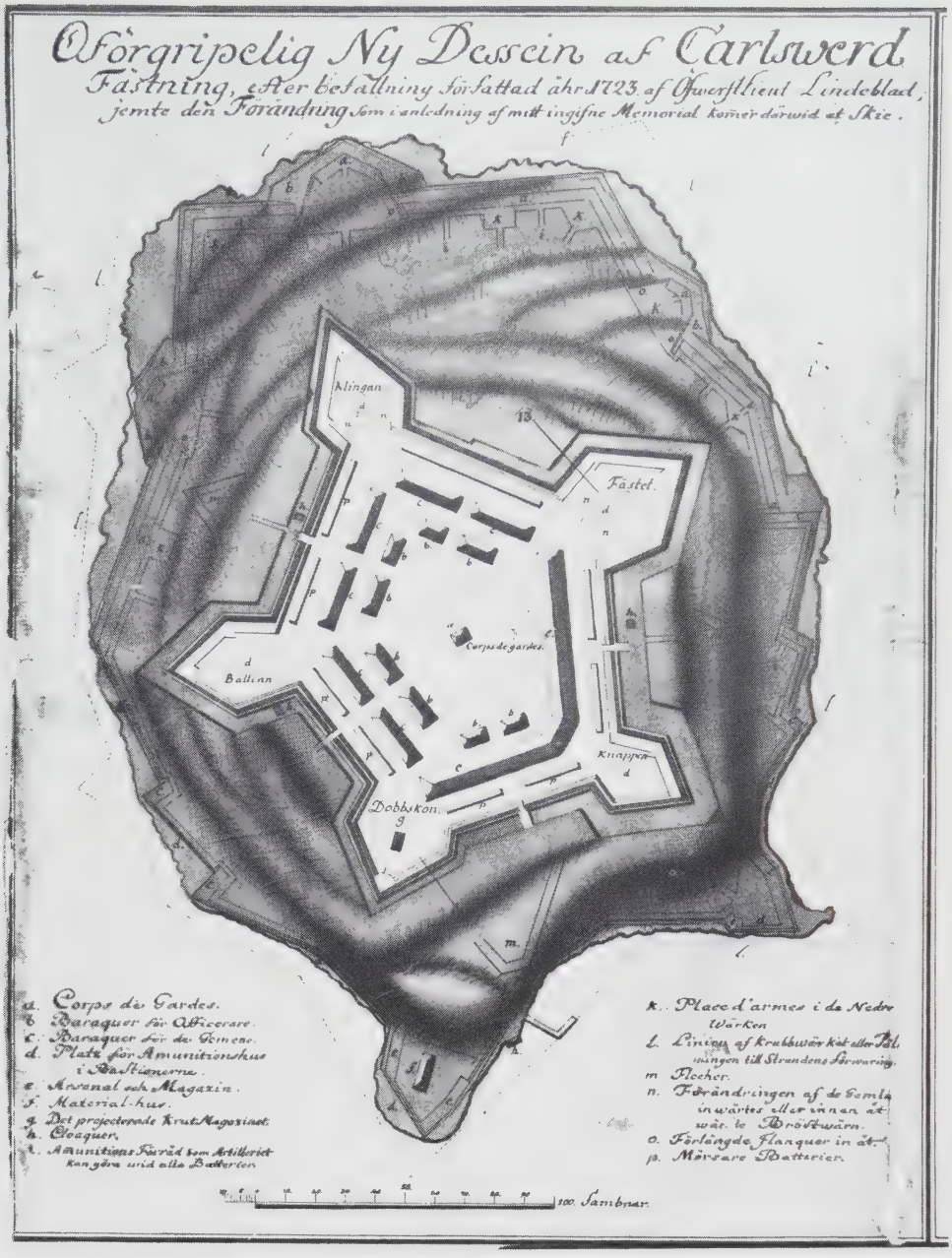

Bild 86 *Del av ritning till ny dessein av Karlsvärds fästning. KrA. SFP. Karlsvärd nr 23a.*

Enholmen bei Gotland. Entwurf für Lageplan für Baulichkeit innerhalb der Festung. 1723.

Ritningens text:

Oförgripelig Ny Dessein af Carlswerd Fästning efter befallning författad åhr 1723 af Öfwerstlieut Lindeblad Jemte de Förändring som i anledning af mitt ingifne Memorial komer därvid at Skie.

a. Corps de Gardes.
b. Baraquer för Officerare.
c. Baraquer för de Gemene.
d. Platz för Amunitionshus i Bastionerne.
e. Arsenal och Magazin.
f. Material-hus.
g. Det projecterade Krut-Magazinet.
h. Cloaquer.
i. Amunitions Förråd som Artilleriet kan göra wid alla Batterier.
k. Placed d armes i de Nedre Wärken.
l. Linien af krubbwärket eller Pålningen till Strandens förwaring.
m. Flecher.
n. Förändringen af de Gamla inwärtes eller innan åtwände Bröstwärn.
o. Förlängde Flanquer inåt.
p. Mörsare Batterier.

Bilden är godkänd för publicering av försvarsstaben.

Bild 87 *Enholmen utanför Slite på Gotland. På bilden syns de båda strandbatterierna från 1858 (se även bild 13) och ruinen av Carlsverds fästning med sina fem bastioner, Klingan, Fästet, Knappen, Doppskon och Ballian. Utmed kurtinen mellan Klingan och Fästet syns några låga runda kullar, det är det enda som återstår av barackerna från 1700-talet. I bastion Doppskon och utmed kurtinen fram till Knappen syns grundstenarna till 1850-talets baracker, jämför med bild 86. Foto från 1960-talet. Försvarsstaben.*

Enholmen bei Gotland. Festungsruine. Photographie 1960–1970

endast 2 av de planerade 25 barackerna uppförda. Det var ett kruthus och en manskapsbarack. Baracken som då var knappt 20 år gammal anges som ”oduglig och mäst nedfallen”.[133] Idag återstår endast grundstenarna, bild 87.

Att döma av ritningarna i krigsarkivet kom någon förbättring av fästningsbarackerna eller boendeförhållandena i dem inte till stånd under deras användningstid från 1600-talet fram till 1800-talets senare del då de gamla fästningarna undan för undan lades ned. Att ”barackerna ovan jord” var så dåliga och otillräckliga berodde inte bara på svag ekonomi och befälets likgiltighet beträffande soldaternas liv och hälsa utan även i viss mån på att ovanjordsbarackerna var fredsförläggningar och därmed ett extra tillbehör för ”bekvämlighetens” skull. De ordinarie förläggningsplatserna var i fästningen och i vallarnas kasematter.

För Landskrona fästning projekterades redan i slutet av 1600-talet grundfasta hus som på ritningarna benämns baraquer, bild 80. Att dessa baracker blev byggda framgår av 1724 års fästningskommissions rapport. Där anges det att artilleriverkstäder och baracker var uppförda som korsvirkeshus med brädtak men alldeles för ”trånga och svaga”.[134] Enligt en serie relationsritningar från 1760-talet tycks nya baracker ha byggts under 1730–40-talen.[135] I 1766 års riksdagsrelation anges också att ”De gamla korsvirkesbarackerna kunde ej bestå längre”.[136] Genom att inkvarteringen redovisats på en av dessa ritningar, bild 88, kan vi nu bilda oss en uppfattning om bostadsförhållandena och den oerhörda trångboddhet som rådde i soldatbarackerna under denna tid. Ritningen har en notering om att de undre britsarna för den låga höjdens skull endast var avsedda för barn. Denna utspridning av soldatbarnen motsägs dock av en inkvarteringsredovisning på samma ritning ty enligt denna bodde man kategorivis med ogifta soldater, gifta soldater och hustrur och barn i skilda rum. Inte heller denna förläggningsform är trolig ty baracken, som är byggd enligt blocksystemet, saknar invändiga förbindelser. Med tanke på att åldersgränsen för barn var satt så

133) KrA. SFP. Karlsvärd nr 158.

134) *Fortifikationens historia.* IV:2. Sid 117.

135) KrA. SFP. Landskrona nr 133c, 156, 189a, 420de och 840hi.

136) *Fortifikationens historia.* IV:4. Sid 113.

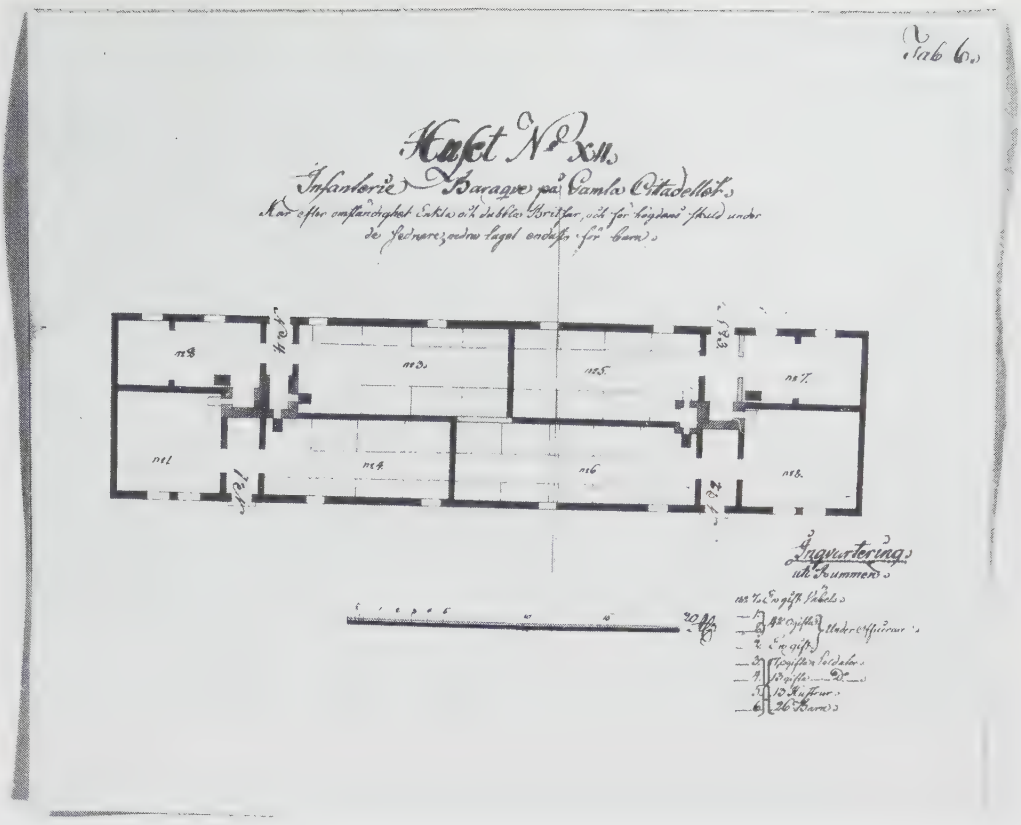

Bild 88 *Infanteribarack från 1740-talet vid Gamla Citadellet i Landskrona. På ritningen har inkvarteringen under 1786 redovisats. KrA. SFP. Landskrona nr 840f.*

Landskrona. Infanteriebaracke innerhalb der Festung. Erbaut zwischen 1740 und 1750. Einquartierungsbericht, nicht datiert. Etwa 1786 (Angenommen).

Ritningens text:

Huset N:o XII.
Infanterie Baraque på Gamla Cittadellet.
Har efter omständighet Enkla och dubbla Britsar, och för höjdens skuld under de sednare, nedra laget endast för barn.

Inqvartering.

uti Rummen.

n:o 7.	*En Gift Väbel.*		
-"- 1.	*4:a ogifta*	*Under Officerare*	
-"- 8.			
-"- 2.	*En gift*		
-"- 3.	*17 ogifta Soldater*		
-"- 4.	*13 gifta D:o*		
-"- 5.	*13 Hustrur.*		
-"- 6.	*26 Barn.*		

låg som 13 år är det mera sannolikt att familjemedlemmarna bodde tillsammans. Ritningens påpekande om att utrymmet vid de undre britsarna var otillräckligt för en soldat skall troligtvis ses som en redovisning av att barackens verkliga förläggningskapacitet inte överensstämde med antalet inredda liggplatser.

Samtida skildringar av dessa omänskliga boendeförhållanden och hur de tedde sig till långt in på 1800-talet finns bevarade i både officiella rapporter, memoarer och samtida skönlitteratur. Den mest kritiska var dr W Domeier, vars rapport om förhållandena i 1809 års Sverige citeras på flera platser i denna avhandling. Kabinettskammarherren och överintendenten Fritz von Dardel har i sina memoarer skildrat hur han som 16-årig kadett, kommen direkt från högre ståndsmiljö i Schweiz, blir anvisad logementsplats i den

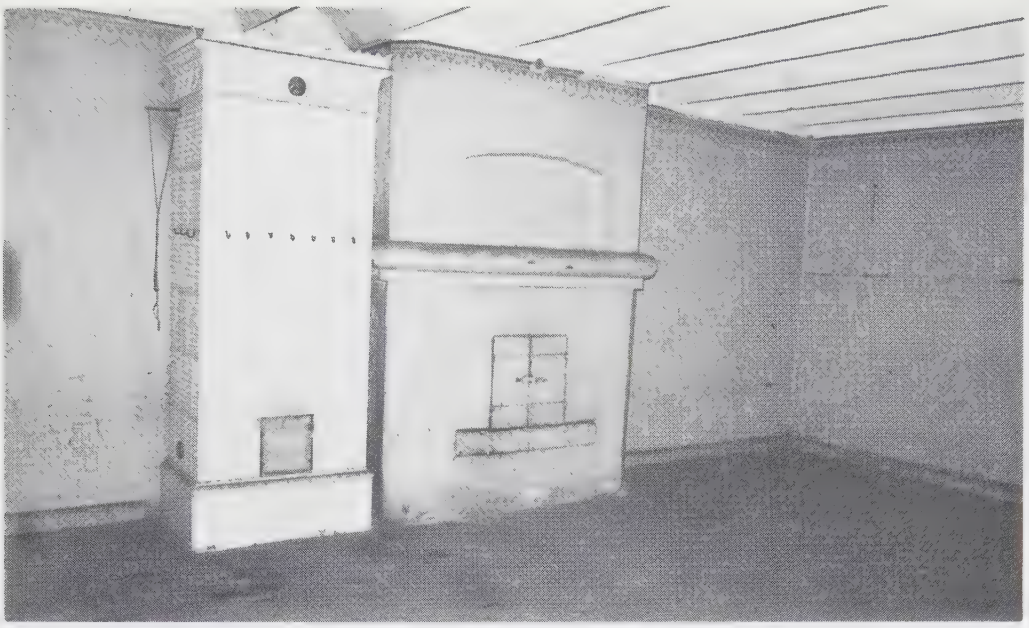

Bild 89 *Logement i Norra kasernen från 1767 i Kristianstad. Kakelugnen tillkom på 1880-talet. Observera det ovanligt utformade taket med diagonalt, och något spetsade, lagda takbjälkar och de däremellan slagna valven. Hela takytan har därefter kalkputsats. Konstruktionen finns återgiven på relationsritningen från 1765. KrA. SFP. Kristianstad nr 31c. Foto förf 1976.*

Kristianstad. Nordkaserne, fertig 1767. Logement. Photographie 1976.

gamla artillerikasernen i Kristianstad, bild 89. "Jag inskrevs under n:r 24 med konstapelkadetts värdighet men simpel artillerists lön. Då jag sedan besåg kasernlägenheten, häpnade jag öfver de patriarkaliska förhållandena därstädes. De gifta soldaterna hade nämligen sina hustrur och barn boende hos sig, enkla skärmar skiljde familjernas sängplatser från de ogiftas, och en mängd smutsiga barnungar lekte på golvet med några hundar. En stark arom af läder och sill stack mig i halsen, då jag dyster i hågen sökte min sängplats bland de andra numrerade dylika. Också blef jag helt glad, då jag upplystes om, att jag blifvet särskildt befriad från skyldigheten att bo i kasernen samt kunde få min dagliga matportion hemburen till min bostad. En ung bredaxlad artillerist vid namn Holm presenterade sig och anhöll att få tjänstgöra som min uppassare, ett erbjudande, som jag skyndade att antaga.[137]

Kasemattbaracker

Kasematt kallas sådana hålrum i befästningsanläggningar som är skyddade mot tung artillerield. Av sekretesskäl kan endast kasemattbaracker vid nedlagda fästningar behandlas här.

De äldsta bevarade kasemattbarackerna finns i vallarna kring Drottningskärs sjökastell som anlades utanför Karlskrona i slutet på 1690-talet. Utan att ha genomgått någon större modernisering nedlades Drottningskär som fästning 1871. Detta unika förhållande har medfört att bl a kasemattbarackerna finns kvar i ursprungligt skick, bild 90, 91. Även Kungsholms fort, den andra fästningen för Karlskrona yttre försvar från samma tid, hade före sin modernisering i mitten på 1800-talet liknande kasemattbaracker. Det hade också de flesta av landets övriga fästningar som Carlstens, Nya Älvsborgs, Carlsvärds och Kristianstads fästningar, bild 92, 95, Landskrona citadell, bild 96, och Vaxholms kastell, bild 6, till ända fram på 1870-talet då räfflade kanonrör och sprängladdade projektiler gjorde de gamla ovanjordsfästningarna så gammalmodiga och försvarsodugliga att de undan för undan lades ned.

137) Dardel von, Fritz, *Minnen*. Del 1. 1833–61. Stockholm 1912. Sid 5.

Bild 90 *Drottningskärs sjökastell. Östra försvarsvallen från 1690-talet med ingångar till kasematterna från borggården. Foto från 1976. FortF fotosamling.*

Karlskrona, Drottningsskärs Kastell. Eingang zu den Kasematten im östlichen Verteidigungswall, welcher 1690–1700 fertiggestellt wurde. Photographie 1976.

Bild 91 *Drottningskärs sjökastell utanför Karlskrona från 1690-talet. Kommendantens bostadsrum i södra försvarsvallens kasematter. Foto från 1976. FortF fotosamling.*

Karlskrona, Drottningskärs Kastell. Wohnung des Kommendanten in den Kasematten des südlichen Verteidigungswalles, 1690–1700 erbaut. Photographie 1976.

I Fredriksborgs fästningstorn från 1735 vilket byggdes för att spärra inseglingsleden till Stockholm skulle upp till 2 000 man kunna förläggas. Logementet består av ett enda stort ringformat rum runt tornets kärna som bl a innehöll krutmagasin. Logementets enda värmekällor var fyra öppna spisar utmed yttermuren. Av fortifikatoriska skäl saknades fönster så att logementet belystes genom öppningar i bjälklaget till våningen ovanför

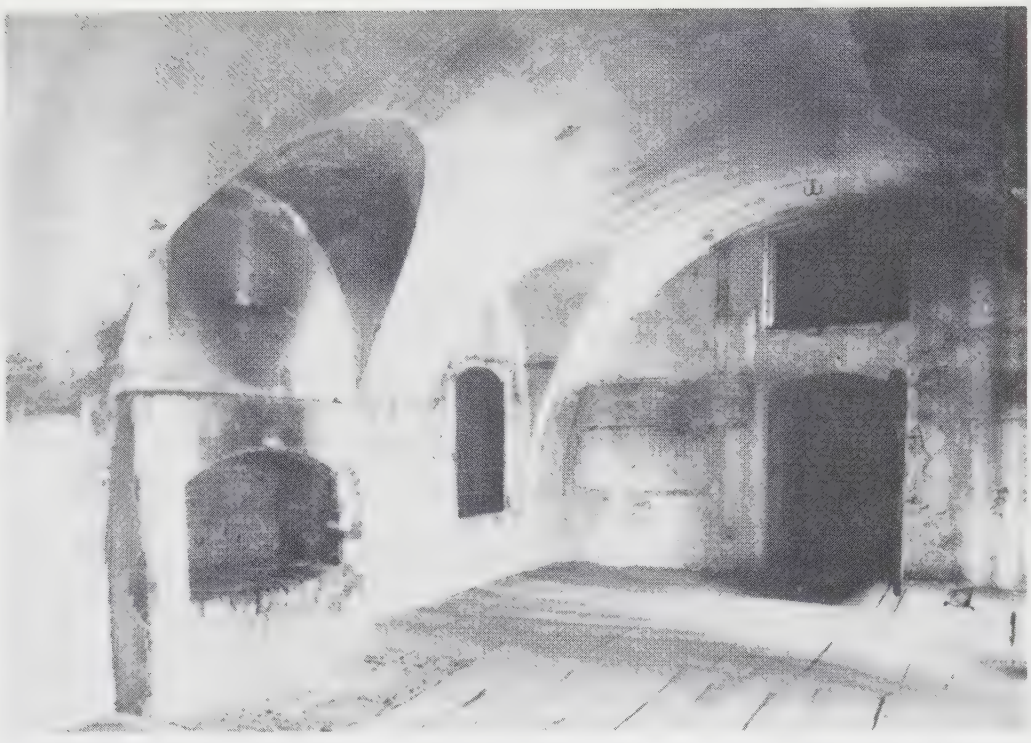

Bild 92 *Norra stadsporten i Kristianstad. Interiör av det kasematterade vaktrummet. Fotograferat strax innan rivningen på 1860-talet. KrA. Gruppfotosaml Fortifikationen.*

Kristianstad. Nördliches Stadttor. Interieur des kassemattierten Wachtraumes. Photographie 1860–1870.

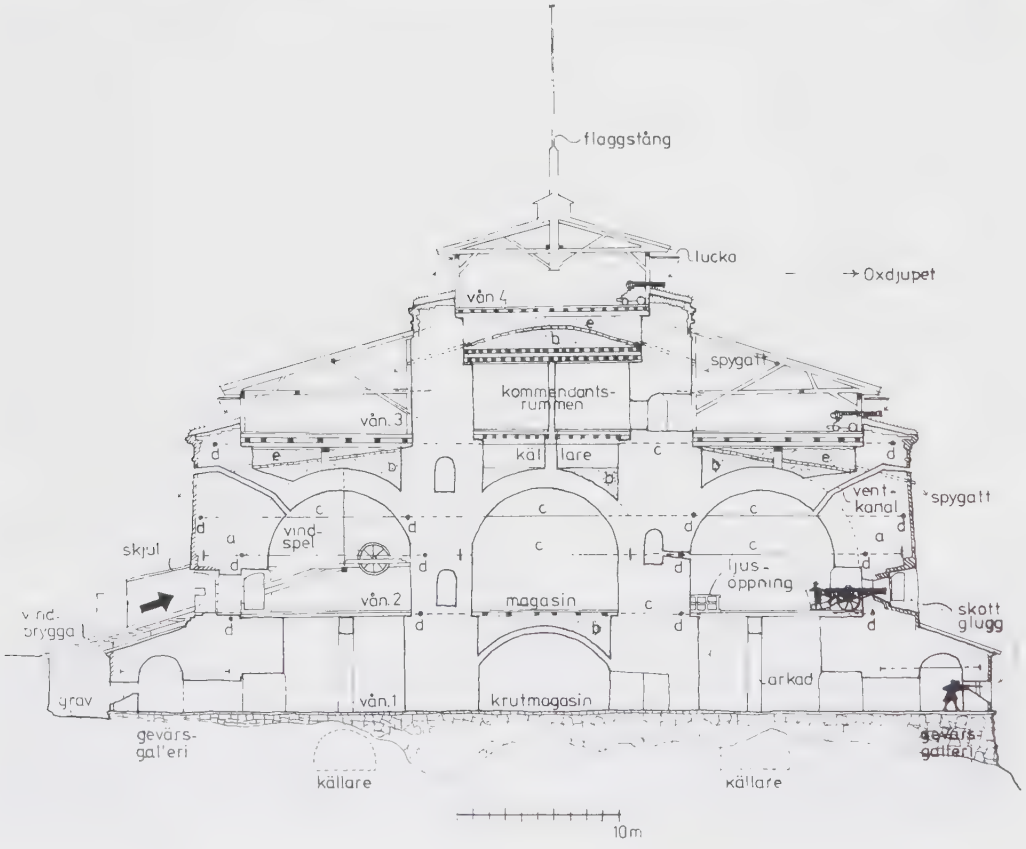

Bild 93 *Fredriksborgs fästningstorn från 1735. Sektionen har utarbetats genom sammanställning av flera ritningar. I det ringformade rummet runt krutmagasinet på vån 1 skulle manskapet förläggas. Cassel, J. Fredriksborg. En fästningsstudie. Stockholm 1980. Sid 14.*

Värmdön bei Stockholm. Der Turm der Festung Fredriksborg, erbaut 1735. Rekonstruktion des Schnittes 1980.

vilken fick dagsljus genom sina embrassyrer, bild 93. Detta "logement" torde ha varit den sämsta soldatförläggning som någonsin använts i Sverige. Övervåningen användes så sent som under 1:a världskriget till logement vilket gjutna tvättfat av cementmosaik vittnar om.[138]

138) Carlsson, M, *Fredriksborg*, Vaxholms fästningsmusei vänner. Meddelande nr III 1965.

Ritningens text:

Uttydning
A. Wisar indra utseendet af Logementerne uti Tanaille Linien.
B. Provisionelt Tälth.
C. Lafvar.
D. Golf.

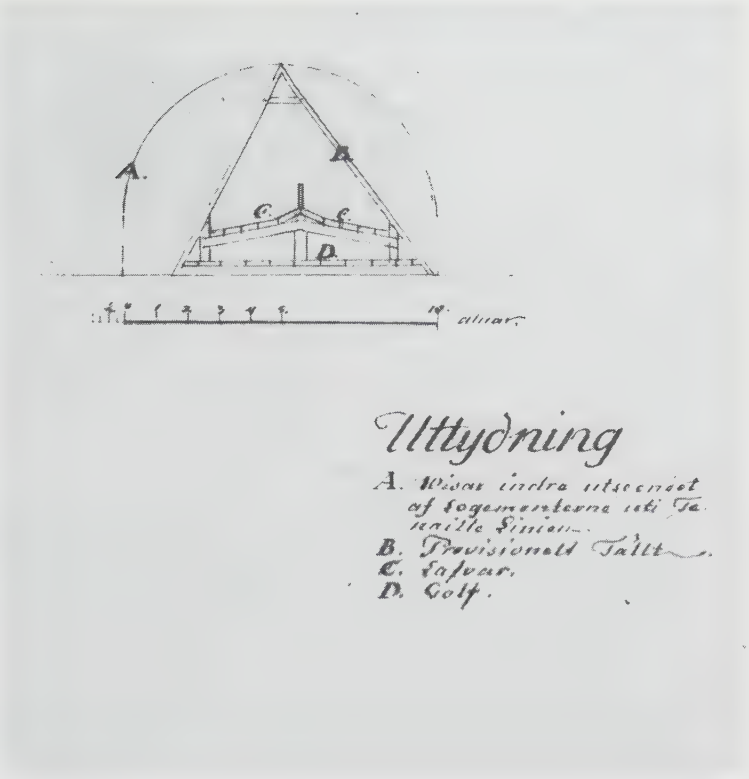

Bild 94 *Ritning från 1700-talets första hälft, till tält i logementkasematt vid Drottningskärs sjökastell eller Kungsholms fort utanför Karlskrona. KrA. SFP. Karlskrona nr 99b.*

Entwurf für Zelt, innerhalb der Kassematten aufzustellen. Nicht datiert. Wahrscheinlich aus der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts. Unbekannt ob ausgeführt.

De äldsta fästningarnas kasematter var dåligt isolerade mot både regn och markfukt. Dessutom var de dåligt ventilerade så att fukten blev ytterst besvärande. Enligt en odaterad ritning från 1700-talet kan det ha förekommit att tält använts inne i logementkasematterna på Drottningskär eller Kungsholms fort, bild 94. Att det var hälsovådligt för manskapet att vistas där hade man, i varje fall på läkarhåll, klart för sig på 1870-talet. Bataljonsläkare Westergren skriver om kasematter bl a följande[139] ”Nästan alltid förblifva kasematterna osunda trots all omsorg – de äro fuktiga och lida brist på ljus och ren luft. Om de måste bebos, bör man så mycket som möjligt vädra (man renar luften med klor eller andra desinfectanter), rengöra och torka dem, förse dem med många dörrar och draghål och belägga väggarna med bräder eller halmmattor. Halmbäddarne måste dagligen föras ut i fria luften och ofta bytas om, likaledes må alla beklädnads- och utrustningspersedlar dagligen vädras. De soldater, som bebo kasematter, få aldrig ligga på golfvet (utan i britsar eller breda bänkar), dagligen böra de erhålla upplivande drycker (kaffe, the, bränvin eller öl) och minst 3 timmar hvarje dag under hvilken årstid som helst måste de röra sig i fria luften.”

Genom sin skyddande konstruktion, och betryggande avstånd från kärnfästningen i händelse av explosion, användes också kasematter till krutförråd. Eftersom krut måste förvaras torrt utvecklades tekniken att bygga mindre fuktiga kasematter. På en riksdagsrelationsritning avseende det arbete som under 1765 hade utförts på Carlstens fästning[140] samt av en arbetsritning från 1778 framgår att gamla kasematter kunde förbättras, bild 95. Arbetena bestod i att täta yttertaket och att ventilera bort fukten. Ventilation erhölls genom att hålrummen försågs med en från konstruktionen fristående vägg och att luftutrymmet däremellan anslöts till ventilationskanaler och skorstenar. På en ritning från 1778 till ”Bombfrie logementer på Landskrona Gamla Slotts Borg” framkommer att denna teknik ytterligare utvecklades och förbättrades, bild 96.

139) Westergren, G E, *Soldatens helsovård*. Stockholm 1873.

140) KrA. SFP. Marstrand nr 152a, 457a.

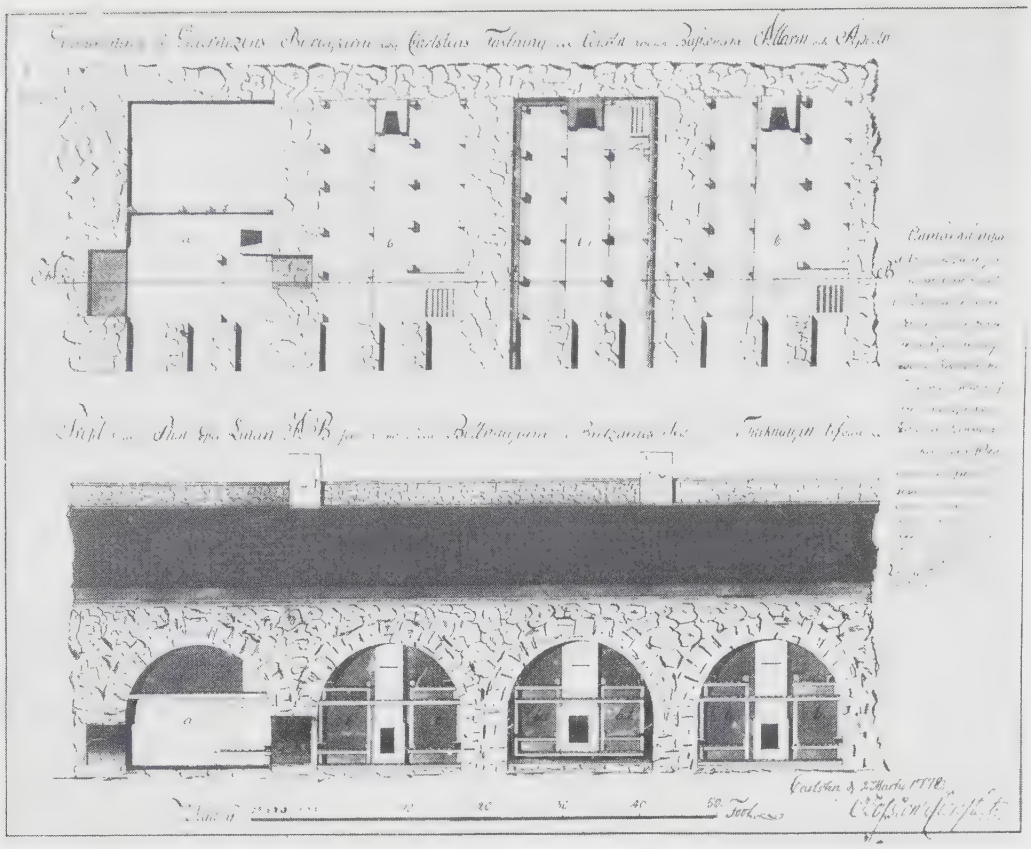

Bild 95 *Ritning från 1778 till förbättring av kasemattbaracker-na i bastionerna på Carlstens fäst-ning. KrA. SFP. Marstrand nr 457a.*

Marstrand. Karlstens Festung. Kasemattenbaracken. Ausfüh-rungszeichnung 1778.

Ritningens text:

Grundritning af Garnizons Baraquerne utij Carlstens Fästning ock Courtin Emellan Bastionerne, Allarm ock Apollo.
Profil tagen i plan Efter Linien A:B: som visar äfven Bottningarne och Bretzar-nes Ställnimg samt Täckningen Åfvan.

Anmärkningar.

a. *Corps des Gardet som är afdelt med bräder d.*

b.b. *Baraquer utij tvenne Etager med sine britser hvaraf (:b, 1::) är på sidorne Revetterad med Tegel mur, under Hvalf Foten, med öpning Emellan Gråstensmuren hvilken har Luftdrag genom en af tegelmurad Trumma genom Fönstren.*

c: *Revetterings Muren af Tegel med dess utij six sax Gatu stenar till murens Förstärkning.*

d: *Luft Rören genom Fönstren.*

Carlsten d 2 Martij 1778
Olof Leon Cronstedt

Livmedikus Domeier var 1809 också i Marstrand och ur hans rapport från Carlstens fästning framgår att soldaternas bostadsförhållanden, trots de gjorda förbättringarna med tätning av tak och anordnande av ventilations-kanaler, var förskräckliga.[141] ”Jag börjar tro”, skriver han ”att de är beräk-nade för att ständigt förse sjukhuset med sjuka. I ett rum omedelbart under taket fann jag 150 man infanteri som hade här varken luft eller ljus för bibehållandet av sin hälsa. På vintern måste det vara outhärdligt kallt, eftersom soldaterna inte kan få någon annan värme än sina egna kroppars,

141) *Fortifikationens historia*. Del IV band 5. Sid 120. Inför garnisonens ökning med 400–500 man hade för-läggningslokalerna rustats upp våren 1808.

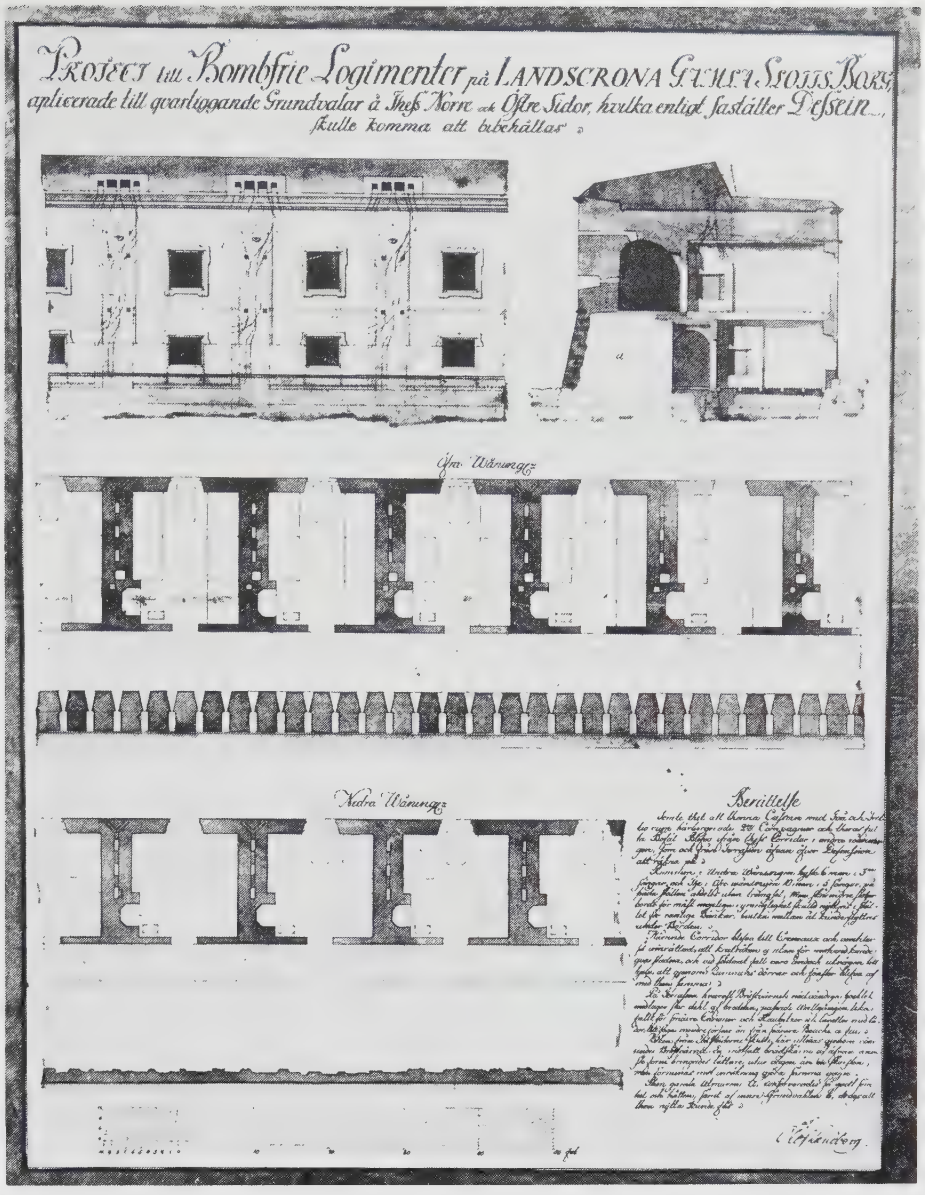

Bild 96 *Ritning från 1778 till bombfria logement i Landskrona fästning. KrA. SFP. Landskrona nr 226a.*

Landskrona. Bombenfreie Logements in den Festungswällen. Ausführungszeichnung 1778.

Ritningens text:

Berättelse

Jemte thet att thenne Casern med Två och Tretio rum härbergerade 2ne Compagnier och theras fulla befäl: Blefvo ifrån thess Corridor i andra wåningen, som och från Terrassen åfvan öfver Defenssion att räkna på.

Rummen i Undra Wåningen hyste 6 man i 3ne sängar, och The i Öfre wåningen 10 man i 5 sängar, på båda ställen aldeles utan trängsel; men skärmfrie stolar, så borde för mäst mojeliga rymmelighets skuld nyttjas i stället för vanlige Bänkar, hvilka mellan åt kunde flyttas under borden.

Nämnde Corridor blefvo till Creneaux och ventiler så inrättade, att krutröken ej utan för motvind kunde qvar stadna, och vid sådant fall voro ändoch uivägar till hjelp, att genom Rummens dörrar och fönster blifva af med then samma.

På Terrassen hvarest Bröstvärnets nödvändiga tjocklek medtager stor dehl af bredden, passade Wallgången lika fullt för smärre Canoner och Haubitzr uti lavetter med lådor, till föga mindre försvar än från svårare Bouche a feu.

Röken från Eld städerne skulle här utledas gjenom röör under bröstvärnet: En motsatt brädskärm af öfvan anviste form bringades lättare utur vägen än en skorsten; men förmenas mot inrökning gjöra samma gagn.

Then gamla Utmuren a, conserverades så godt som hel och hållen, samt af inre Grundvahlen b, drogs all then nytta kunde fås.

af
Olof Landberg

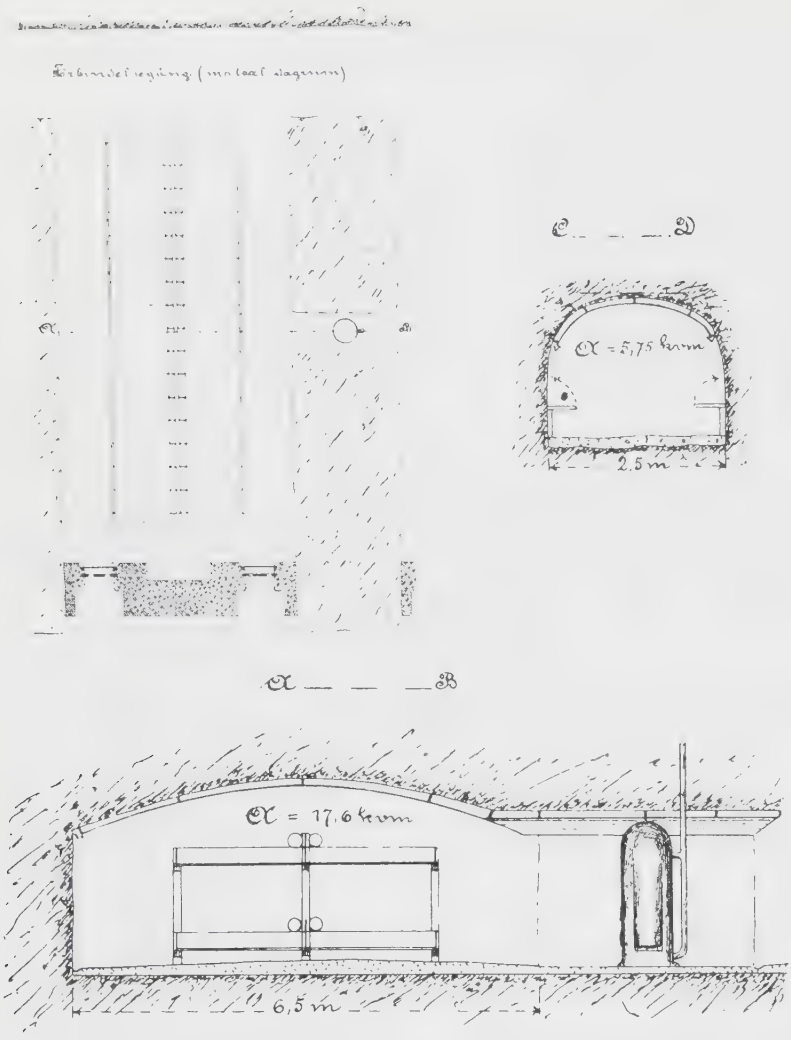

Fig. 259

362. ***Bostadskasematter*** hafva till syfte att bereda besättningen fullständigt skydd mot den fientliga elden och skola därför kunna motstå den kraftigaste eld, som kan vara att vänta. De skola därjämte läggas så, att de i möjligaste mån undandragas direkta träffar, och anordnas därför i forten vanligen i ryggsidan, vid enceinten under vallgångarna; i den åt ryggsidans graf eller det inre af fästningen vettande muren skola finnas fönster, försedda med stållucker; längs kasematterna och med ingång till hvar och en af dem bör finnas en förbindelsegång, hvilken ofta samtidigt tjänar till dagrum och matsal. Ett exempel å manskapslogement uti ett i berg sprängdt verk visar fig. 259.

Bild 97 *Bostadskasematt, Lärobok i krigsbyggnadskonst för Kungl Krigsskolan. Sthlm 1909. Sid 215.*

Vorbild für Logementskasematten in Berg einzusprengen. 1909.

och vilken inte förbättras av litet halm, som inte ens alla har, och ett tunt täcke. I detta rum finns inte minsta bord på vilket någonting kan ställas eller på vilket soldaterna skulle kunna äta. Golvet ser ut som om det aldrig berörts av kvasten. Samma regimentets soldater bor också i ett likaledes oskickligt och mycket smutsigt rum på bara marken, vars dörr genast öppnas ut i fria luften och är därför utan ugn, på vintern kallt och har med endast ett Fenster inte tillräckligt med ljus. Artilleriets baracker är om möjligt ännu smutsigare ty det bor i dessa många gifta soldater med sina barn vilka inte ökar renligheten mycket, och vad som framförallt skämmer

luften är omständigheten att fruntimren till och med torka tvätt i rummen, och att golvet är så orent att skorna sticker fast därvid."[142]

Som framgår av Kungl Maj:ts brev den 30 okt 1650 till borgarna i Halmstad skulle logement uppföras vid vallarna.[143] Hur sådana "logementer" baracker kunde se ut framgår av en ritning från 1787 avseende en bastion på Waxholmen, bild 6. Dessa logement eller baracker är egentligen ett mellanting mellan ovanjordsbarack och kasemattbarack. Genom sitt skyddade läge under muren är de dock i det närmaste lika skyddade för artillerield som de helt överbyggda kasemattbarackerna. Kasemattbarackernas planlösning med djupa logement utmed en längsgående sidokorridor har i stort sett inte förändrats genom seklerna, jämför bilderna 6, 95, 96 och 97. Efter 1:a världskriget ifrågasattes med hänsyn till stridsgas behovet av fönster. De ersattes också senare med elektriskt ljus och mekanisk ventilation.[144]

Bombfria baracker

En bombfri barack kan liknas vid en från befästningsverkets försvarssystem fristående kasematt vars enda uppgift är att lämna största möjliga skydd åt de inkvarterade. En sådan barack har sannolikt aldrig uppförts, i varje fall inte, inom landets nuvarande gränser. Däremot har åtminstone en blivit projekterad enligt ritning från 1744 av Gabriel Cronstedt, bild 98. Var denna sällsamma företeelse skulle uppföras framgår tyvärr inte av ritningen, men troligtvis var det Landskrona som avsågs ty på en annan ritning, denna i sin tur odaterad, till en nästan exakt likadan bombfri barack står skrivet "Desein till en Baraque för 600 man gemena med nödiga Underofficerare för Landscrona Fästning".[145] Till sin konstruktion liknar baracken sin tids kärnfästningar som exempelvis donjonen på Drottningskärs sjökastell. Den "bombfria" konstruktionen består av ett 2 ½ alnar (1,5 m) tjockt tunnvalv av Ölandssten, dvs kalksten, uppe på en 5 alnar tjock (3 m) och 4 ½ alnar hög (2,7 m) gråstensvägg. En aln (0,6 m) från kalkstensvalvet är inspänt en ½ aln tjockt tegelvalv (1 stens). Mellanrummet är underligt nog inte ventilerat vilket var vanligt i liknande konstruktioner, för på ritningen anges det som "Wacuum emellan det lilla tegel hwalfvet och gråstens muhren".[146] Utvändigt är sedan kalkstensvalvet klätt med gråsten, så att det liknar en konventionell byggnad med sadeltak. De något inåtlutande väggarna är kalkputsade och taket är täckt med näver och torv. Takfoten bildades av utstickande kalkstensplattor. Allt som allt har baracken 22 fönster och på var långsida 2 portar. Fönstren sitter dock så lågt att de endast belyser den nedre delen av rummet. Genom 6 kakelugnar och 6 öppna spisar var det väl sörjt för både uppvärmning och matlagning. Med undantag för de ovanligt låga skorstenarna ser baracken ut som ett stort och präktigt kronomagasin. Den totala volymen är ungefär 9 500 m^3 men frånräknas de kolossala väggarna och all inredning återstår bara 6 100 m^3. Dras sedan volymen på de 8 officersrummen bort återstår för de 500 soldaterna bara 5 900 m^3 eller 1,2 m^3 per man vari hans egen kroppsvolym ingår. Om så många man skulle förläggas fick varje man endast 65 cm bredd av tillgängliga lavar.

142) KrA. Krigshandlingar 1808–1809 vol 316. Domeier a a.

143) Granlund, a a. Sid 218.

144) Stål, C, *Föreläsningar i fästnings-läran och fästnings-kriget vid Högre militärläroverket å Marieberg*. Stockholm 1839. Sid 19.
Lärobok i krigsbyggnadskonst för Kungl Krigsskolan. Stockholm 1909. Sid 214.
Feurell, E F T, *Lärobok i Krigsbyggnadskonst för Kungl Krigsskolan*. Stockholm 1926. Sid 149.

145) KrA. SFP. Landskrona nr 154. *Fortifikationens historia*. IV:11. Sid 17. Vid behandlingen av Landskrona fästning vid 1746–47 års riksdag framförde Fortifikationen nödvändigheten av att bl a fyra bombfria baracker uppfördes på huvudverkens kurtiner.

146) Eftersom vakum är fysikaliskt omöjligt att åstadkomma på ett sådant ställe med dåtida teknik ska ordet kanske bara tolkas som "tomrum".

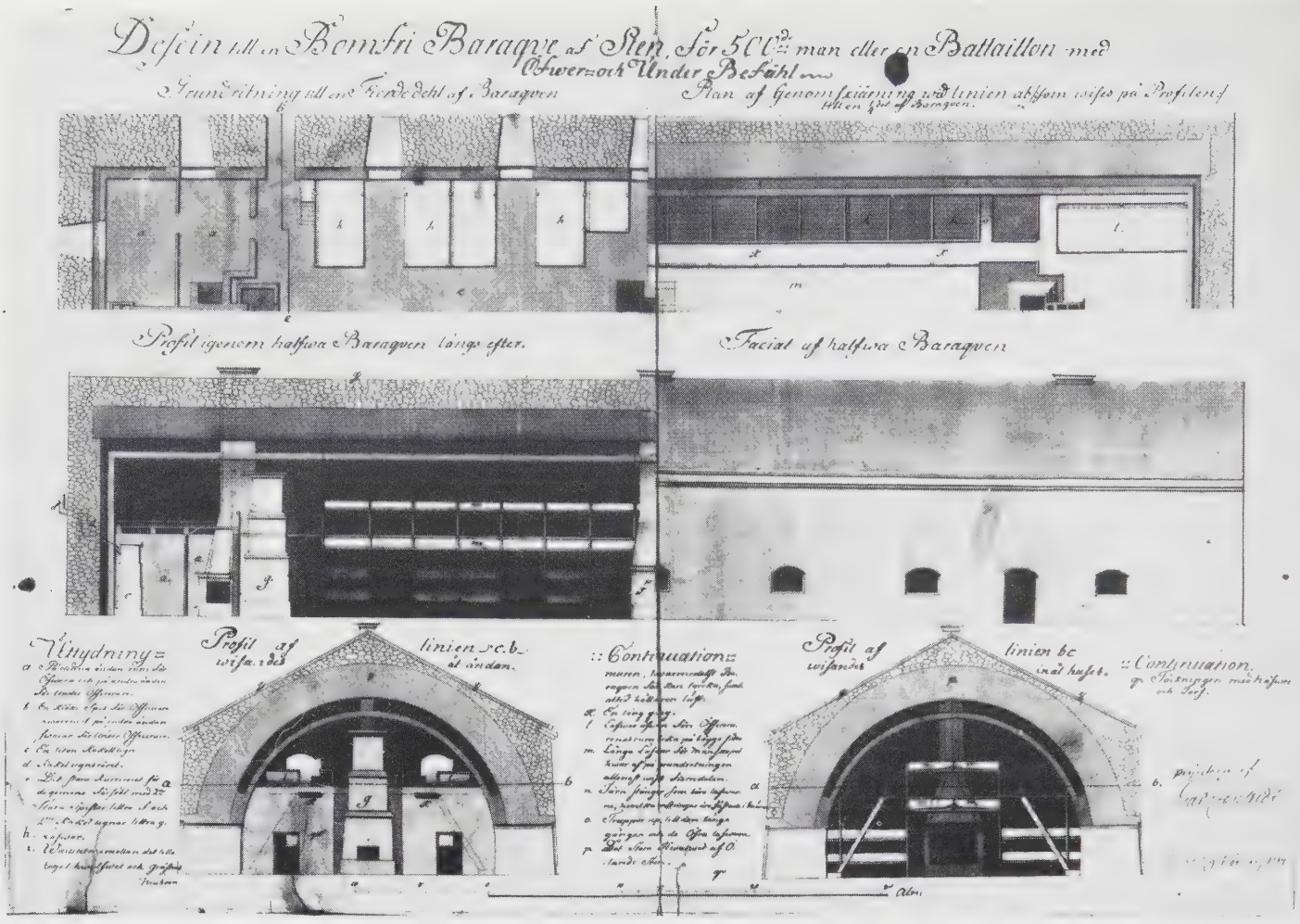

Bild 98 *Ritning från 9 febr 1744 till en bombfri barack för 500 man med befäl. KrA. Fortifikationens ritningar. V. H. B. 12.*

Vorschlag für bombenfreie Baracken für 500 Mann und Offiziere. 1744.

Ritningens Text:

Desein till en Bomfri Baraqve af Sten, för 500de man eller en Battaillon med Öfwer- och Under Befähl.

Uttydning

a. *På denna ändan rum för Öfwer- och på andra ändan för Under Officerare.*
b. *En kiöks Spis för Officerare hwaremot på andra ändan swarar för Under Officerare.*
c. *En liten Kakellugn.*
d. *Kakelugnsröret.*
e. *Det stora Rummet för de gemene försedt med 2ne Stora Spislar littra F. och 2ne Kakelugnar littra g.*
h. *Lafwar.*
i. *Wacuum emelan det lilla tegel hwalfwet och grå-stens muhren*

Continuation (forts)

muren, hwarmedelst Ba: reqven kan torcka, samt. altid hålla ren luft.
k. *En lång gång.*
l. *Lafwar äfwen före Officerarenas rum lika på bägge sidor.*
m. *Långa Lafwar för manskapet hwar af på grundritningen allenast wisas fierndelen.*
n. *Järn stänger som bära lafwarne, hwilka med ringar äro fästade i muren.*
o. *Trappor up till den långa gången och de Öfra lafwarne.*
p. *Det stora Hwalfwet af Ölands Sten.*

Continuation.

q. *Täckningen med näfwer och Torf.*

projecterat af
Gab. Cronstedt

Stockh d 9 Februarij 1744

Baracker vid arméns mötesplatser

Barackerna vid arméns mötesplatser kan indelas i två kategorier nämligen individuellt utformade baracker och typbaracker.

De indelta soldaterna övades varje sommar på sina regementens mötesplatser. Ibland sammandrogs flera regementen till s k storläger ofta under kungligt befäl. Mötena var en repetition i vapnens bruk och samtidigt en träning i fältlevnad.[147] Att ligga i tält ingick i fältlevnaden och gällde både befäl och soldater. Enligt en overifierad uppgift i samlingsverket Sveriges Försvar skulle en manskapsbarack ha byggts vid Upplands regementes mötesplats redan 1792 närmare 100 år före andra regementen.[148] På 1840-talet började officerskåren däremot mera allmänt bygga egna mässar och bostadshus.[149]

Individuellt utformade baracker

I Kungl brev av den 14 dec 1833 till Krigscollegium meddelar Carl XIV Johan att "som enligt vårt nu mera fattade Nådiga beslut arméen vid uppbrott till krig icke kommer att medtaga tält hvilka utan motsvarande nytta i afseende å soldatens bevarande, äro för arméens rörlighet hinderlige".[150] Sedan franska revolutionens början hade franska armén för att uppnå en större rörlighet inte medfört tält.[151] Soldaterna fick slå bivack kring lägereldar under bar himmel eller söka skydd så gott de kunde.

Kungens beslut att armén vid uppbrott till krig icke längre skulle medföra tält tolkade Krigscollegium sedermera som att då kunde denna dyra och ömtåliga artikel också undvaras i fred och på mötesplatserna följaktligen ersättas med baracker.

Vid beväringsinrättningens införande 1812 förordnades att beväringsmanskapet i Ångermanland och Medelpad skulle införlivas med båtsmanshållet men att de ynglingar som hellre ville tjäna armén skulle beviljas detta ifall omständigheterna så medgav. De få som till en början föredrog att exercera vid armén transporterades till Frösö läger utanför Östersund och senare till Viksmon i Graninge socken i Ångermanland. Anledningen till att så många ynglingar från de stora skogarnas land valde flottan före armén var inte deras håg till sjömanslivet utan för att de därigenom slapp ifrån värnpliktstjänsten då flottans manskap inte övades i fredstid.[152] I brev av den 14 nov 1835 beslöt Kungl Maj:t emellertid att fr o m 1837 skulle sjöbeväringen vapenövas tillsammans med lantbeväringen. Detta innebar att mötesplatsen skulle kunna härbärgera upp emot 500 man mot tidigare endast 30 till 40 man.[153] På Krigscollegie hemställan om iordningställande av mötesplatsen beviljade Kungl Maj:t den 19 mars 1836 att "baracker för 25 man får uppföras af högst 13 Rd banko, då däremot ett runt tält med tillbehör, som inrymmer lika styrka, enligt senaste upphandlingspris kostar 30 Rd och hvilket sednare dock enligt Collegie förmenande, icke kan ega samma varaktighet som Baraquen".[154] Redan i slutet av 1836 var 23 baracker uppförda till en kostnad av 19 Rd 50 öre styck,[155] bild 99. Av ritningar och materialbeskrivning[156] framgår att barackerna utvändigt var 14 ½ alnar långa, 8 ½ alnar breda och invändigt 3 ½ alnar höga (8,7 × 5,1 × 2,1 m). De var av

147) Berg, E, *Från kokgrop till militärrestaurang*. K Krigs Vetenskaps Akademiens Handlingar och Tidskrift. Nr 7–8 1973.

148) *Sveriges Försvar*. Del II. Stockholm 1928. Sid 155.

149) Konow v, J, *Gamla mötesplatser*. Folkförsvaret. 24 st artiklar från 1966 till 1972.

150) KrA. Krigskollegium kansli. Kungl brev 1833. Ea.

151) Hazelius, J A, *Föreläsningar öfver krigskonsten*. Stockholm 1839.

152) Östergren, S, *Ångermanlands, Jämtlands och Medelpads regementes historia*. Västernorrlands regemente och dess föregångare. Östervåla 1977.

153) *Sveriges försvar*. Del II. Sid 429.

154) KrA. Krigskollegium. Intendentsdep. Utg handl 1836.

155) KrA. 6 arméfördelningens byggnadsliggare.

156) KrA. Arémusei ritn saml. Grupp:L nr 2770–71 och Tält och Byggnader. Byggnader nr 65c.

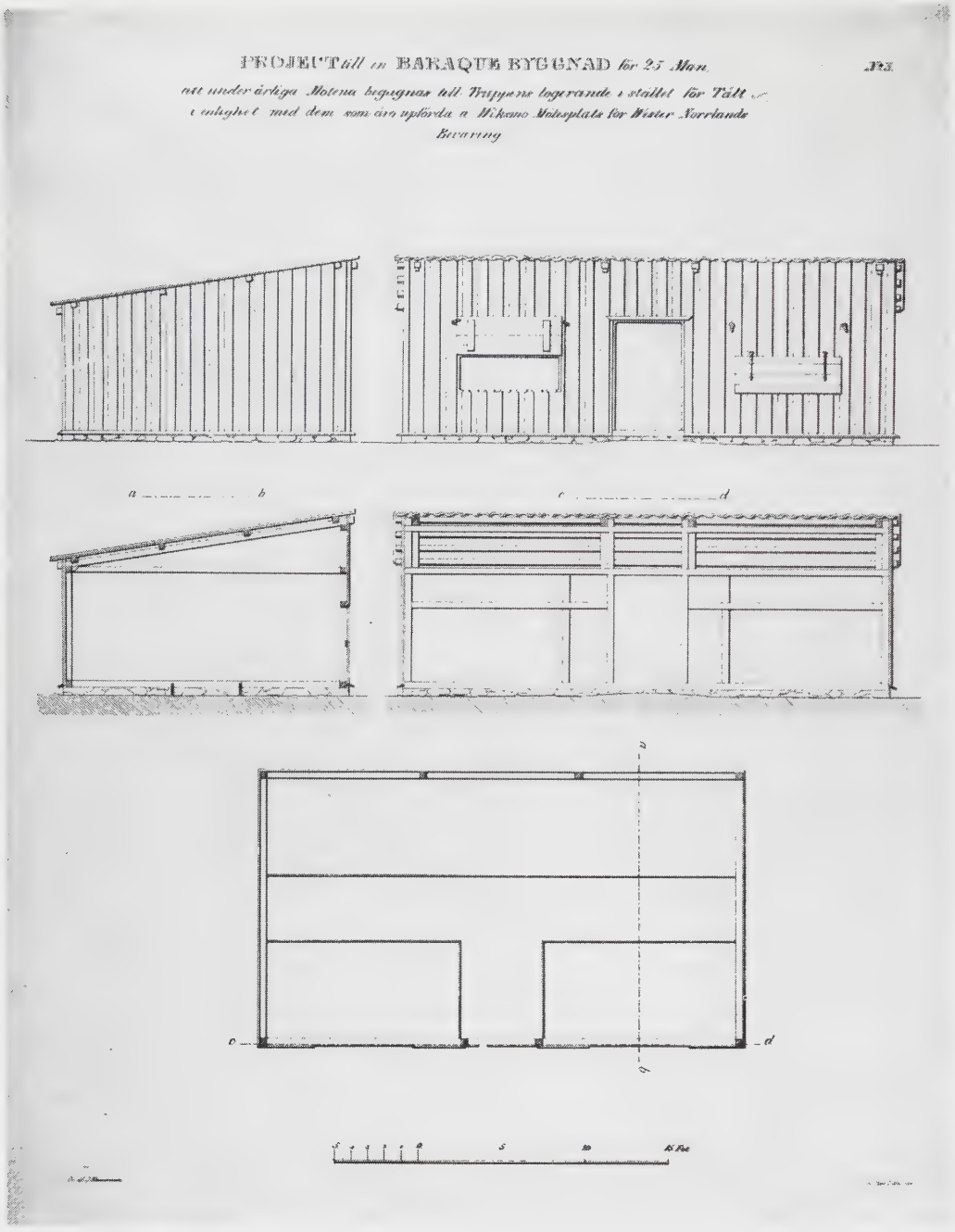

Bild 99 *Relationsritning av barack som 1836 uppfördes vid Västernorrlands beväringsmanskaps mötesplats Viksmon. Bilaga till Krigskollegie utredningsavd cirkulär 15 mars 1839. KrA. Tält och byggnader nr 65c.*

Viksmon. Truppenübungsplatz in Västerbotten. Baracke. Fertig 1836. Ausführungszeichnung 1836.

absolut enklaste och billigaste konstruktion utan både golv och inredning. Både väggar, pulpettak, dörr och ljusöppningarnas luckor var av sågbakar på enkel stolpresning. Sågbak kallas de yttre brädor som erhålles ur en stock när denna sågas till brädor. Den har en sågad sida och en efter stockens form rundad sida som kallas ryggsida (bak = rygg i äldre språkbruk). I stället för fönster fanns två ljusöppningar som kunde tillstängas med träluckor och i stället för britsar kantställda bräder för markering av sovplatserna på jordgolvet. Fältöverläkare Edvard Edholm skriver i sitt översiktsverk om de militära etablissementen att "Förut voro manskap och befäl förlagde i en mängd små baracker, liknande marknadsstånd".[157] Barackerna flyttades med till mötesplatsen Sånga mo 1847 men såldes på auktion 1880 då nya beväringsbaracker hade uppförts. Två av de gamla barackerna fanns ännu 1954 kvar i Sånga by.[158] 1978 köptes en tillbaka och avses ställas upp utanför garnisonsmuseet vid Västernorrlands regemente (I 21) i Solefteå.

157) Edholm, a a. Sid 328.

158) Foto i *Västernorrlands regemente 1854–1954*. Minnesskrift. Sollefteå 1954.

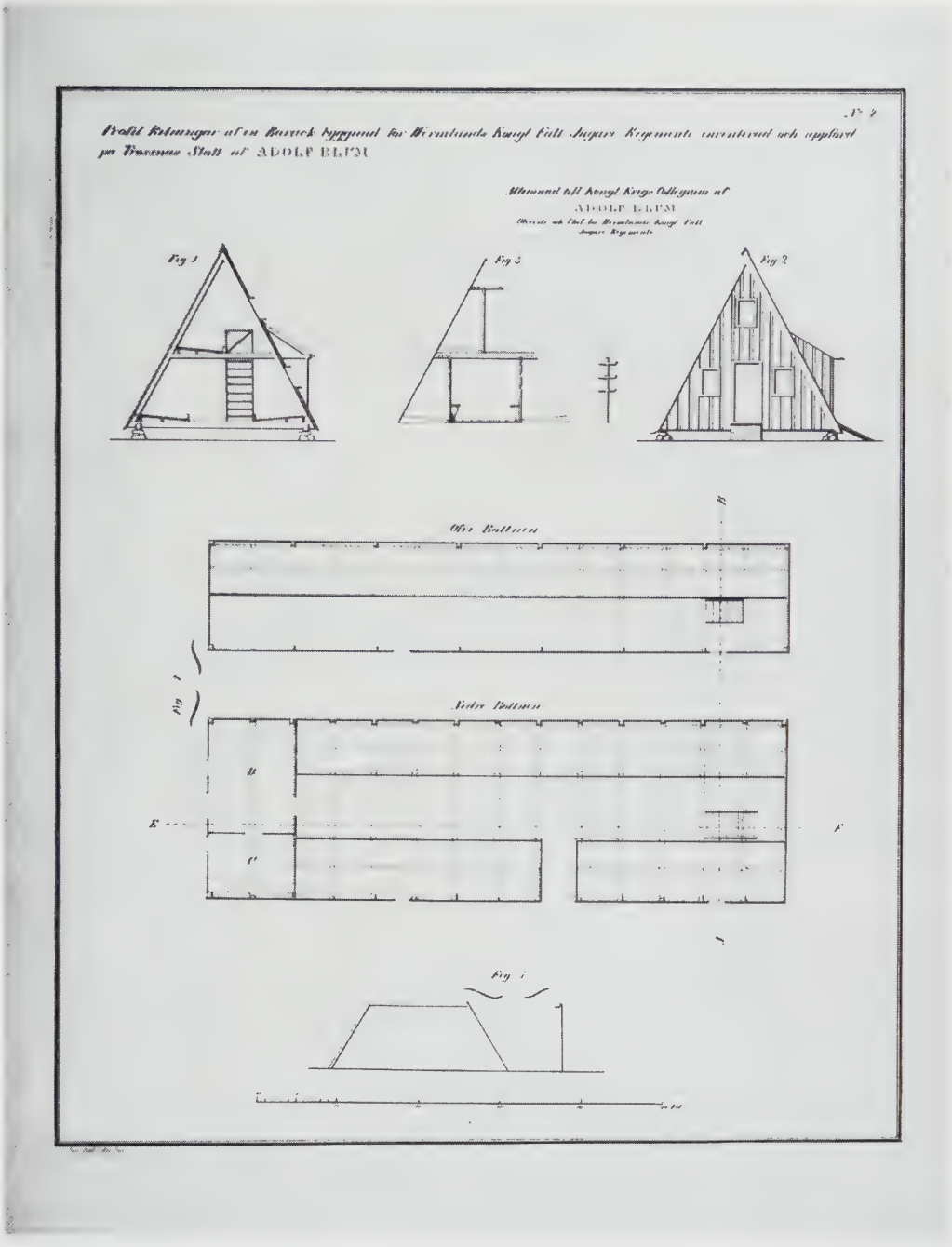

Bild 100 *Relationsritning av barack uppförd 1837 vid Värmlands fältjägare regementes mötesplats Trossnäs. Bilaga till Krigskollegie utredningsavd cirkulär 15 mars 1839. KrA. Tält och Byggnader. Byggnader nr 65d.*

Trossnäs. Truppenübungsplatz in Värmland. Baracke fertig 1837. Aufnahmezeichnung.

Redan 1837, ett år efter det barackerna vid Viksmon kommit till, fick också Wermlands Fält Jägare Regemente baracker för både indelta stammen och beväringsmanskapet vid sin mötesplats Trossnäs Fält. Anledningen till detta var att regementet blivit uppsagt från sitt sedan länge använda kantoneringskvarter vid Höglunda bruk. Med uppsägningen följdes också ett anbud i vilket bruket erbjöd sig att uppföra baracker. Chefen för fältjägarna överste Blum anhöll därför hos Krigscollegium om att få tält till vakten, 30 underofficerare och 600 man eller att brukets anbud, som ställde sig mycket fördelaktigt för Kungl Maj:t och kronan, skulle få antas. I skrivelse 25 aug 1836 bemyndigar kollegie regementschefen att anta anbudet.[159] Barackerna skulle hyras ut och underhållas av bruket samt stå färdiga till nästa års övningar.

Om de gamla fästningsbarackerna hade varit fuktiga och osunda genom dålig ventilation så var dessa baracker deras raka motsats. De tältformade

159) KrA. Krigskollegium. Intendent dep avd B. I koncept nr 2659.

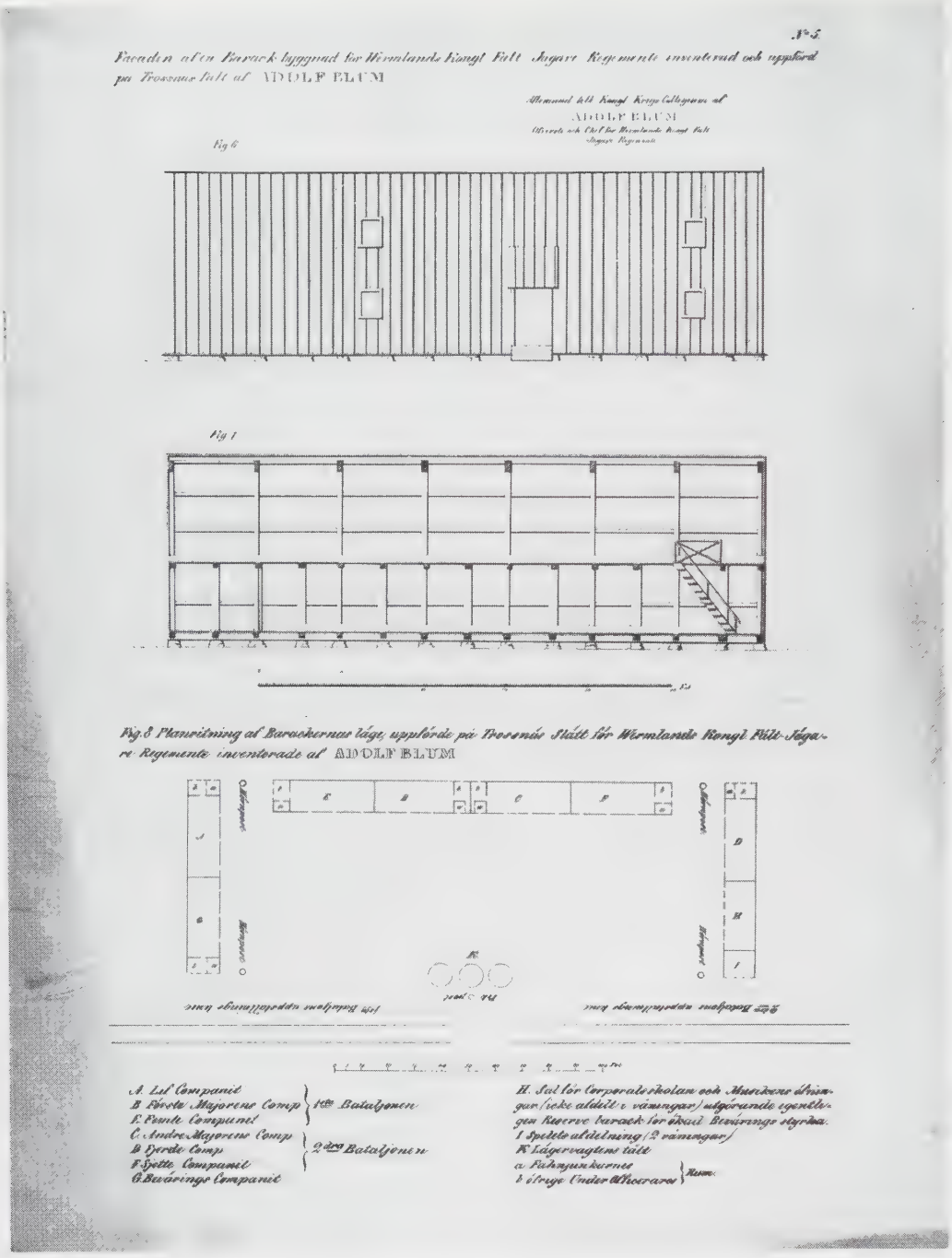

Bild 101 *Relationsritning av barack uppförd 1837 vid Värmlands fältjägare regementes mötesplats Trossnäs. Bilaga till Krigskollegie utredningsavd cirkulär 15 mars 1839. KrA. Tält och Byggnader. Byggnader nr 65e.*

Trossnäs. Baracke. Aufnahmezeichnung 1837.

barackerna var täckta med lockade vrakbrädor (sekunda brädor) och utan stenfot som det står i Blums beskrivning,[160] bild 100. Genom dessa enkla tak och väggar, med kvisthål och vinda brädor där både regn och vind hade fritt spelrum var det nog inte så stor risk att luften skulle bli osund trots att ventilationsskorstenar saknades. Däremot torde det ha varit mycket kallt på britsarna, som det lutande golvet kallades för, eftersom vinden fritt kunde blåsa in under hela baracken. För att soldaterna inte skulle glida ned till britsens ände fanns där en fotbräda att ta spjärn mot. Hur detta går till i sömnen är däremot inte beskrivet. Bottenvåningen hade britsar på ömse sidor om en mittgång och övervåningen, som genom barackens form var smalare, britsar på en sida. Baracken var 36 alnar lång, 11½ alnar bred vid basen och 10 alnar hög (21 × 6,9 × 6 m) och avsåg rymma underofficerare och manskap vid ett kompani. Bottenvåningen var uppdelad i tre rum och

160) KrA. Armémusei ritningssamling. Grupp: L nr 2770–71 och Tält och byggnader. Byggnader nr 65 a–e.

övervåningen i ett. Fanjunkaren hade ett eget rum (C) till vilket han kom genom att passera de andra underofficerarnas gemensamma rum (D). De övriga två rummen var soldatlogement. Överste Blum hade anhållit om tält för 600 man vilket kan antas ha varit regementets hela numerär. Enligt ritningen, bild 101, hade regementet 6 kompanier indelta fördelade på två bataljoner samt ett beväringskompani. Om manskapet fördelades jämnt med ett kompani per barack skulle där förläggas 85 man, 55 man i nedre rummet och 30 på loftet. Om det nu verkligen var så få man per kompani, det normala var annars uppemot 150 man, fick var och en disponera 65 cm britsbredd och 4,7 m^3 volym.[161] Om den gamla stadgan från 1756 som föreskrev 6,3 m^3 per man hade respekterats så skulle baracken bara kunnat hysa 66 man. Till de båda logementen fanns bara en ytterdörr och 5 fönster så att det kan bara ha varit ledljus där inne även på ljusa dagen. Det måste också ha varit trångt och besvärligt att ta sig till och från det övre rummet genom den enda smala och branta trappan. Att man fick gamla knektar och beväringsynglingar att bo i dessa trånga, mörka och oerhört brandfarliga baracker, som därtill var svåra att snabbt utrymma, måste ha berott på att man vid denna tid var van vid att både bo trångt och sova många i ett rum och därför inte var disponerad för cellskräck. För allas säkerhet och trevnad fanns dock ordningsregler utfärdade. I regementsorder den 18 maj 1837[162] föreskrevs bl a att "Ingen Tobaksrökning eller eldtändning tillåtes inom Casernbyggnaden, Oljud inom Casern eller Caserngården förbjudes strängeligen, äfvensom all ohägnad" och att "Inga qvinspersoner få hysas inom Casernerna äfvensom obehörigt folk icke lemnas inträde uthi denna". Barackerna tycks dock inte ha räckt till, för på foto från 1863 syns ett 10-tal runda soldattält.[163] De indelta fick 1865 en ny barack som rymde 300 man, underbefäl och spel. Denna kvarstod i sin tur till 1918.[164]

I skrivelse den 1 mars 1839 anhåller Krigscollegium om att baracker måtte få uppföras vid alla mötesplatser.[165] Som skäl anges Kungl Maj:ts beslut från den 14 dec 1833 om att "arméen vid uppbrott till krig icke kommer att medtaga Tält", att "baracker blivit uppförda på Trossnäs Fält och Viksmon", att "manskapet blifver rymligare och bättre logerat än i tält", att "såväl beklädnad som gevären och utredningspersedlar uti baracken kunna bättre vårdas och skötas", att "då regn och svår väderlek inträffar, Manskapet åtminstone klassvis i de större barackerna kan exerciera inne, enär byggnadens höjd inuti bör beräknas så, att gevär med bajonett utan hinder der kan hanteras" och att "så mycket afseende som hittills, då Manskapet legat i tält, icke behöver hafvas å tiden för dess sammandragande till vapenövning".

Krigscollegie anhållan beviljades på så sätt att baracker skulle få uppföras på försök.[166] Först skulle dock regementscheferna "snarast inom nästkommande September månad slut" genom vederbörande General Befälhavare inkomma med svar om huruvida baracker skulle passa på regementets mötesplats och om så var fallet så skulle de insända ritnings- och kostnadsförslag. Till regementschefernas ledning utsände Krigscollegie utredningsavdelning ett cirkulär daterat 15 mars 1839 där det bl a betonas att barackerna helst skulle uppföras och underhållas av en entreprenör mot en beständig hyra och att barackerna till sin konstruktion skulle vara enkla, lätta att underhålla och av goda material.[167] Vidare hänvisades till överstelöjtnant C F Meijers artikel i Kungl Krigsvetenskaps Akademiens Tidskrift från 1837 kallad "Om läger-hyttor och deras sammansättning", bild 11, samt till bifogade 5 st ritningsplancher. Ritningarna omfattar tre olika typer baracker. Plansch nr 1 och 2, bild 102, visar en barack med väggar och sadeltak av

161) KrA. Generalmönsterrullor 601 för år 1873 upptar 588 stamjägare och 270 2-klassens beväring.

162) KrA. Värmlands Fältjägarkår. Nr 1 A III 1837.

163) Cederström, a a. Sid 38.

164) Kindberg, A, *Anteckningar om Värmlands fältjägare*. Del II: okt 1814–1901. Stockholm 1919. Sid 93.

165) KrA. Krigskollegium. Intendentdep. Utg handl 1839 koncept nr 629.

166) KrA. Krigskollegium. Generaladjutanten, 1839 nr 216.

167) KrA. Armémusei Ritningssamling. Grupp: L nr 2770–71 och Tält och byggnader. Byggnader nr 65 a–e.

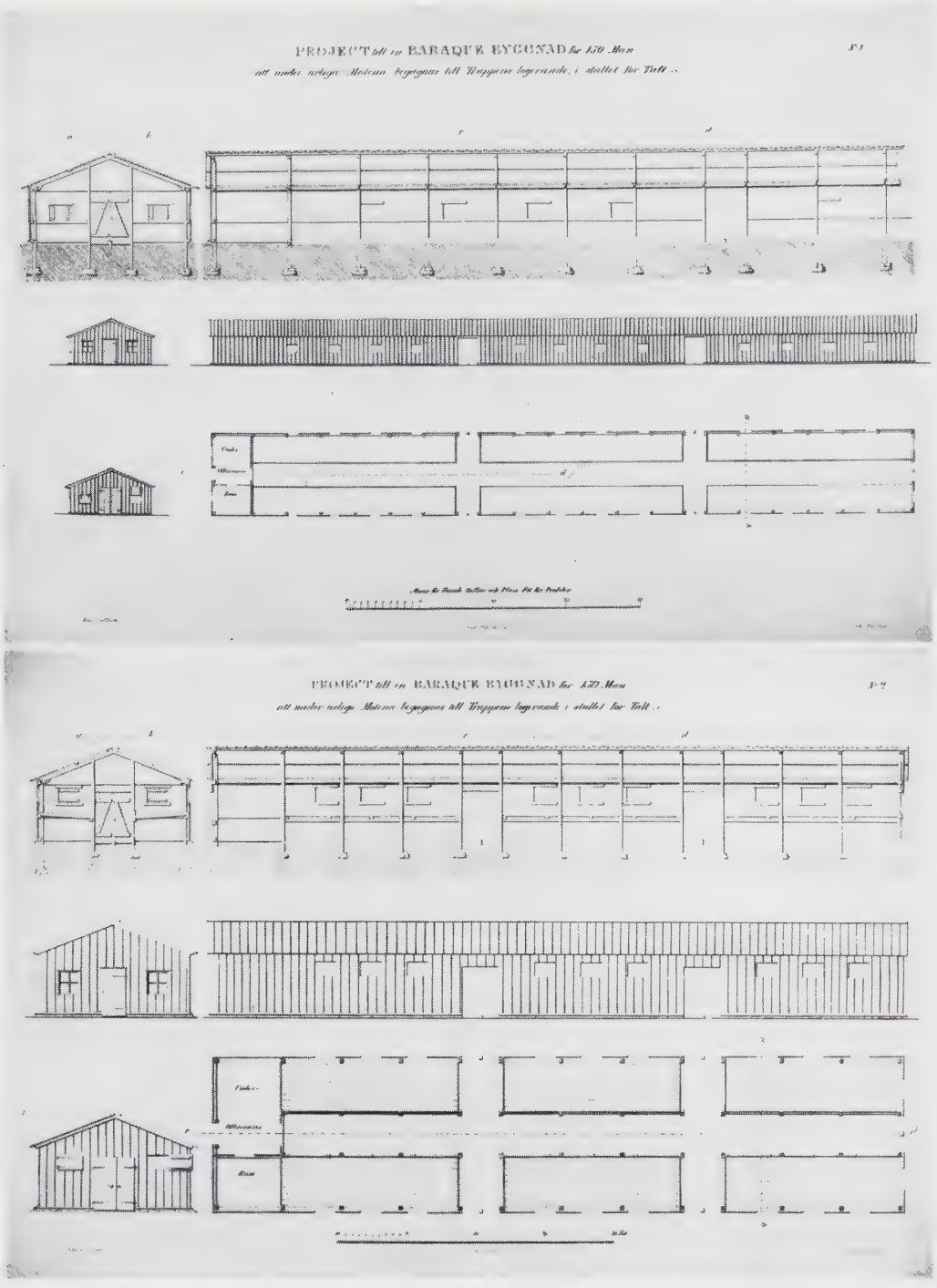

Bild 102 *Ritningar kallade "Projekt till en BARAQUE BYGGNAD för 150 Man att under årliga mötena begagnas till Truppens logerande i stället för Tält". Bilagor plansch 1 och 2 till Krigskollegie utredningsavd cirkulär 15 mars 1839. Ritade av C. N. Frisch. KrA. Tält och byggnader nr 65a–B.*

Typvorlage für zwei Baracken abgesehen für 150 Mann. Entwurf von 1839. Nicht ausgeführt.

enkel lockpanel. Vid ena gaveln är två underofficersrum, resten av baracken består av ett enda stort logement med britsar utmed långsidorna. Britsen är ovanligt nog placerad 4 fot (1,2 m) över jordgolvet. Att döma av denna britsplacering tycks collegiet rekommendera förläggning i endast ett etage. Underofficersrummen har var sitt fönster, manskapslogementen däremot bara ljusöppningar som kan tillstängas med träluckor. Baracken på plansch 1 är 95½ alnar lång, 11 alnar bred och 3½ alnar till takfot (57,3 m × 6,6 m × 2,1 m). Baracken på plansch 2 är lika bred och hög men bara 50 alnar (30 m) lång. Båda är enligt rubriktexten avsedda för 150 man. Detta är förmodligen en felskrivning såtillvida man inte avsåg lägga manskapet i 2 etage i den korta baracken. Utrymmet per man blir i så fall bara 3,5 m^3 mot det dubbla i den större baracken. På plansch 3 visas den baracktyp som

byggdes vid Viksmon 1836, bild 99, och på plansch 4 och 5 de som uppfördes vid Trossnäs Fält 1837, bild 100, 101. De tre baracktyperna visade sig vara billigare att både uppföra och underhålla än tält. I övrigt uppfyllde de inte Krigscollegie påståenden och önskemål ty manskapet blev varken rymligare eller bättre logerat, och inte heller kan det ha varit lättare att vårda utrustningen i de trånga och mörka barackerna bättre än i ett tält. För exercis med gevär med påsatt bajonett fanns varken tillräcklig golvyta eller rumshöjd. Praktiska försök på armémuseum med dåtida gevär och bajonett har visat att härtill behövs en rumshöjd på minst 3 m. Barackernas rumshöjd var bara mellan 2,10 och 2,55 m.

Denna brist på överensstämmelse mellan Krigskollegie uttalade önskemål och de ritningar som skulle tjäna till ledning för regementscheferna påtalades också, i all underdånighet, i flera remissvar. Remissvaren liksom generalbefälhavarens följebrev är alla införda i Krigskollegie diarier över inkommande handlingar men saknas tyvärr i de inbundna brevböckerna.[168] Av vad som framgår av diariets knappa anteckningar så hade generalbefälhavarna över de sex militärdistrikten tillsammans sänt in 29 remissvar, de flesta med ritningar och kostnadsförslag. Krigskollegium kan ha sänt dessa till någon annan myndighet eller också först efter många år lagt dem ad akta. Enligt krigskollegie diarier hade de i varje fall inte lämnat kollegiet under de närmaste följande åtta åren.[169]

I respektive general- och regementsbefälhavarens koncept till utgående skrivelser återfinns dessutom endast ett fåtal brevkoncept. För både II och VI militärdistrikten saknas handlingar från denna tid, och från de återstående fyra var det bara I distriktets befälhavare som gav ett eget utlåtande att "innan fyra regementen i en skoglös del av landet försågs med baracker borde försök i smått göras". Mötesplatsen Tvedörra inte långt från nuvarande Ljungbyhed ansågs vara en lämplig försöksplats.[170]

Regementenas inkommande handlingar finns alla bevarade från denna tid men tydligen var man inte så noga med förande av konceptbok ty endast 11 svar återfinns här. Att döma av koncepten var den allmänna meningen den att baracker behövdes på mötesplatserna men att det inte fanns entreprenörer som mot beständig hyra ville åta sig att både uppföra och underhålla sådana. Regementscheferna vid de indelta regementena hade vid denna tid i likhet med sina underlydande av alla grader sin lön i natura, som regel i form av en lantgård. De hade därför ofta stor erfarenhet av byggnadsverksamhet och byggnadsunderhåll vilket också framkom av de praktiska synpunkter som svaren innehöll.

Chefen för Westgöta regemente föreslår i sitt yttrande att barackerna borde timras och förses med papptak och att gevärsexercisen skulle ske på loften som därför borde höjas till 5½ alnar (3,3 m).[171] Att gräva ned stolparna ansåg han också vara svårt att utföra vid regementets mötesplats på grund av den stenbundna marken samt att detta dessutom vara olämpligt på grund av att stolparna då ganska snart skulle ruttna bort. Timrade baracker med papptak för hela regementet beräknades kosta 30 RB i årligt underhåll mot 230 RB för brädbaracker efter kollegie ritningar. Också chefen för Älvsborgs regemente hade praktiska synpunkter i sitt yttrande.[172] Han föreslår att taken täckes med spån som "på orten håller 40–50 år". Beträffande brädtak skriver han "är av erfarenhet utrönt att brädtak ej kan fredas mot läck". Mot de fönsterlösa ljusintagen anmärker han att "Drag från öppna luckor är skadligare än drag i tält", och föreslår därför fönster. Men för att dessa inte ska skadas och för att gången mellan britsarna ska bli ljus rekommenderar han takfönster "nära åsen likasom här i orten å allmogens

168) KrA. Krigskollegium. Kansliet. Diarier över ink handl 1839. C IIa.

169) KrA. Krigskollegium. Intendentsdepartementet. Diarier över ink handl 1839. C II a.

170) KrA. I militärdistr. Utg handl 1839.

171) KrA. Westgöta reg. Reg exp. Utg skr. Koncept 1835–1841, volym 5.

172) KrA. Älvsborgs reg. Militäravd. B koncept. Utg skr 1838–1840, volym 42.

stugor på många ställen brukligt är. Fönstrens antal skulle därigenom kunna minskas äfvenså kostnaden." Att den kustbundna sydgötiska stugan, vilken bl a karaktäriseras av fönster i taket, vid denna tid var allmänt förekommande så långt in i landet är en etnologiskt intressant uppgift.

Det mest sakliga och utförliga utlåtandet kom från chefen för Kronobergs regemente överste C Wrede.[173] Eftersom det blir Wredes förslag som Krigskollegium senare anbefaller till utförande citeras här skrivelsen i sin helhet. "Efter att hafwa inhämtadt sakkunnige personers omdömme och yttrande i ämnet, har jag äran afgifva: att då trakten omkring regementets nuvarande wapenöfnings plats Kronobergshed är i brist af Skogs Effekter till materialier för uppförande av dylika Baraquer, emedan sådant måste hämtas 4 á 5 mil derifrån, anser jag dem ej utan för mycken kostnad kunna uppföras med väggar och tak af bräder, men för att efterkomma Kungl Collegie afsigt, sammankallade jag å Kronobergshed i Byggnads ärenden förfarne personer och med dem uppgjiorde en ritning till Baraque i likhet med N° 1, men med den skillnaden att taktäckningen skulle blifva af halm i stället för bräder, hvarigenom den större kostnad för bräder och spik kunde besparas, och desse tak om de omsorgsfullt läggas äro både waragtigare och lättare att werkställa. Då jag nu med desse personer uppgjorde kostnadsförslag till en Baraque af Trä för ett Compagnie af 125 man och detta uppgick till 450 RSB^{co}, fann jag härvid, att detta skulle medföra en alltför stor kostnad för Kronan, och alldenstund Kungl Collegie Cirkulär tillkännagifwer, att något bindande till de projekterade Baraquerna ej är af nöden, ansåg jag mig, vidlåta samma tillfälle böra låta desse wärderings män uppsätta ett kostnads förslag öfwer en af mig inventerad Halmhytta, till form och rymd lika med ett vanligt tält af wäf, öfwer hvilken hytta beskrifning finnes införd i Kungl Krigs Vetenskaps Accademins Handlingar och Tidskrift för år 1837 4de häfted, efter den som under 1836 års Läger å Ladugårdsgärdet af mig blifwit uppförd. Vid denna wärdering ansågs en hytta för 25 man efter närvarande i orten gångbara pris på halm medelst entreprenad kunna uppsättas för 22 RSB^{co} som för ett Compagnii af 125 man gör 110 RS och för en Bat^{n} af 500 man = 440 RS, en Summa utgörande blott 1/4 del af kostnaden för en Baraque af lika storlek, uti nämnde Summa är äfwen inbegripet ett stängsel som då hyttorna ej begagnas uppsättes runt omkring dem för deras fredande från ohägnad af kreatur. Jag anser mig härvid böra omnämna, att så wäl Befäl, som manskap anse sig hafwa funnit dem tjenliga emedan halm eger den egenskapen att under stark wärme afleda Solstrålarne, hwarigenom Manskapet ej för mycket besväras af wärme, äfwensom att dylika hyttor under en kallare wäderlek bibehåller wermen, och ega företräde framför Bräd Baraquer derigenom, att de äro fria från drag, hwilket jag anser icke vara fallet med Baraquer af Träd. Då desse hyttor wäl sammansatta, kan man påräkna deras waragtighet under en tidrymd af 20 år med en ganska liten årlig reparation. Jag får äfwen äran nämna, att jag anser halmhyttor wara de bäst passande för ett stående Läger, först emedan de äro för Soldatens wårdande så wäl emot köld som warme de mest ändamålsenlige och för det andra emedan de äro ojemförligt mindre kostsamma för Staten och slutligen emedan Soldaten uti dem kan hafwa alla sina såväl Gewär som Mundering persedlar wäl conserverade."

Krigskollegie stort upplagda undersökning om "uppförande av baracker å indelta regementenas mötesplatser för begagnande under de årliga mötena i stället för tält" resulterade således i en underdånig anhållan om att 64 st halmhyttor skulle få uppföras på Kronobergshed till en kostnad av 1408 RB°. Vid en jämförelse mellan kostnaderna för tält och halmhyttor, med en

173) KrA. Kronobergs reg. Reg exp Utg skr 1839, volym 7. Skr nr 263.

uppskattad livslängd av 20 år, fann man att halmhyttorna skulle medföra en årlig inbesparing för Kungl Maj:t och Kronan, på 117R 46 sh B°.[174]

Jämtlands fältjägares mötesplats Frösö läger var den mötesplats som härnäst fick lov att uppföra baracker. I bokverket Sveriges försvar anges att de första permanenta barackerna uppfördes några årtionden efter 1800-talets början.[175] I Jan von Konows serie "Gamla mötesplatser" anges också att "I början av 1830-talet uppfördes de första permanenta lägerbarackerna".[176] Om dessa baracker någonsin funnits så torde de ha tillhört officerskåren ty, de finns inte upptagna i den byggnadsliggare som enl Kungl Maj:ts beslut alla förband skulle föra från och med 1840.[177] Baracker tycks dock ha funnits, ty på en lägerkarta från 1816[178] är 16 långa smala och 12 små kvadratiska byggnader inritade. Åtta av de långa byggnaderna är grupperade två och två lika senare tiders öppna sommarstallar. De andra längorna kan ha varit baracker. Ett annat indicium på tidiga baracker är ett brev i regementets konceptbok daterat 22 juni 1843 till byggmästare Andersson med följande lydelse: "På befallning får jag äran från oss härmed öfversända ett par glasögon, såsom ett ringa minne af Herr Byggmästarens verksamhet, vid byggandet af våra baraquer, Frösö Läger som ofvan, Cassel".[179] Med tanke på att barack, enl dåtida språkbruk hade så mångsidig betydelse kan "våra baraquer" som byggmästaren tackas för ha gällt några av officerskårens egna byggnader.

Det första beviset på tilltänkt barackbygge vid Frösö läger, som jag funnit, är en ritning som den kände arkitekten G T Chiewitz upprättade på Ritbyrån i Stockholm den 13 dec 1842, bild 103. Ritningen har senare försetts med en kompletterande uppgift om "Förändrad. Det nådigst fastställda originalet förvaras i Militär Contoret No 3712 år 1847." Originalet är emellertid inte ändrat utan en ny ritning med i det närmaste exakt lika utseende som Chiewitz upprättades och "Gillas Stockholms Slott d 8de Okt 1847 På nådigaste Befallning. Gust Peryron".[180] I brev till Krigskollegium bifaller Kungl Maj:t att "med anledning av att de kalla fjällvindarna och att marken är kall långt fram på sommaren" fyra baracker får uppföras vid Jämtlands Fältjägares mötesplats på Frösön. Två till den 1 juni 1848 och två till den 1 juni 1849 till en kostnad av 1463 Rdr 42 sk Bco styck. Däremot avslog kungen, efter hörande av Chefen för Ingeniör Corpsen, regementschefens förslag, tillstyrkt av generalbefälhavaren den 27 febr 1846, att barackerna skulle uppföras av kalkbruk enligt den Rydinska metoden,[181] bild 104. Metoden innebar att en klen och gles stolpkonstruktion av trä göts in i kalkbruk. Att stolpkonstruktionen kunde göras klenare än vid ett korsvirkeshus berodde på att väggarna, vartefter som kalkbruket hårdnade, övertog stolparnas bärande funktion. Fördelarna med denna metod, som Rydin praktiserat sedan 1820-talet var att huset blev lika brandsäkert som dåtidens stenhus vilka i likhet med Rydins hus också hade bjälklag av trä. Enligt intyg och kalkyler som Rydin redovisar i sin bok kunde ett gjuthus uppföras till mindre än halva priset av vad det kostade att mura ett hus av tegel.[182] Den främsta orsaken till den stora prisskillnaden var att kalkbrukhuset till största delen kunde byggas av kvinnor samt att murbruksmassan vartefter den göts på kunde drygas ut med småsten och tegelskärv. Yrkeskunnigt folk behövdes bara för resning av stolpkonstruktionen.

Anledningen till att regementschefen kom att föreslå denna metod, som var mer lämpad för landets södra delar, var att Chiewitz som var mycket mångkunnig och dessutom i hög grad med sin tid hade föreslagit detta. Metoden behölls även på det kopierade förslaget från 1847. På det illa medfarna originalet framgår också, vilket inte syns på bilden, att intrycket

174) KrA. Krigskollegium. Intendentsdep utg skr 1839 nr 292.

175) *Sveriges försvar*. Del II. Sid 366.

176) Konow v, J, *Gamla mötesplatser V*. Folkförsvaret. Nr 2 1967.

177) KrA. Krigskollegium. Kansliet. Kungl brev 1839 nr 309 dat 1 nov.

178) KrA. FortF ritn lev 1972. Frösö I, mapp 3.

179) KrA. Jämtlands Fältjägarereg. Reg exp. A koncept. I konceptjournaler 1840–47.

180) KrA. FortF ritn lev 1968. Frösön nr 23.

181) KrA. Krigskollegium. Kansliet. Utg handl. Kungl brev 1847 8 okt nr 326.

182) Rydin, C G, *Gjutna kalkbrukshus. Ett nytt byggnadssätt*. 2:a uppl. Stockholm 1834.
Hesselman, G, *Från skråhantverk till byggnadsindustri*. Stockholm 1945. Sid 31.

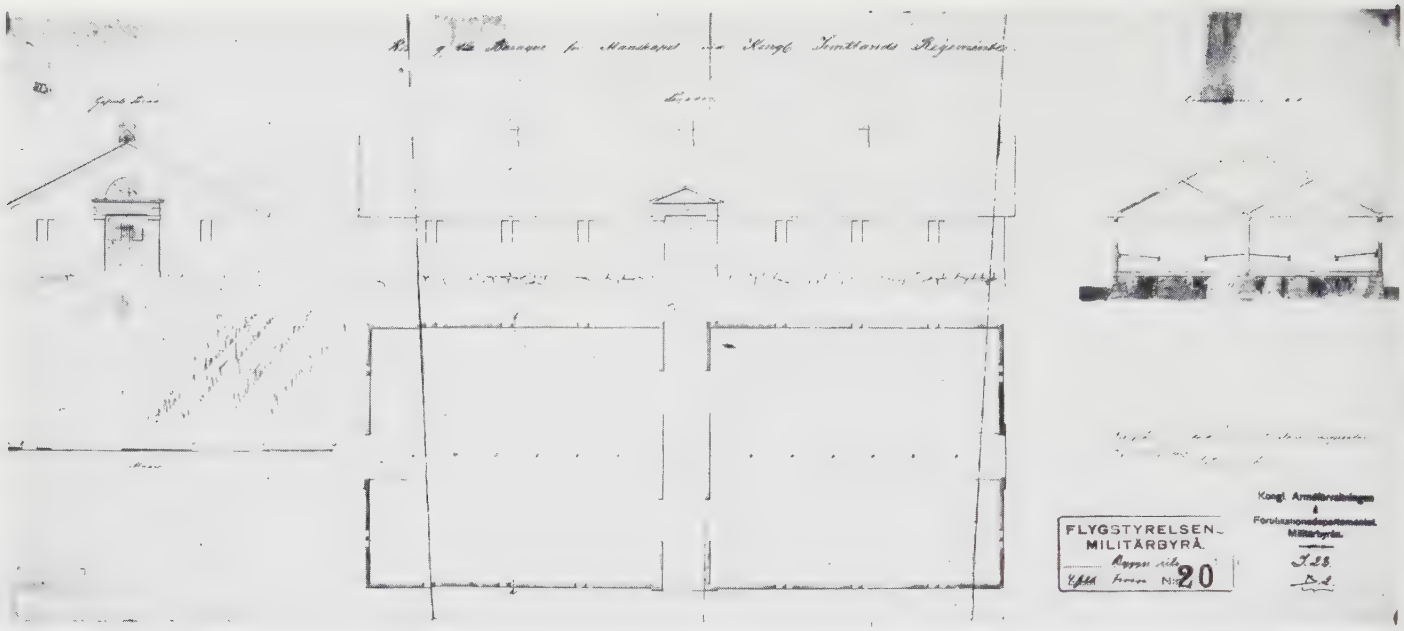

Bild 103 *Ritning till Baraque för Manskapet vid Kungl Jemtlands Regemente. Upprättad vid Ritbyrån i Stockholm n° 8 Norra Smedjegatan av arkitekt G. T. Chiewitz den 13 dec 1842. KrA. FortF ritn lev 1968. Frösön nr 20.*

Frösön, Jämtland. Baracke für das königliche Regiment von Jämtland. Zwei Baracken wurden 1848 erbaut und zwei weitere Baracken 1849. Ausführungszeichnung von G. T. Chiewitz.

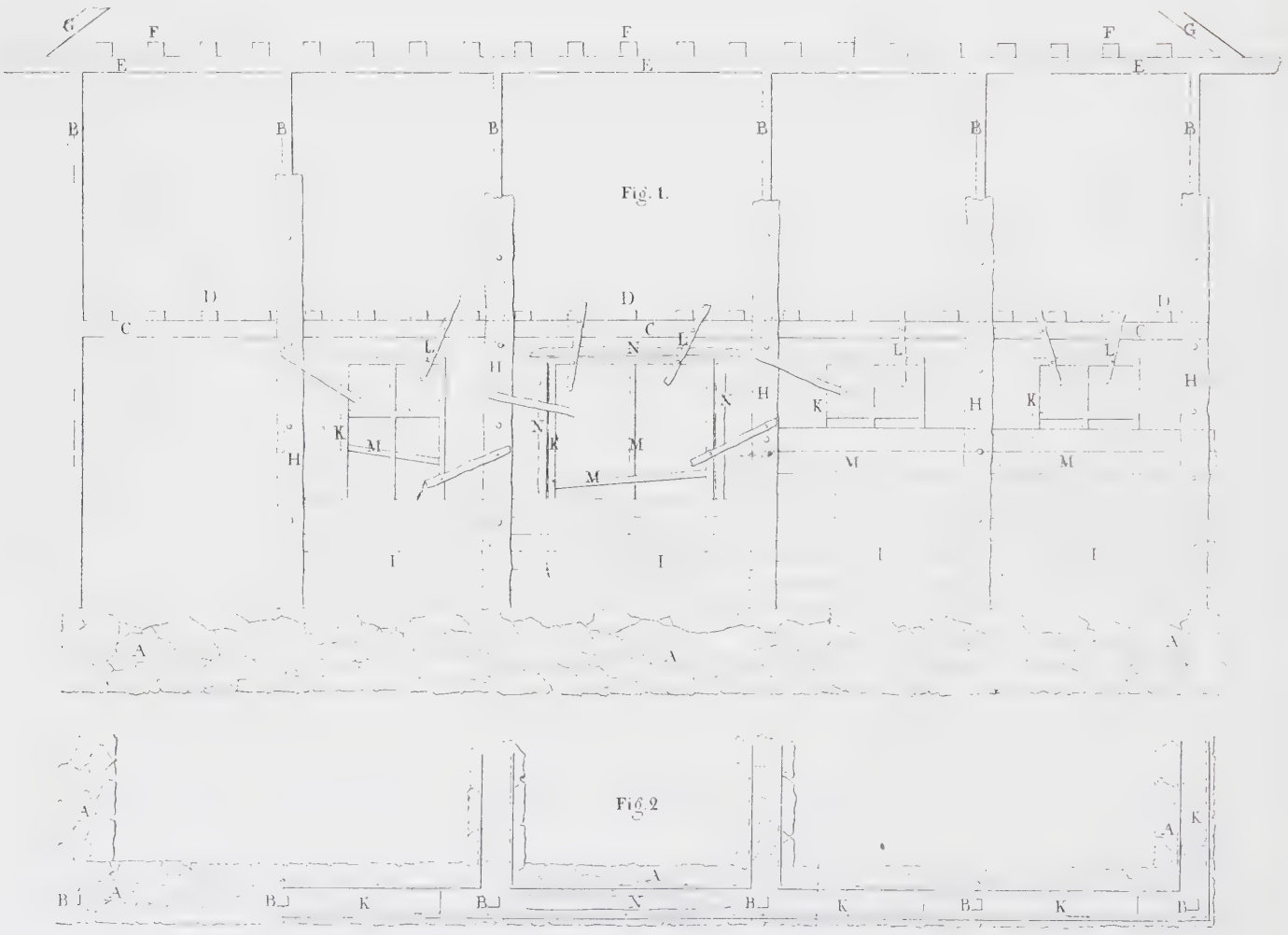

Bild 104 *Formritning till kalkbrukshus. Ur C. G. Rydins bok "Gjutna kalkbrukshus. Ett nytt byggnadssätt", 2 uppl Stockholm 1834.*

Ausführungszeichnung für die Methode Häuser aus Kalkmörtel zu bauen. Zeichnung von 1834.

av stenhus skulle förstärkas genom putsrustik. En annan anledning kan ha varit den oro för skogsbrist, som sedan början av 1700-talet fortfarande rådde. Hur denna högreståndsexteriör tedde sig i timmerskrud är tyvärr dåligt dokumenterat. Det enda kända fotografiet av barackerna är en vy taget någon gång mellan åren 1860, då två flankerande beväringsbaracker byggdes, och 1879 då officersbaracken, den centrala byggnaden, brann ned.[183] Av vad som framgår av fotografiet tycks timmerväggarna ha varit rödfärgade och det frontonklädda entrépartiet samt fönstren vitmålade. Skillnaden mot den ytterst torftiga interiören måste ändock ha varit överraskande stor. Förutom de smala kommunikationsgångarna upptogs hela utrymmet av ligglavar så att det ej fanns plats för varken eldstäder, bord, bänkar eller förvaringsutrymmen. Hur många man baracken var avsedd för framgår inte av ritningen men om man räknar med 70 cm per man, vilket var ett vanligt mått, kunde baracken rymma 140 man. Luftutrymmet per man blev då 4 m^3 om logementen var öppna till nocken. Hade baracken undertak, vilket är troligt, var det bara 2,7 m^3. I Krigsarkivets byggnadsliggare anges att de fyra barackerna uppfördes 1848 till en kostnad av 2195 Rd. 81 öre styck och att de hade hel stenfot, väggar av 4″ timmer, tak av stickor (spån) samt var avsedda för 2 kompanier dvs allra högst 300 man. Den sista uppgiften kan betyda att trängseln inte var så stor som man kan ha anledning befara, med tanke på att ligglavarna kunde rymma 560 man.

Typbaracker

Efter ännu en 10 års period tar Krigskollegium åter upp frågan om behovet av baracker vid arméns mötesplatser. Några nya omständigheter hade visserligen inte tillkommit. De värnpliktigas första och samtidigt längsta tjänstgöringsperiod var fortfarande bara 15 dagar och mötesperioden för de indelta på ca en månad var likaså oförändrad. I skrivelse den 23 april 1858 hemställer collegium ändå om att få uppföra timrade baracker vid landets alla mötesplatser.[184] Till anhållan bifogas 2 st ritningar avseende baracker för 200 respektive 300 man, bild 105. Som förebild anges att 1848 års baracker vid Frösö läger hade använts, ”dock med den förändringen att de mellersta britsarna inrättas så att de med lätthet kunna flyttas till sidorna af rummet, hvarigenom detta, då väderläken det fordrar, kan användas för exercisöfningar”. Med tanke på de stora kostnaderna beviljade kungen att endast de nordligast liggande mötesplatserna skulle få förses med baracker. För de övriga fick frågan tills vidare anstå.

De mötesplatser som således beviljades baracker var norrifrån räknat följande:

Näsby hed,	ca 5 mil väster om Haparanda	1 barack(er) för	250	man
Pitholms hed,	ca 1 mil söder om Piteå	3 ”	220	”
Gumboda hed,	mitt emellan Skellefteå och Umeå	5 ”	200	”
Frösö läger,	på Frösön i Jämtland	1 ”	300	”
		2 ”	200	”
Mo hed,	ca 1 mil väster om Härnösand	1 ”	300	”
Trossnäs fält,	ca 2 mil nordväst om Karlstad	1 ”	300	”
Grunnebo,	vid Vänersborg (mötesplatsen tillkom först 1863)	1 ”	300	”

183) Bildverket *Jämtland*. Allhems förlag 1961. Foto på sid 140. Originalfoto i Jämtlands fältjägareregementes museum.

184) KrA. Krigskollegium. Kansliet. Ink handl 1858. Volym II. Kungl brev nr 216, 14 maj.

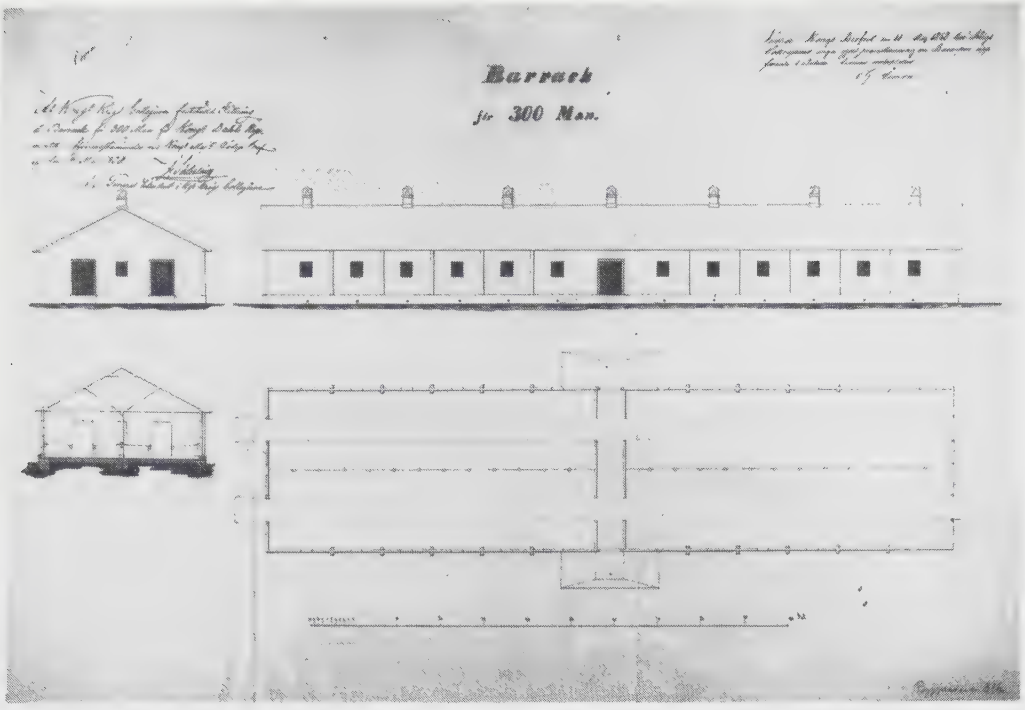

Bild 105 *Typritning till barack för 300 man. "Tillhörande Kongl Brefvet den 14 maj 1858 till Krigs Collegium ang gjord framställning om Barackers uppförande å indelta Arméens mötesplatser." KrA. T & B, byggn nr 45k. Baracken kom att uppföras vid följande regementens mötesplatser: Norrbottens Fältjägare-corps beväring på Näsby hed, Norrbottens Fältjägare-corps på Pitholms hed, Vesterbottens Fältjägare-corps på Gumboda hed, Jemtlands Fäljägare-corps vid Frösö läger, Hälsinge regemente på Mo hed, Vestgöta-Dals regemente på Grunnebo hed, Värmlands regemente på Trossnäs fält, Dalregementet på Romme Hed och Bohusläns regemente på Backa mo. Endast vid de tre sistnämnda mötesplatserna finns denna typbarack bevarad.*

Typvorlage von 1858 für Baracke für 300 Mann. 17 Stück ausgeführt.

Bild 106 *1858 års typbarack för 300 man uppförd på Backamo 1858. Denna baracktyp uppfördes i 17 ex på nio olika mötesplatser. Idag återstår det bara tre, en på vardera av de gamla mötesplatserna Romme hed, Trossnäs fält och Backamo. Endast den sistnämnda är bevarad i ursprungligt skick. På Backamo finns också baracker från både 1880 och 1940-talet och tidigare också en lägerhydda av 1902 års modell, bild 154. Foto från 1971. FortF fotosamling.*

Backamo. Baracke nach der Typvorlage von 1858. Ausgeführt 1858.

Avsteg från denna order måste ha gjorts, för även Romme hed, 7 km söder om Borlänge och Backa mo, 2 mil söder om Uddevalla fick var sin barack, bild 106. Dessa första s k typ- eller standardbaracker uppfördes sedan enligt uppgifter i byggnadsliggarna mellan 1859 och 1865.

Enligt den byggnadsbeskrivning som åtföljde ritningsförslaget framgår att barackerna för 300 man var 158 fot (47,4 m) långa och minst 37 fot (11,1 m) breda emellan knutarna samt 10 fot (3 m) höga från fotmuren till takfoten.[185] Stensockeln var 2 fot (0,6 m) hög och försedd med ventilationshål. Väggarna var 4–6 tums (10–15 cm) skrätt timmer som skarvades mellan varje fönster genom en ut- och invändig följare av 7–10 tums (17,5–25 cm) virke. Den inre följaren var intappad i golv- och takbjälke samt förbunden med den yttre följaren genom skruvbultar. Denna konstruktion att åstadkomma större rum än vad som kan erhållas vid vanlig timring, där rummens storlek bestäms av timrets längd, kom sedan att användas och utvecklas vid alla senare typer av timrade baracker. På barackens mitt sammanbands ytterväggarna, på vanligt timringssätt, med två tvärgående timmerväggar

185) KrA. T & B Byggnader 45 l.

vilka bildade en 5 fot bred (1,5 m) gång, avsedd till förstuga. För att ytterligare förstärka sammanhållningen mellan de båda långa ytterväggarna var "bindbjälkarna" (takbjälkarna) inlaxade i översta timmervarvet. "Taklaget, af 5–6 tumms sparr, inklädes med bräder och förses med sticktak samt trummor för ventilering." Denna formulering kan tolkas som om högbenen panelades in eller att det var hanbjälken som inkläddes så att det uppstod ett vindsutrymme där ventilationstrummor förband logementen med ventilationsskorstenarna. Det senare alternativet borde vara det troligaste med tanke på att sticktak (spåntak) vid denna tid vanligtvis lades på läkt eller s k gles panel. Ett annat skäl som talar för att det var det senare alternativet som beskrivningen avsåg är att omsorgen och kostnaderna för att få "varma" timmerväggar hade varit till ringa nytta om taket hade gjorts så dåligt ur värmeisoleringssynpunkt som det första alternativet skulle innebära. Enligt en ändringsritning från 1865 till uppsättande av innertak är det dock tveksamt om det från början gjordes någon inklädnad alls.[186] Att de båda förslagen haft Frösö barackerna som förebild kan bara ha avsett planlösningen ty liksom dessa utnyttjades de till bristningsgränsen så att där varken fanns plats för bord eller bänkar. För gevären fanns ställ i förstugan men för utrustning och personliga tillhörigheter fanns ingen annan plats än under laven. Exteriört sett fanns det däremot inga likheter med förebilderna dvs Chiewitz Frösöbaracker och 1858 års förslag till typbarack. Frösöbarackerna som ursprungligen ritats av Georg Theodor Policron Chiewitz, landets då mest mångsidiga arkitekt, var väl proportionerade klassicistiska byggnader. De föreslagna båda baracktyperna var däremot enkla "barackläng or" utan någon som helst utsmyckning eller ansatser till medveten yttre gestaltning. Enligt ritningen, bild 105, byggde förslaget till baracken för 300 man på att denna skulle uppföras efter en modul på ca 11½ fot (3,45 m). Detta mått var antagligen baserat på en standardlängd för timmer på 12 fot (3,6 m) ty någon volym eller ytnorm som skulle passa för soldatförläggning går inte att konstatera. Om 300 man fördelas lika på den symmetriska inredningen av lavar blir det 37½ man på varje med 2 fots bredd (60 cm) för var och en. Volymen per man blev då 7,5 m^3 om logementen var öppna till nocken. Hade barackerna däremot undertak var volymen bara 5 m^3 vilket underskred Kungl Maj:ts gamla beslut från 1756 som stadgade 6,5 m^3. Den till synes strängt moduluppbyggda baracken tycks således sakna en medveten norm byggd på stadgade eller lämpliga yt- eller volymenheter.

Uppskattningen av dessa baracker var troligtvis ringa för enligt en ritning ändrades baracken vid Frösö läger redan 1865.[187] Ändringen som bara avsåg halva baracken omfattade inredning av två gavelrum med kakelugnar för befälet, uppsättning av innertak för värmens bevarande samt iordningsställande av ett exercisutrymme mitt på golvet i den återstående delen av manskapslogementet. För manskapet innebar förändringen en stor försämring dels genom att sovplatser i två etage nu infördes för de indelta och beväringarna och dels genom att luftvolymen genom uppsättande av innertak kraftigt minskades.

Redan 1861 innan de 17 barackerna hunnit uppföras eller deras egenskaper utvärderats framläggs återigen ett förslag till nya baracktyper. Förslaget benämns "Förslag till tvådelt barack" och omfattar både ritningar, byggnadsbeskrivning och materialförslag till envåningsbaracker med både oinredd och inredd vind. Handlingarna är daterade 16 mars 1861 och undertecknade A Lindman. Baracken utan vindsinredning betecknad No 1 och avsedd för 40 und off och 300 man, bild 107, är en utveckling, därmed inte sagt en förbättring, av 1858 års typbarack, bild 105. Ändringen bestod i att

186) KrA. FortF ritn lev 1972. Frösö I, mapp 3.

187) KrA. FortF ritn lev 1972. Frösö I, mapp 3.

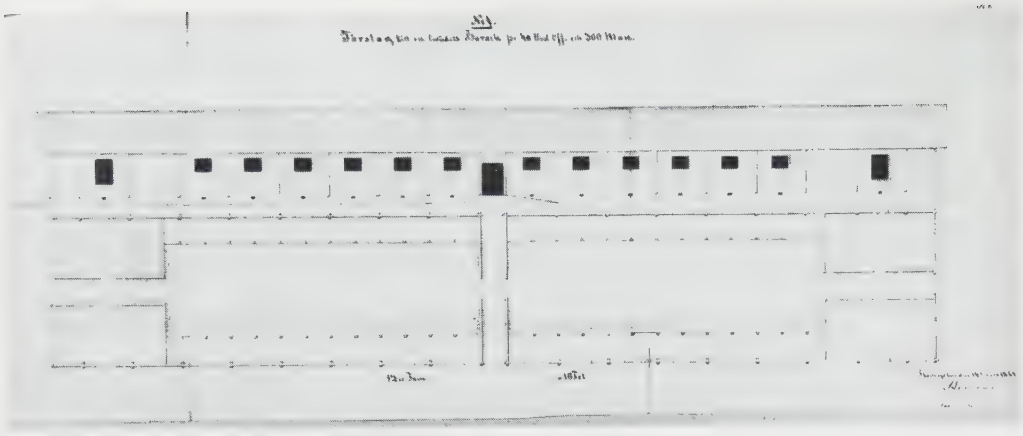

Bild 107 *"N° 1. Förslag till en tvådelt barack för 40 Und. Off. och 300 Man" av A. Lindman 1861. Förslaget blev aldrig utfört. KrA. Fortifikationens ritningar. Nr 1 Pl 1.*

Typvorlage für zweitleilige Baracke für 40 Unteroffiziere und 300 Mann. A. Lindmans Entwurf Nr. 1 von 1861. Nicht ausgeführt.

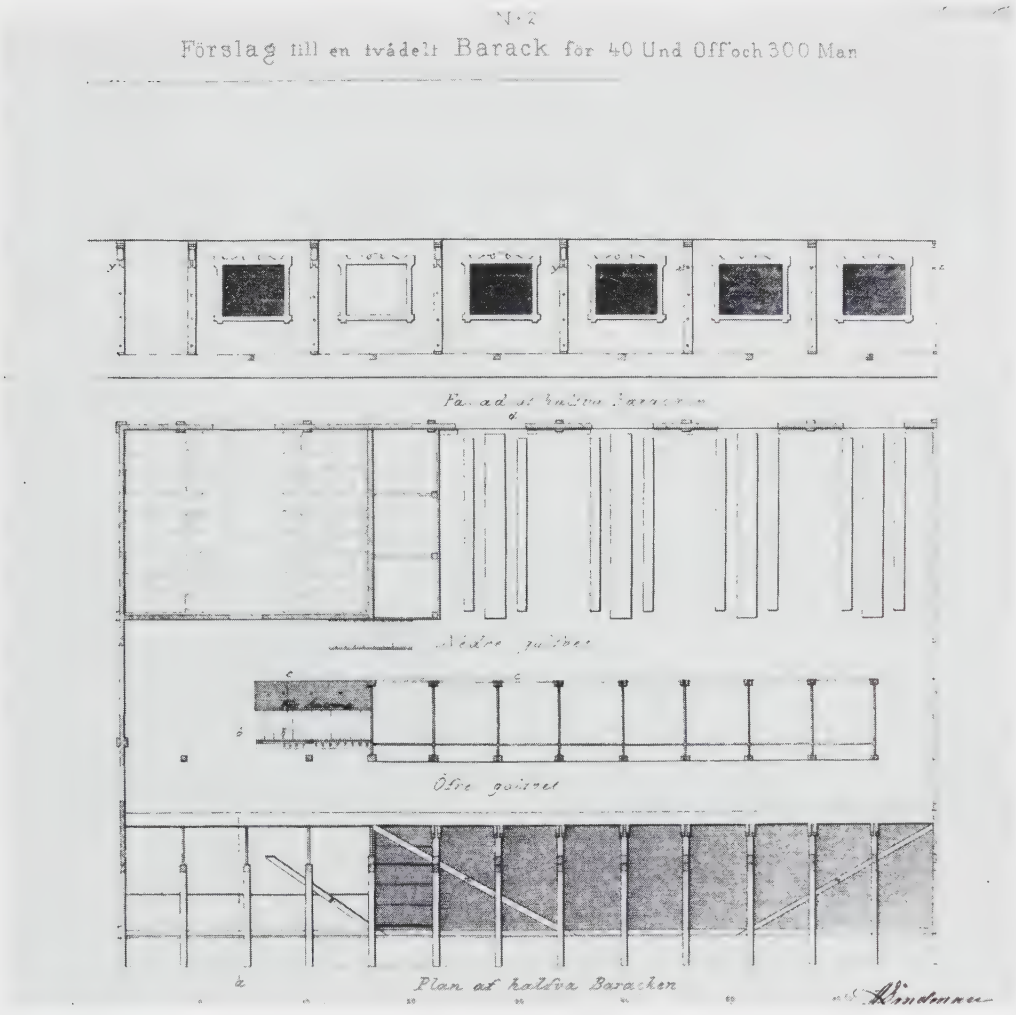

Bild 108 *"N° 2 Förslag till en tvådelt Barack för 40 Und. Off. och 300 man" av A. Lindman 1861. Förslaget kom aldrig till utförande. KrA. Fortifikationen. Majorsexp. Modellritningar.*

Typvorlage für zweiteilige Baracke für 40 Unteroffiziere und 300 Mann. A. Lindmans Entwurf Nr. 2 von 1861. Nicht ausgeführt.

underofficerarna fick egna rum vilka placerats vid gavlarna. För manskapet innebär förslaget en försämring genom att fönstren gjordes lägre och placerades så högt upp på väggen att ligglavar i 2-etage kunde placeras utmed båda ytterväggarna. Det är tydligen det gamla önskemålet, angivet redan i Armécollegie cirkulär av den 15 mars 1839, om en fri golvyta mitt på golvet för exercis "då regn och svår väderlek inträffar" som man nu söker infria. Någon barack av den här modellen kom troligtvis aldrig till utförande, hälsoriskerna med sovplatser alldeles under fönster i ett oeldat hus var kanske alltför uppenbara. Planlösningen innebar inte heller något nytänkande ty redan 1699 förekommer den i en barack i Halmstad, bild 81.

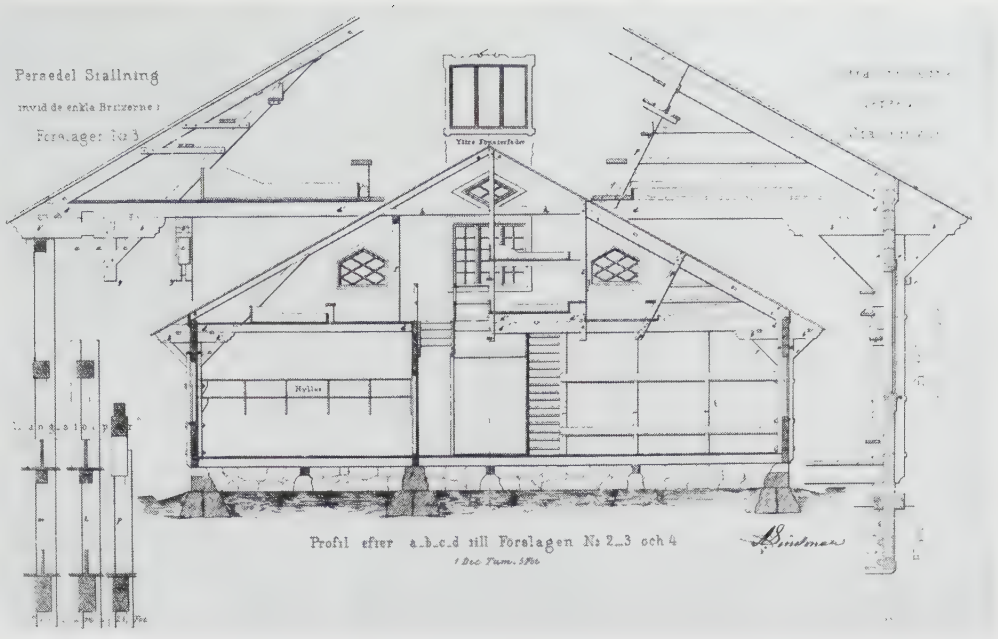

Bild 109 *Sektionsritning till förslagen 2, 3 och 4 till en tvådelt barack av A. Lindman 1861. KrA. Fortifikationen. Majorsexp. Modellritningar.*

Typvorlage für zweiteilige Baracke für 40 Unteroffiziere und 300 Mann. Schnitt. Entwurf Nr. 2, 3 und 4.

Förslaget till tvådelt barack med inredd vind omfattade tre storlekar och kallas No 2, 3 och 4. No 2 var beräknad för 40 underofficerare och 300 man, bild 108, och No 4 för 20 und off och 200 man. Till No 3 saknas planritning men som sektionsritningen är gemensam för alla tre storlekarna bör den ha varit avsedd för 30 und off och 250 man, bild 109. Konstruktionssystemet med timrade väggar utan tvärgående ihophållande väggar är här ytterligare förbättrat. Som framgår av sektionsritningen ska följarna, precis som på 1858 års baracker där detta system lanserades, ta upp belastningen från taket men också den stora rörliga lasten av de tätt förlagda beväringarna på vinden. Vinden avsågs att trots sin betydligt lägre volym bli mycket tätare befolkad än bottenvåningen, ett förhållande som denna typ av barack kom att behålla så länge den tillämpades. Den sista byggdes så sent som 1900, bild 117. I baracken för 200 man, No 4, var vinden avsedd för 128 man. Denna ojämna fördelning beror på att i bottenvåningen fanns underofficerarnas rum och ett stort utrymme för bord och bänkar. Vad bordsplatserna var avsedda till framgår inte av handlingarna men förmodligen var de ämnade till matplats och skolbänkar. I alla senare varianter av denna barack med inredd vind har borden ersatts med britsar eller sängar. Någon reducering av sovplatserna på vinden medförde detta emellertid inte. Hur dessa baracker skulle ventileras framgår inte av förslagshandlingarna. Men för manskapet som råkade få sina sovplatser på vinden blev denna baracktyp med sina knappa 3 m^3 per man aldrig någon bra förläggningsbyggnad.

Den första baracken enligt det nya systemet med inredd vind uppfördes vid Trossnäs fält i Värmland 1862, bild 110. I denna barack som blev en engångsföreteelse var allt manskap, 300 man fördelat på 3 kompanier, förlagt på vinden. Till skillnad mot de Lindmanska förslagen var vinden däremot försedd med både ljus och luft genom fönsterkupor och ventilationsskorstenar. Allt manskap var dessutom förlagt på britsar i 1-etage vilket var en förbättring i förhållande till föreläggen där de flesta låg direkt på golvet och de övriga i 2-etagebritsar. Varje kompaniutrymme hade också en utgång direkt till det fria. Bottenvåningen innehöll två stora salar med bord och bänkar samt fem små rum för underofficerarna.

Det gamla önskemålet att ”baracker skulle få uppföras på alla mötesplat-

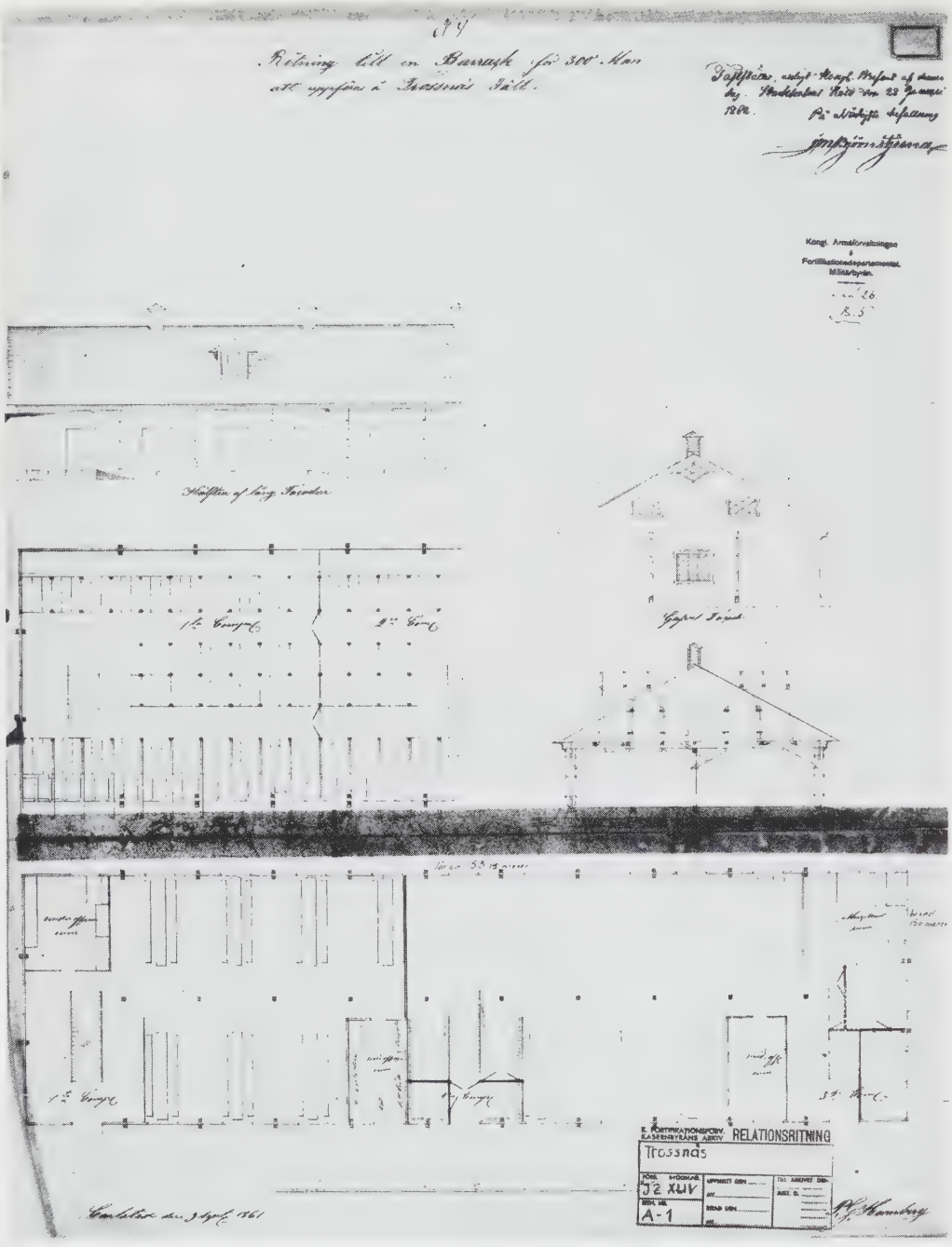

Bild 110 *"Ritning till en Barack för 300 Man att uppföras å Trossnäs Fält." Undertecknad Carlstad den 9 sept 1861 P. G. Hamberg. KrA. FortF ritn lev 1968. Trossnäs.*

Trossnäs fält, Värmland. Baracke für 300 Mann. Bauausführungszeichnung. Ausgeführt 1862.

ser där sådana saknas" som krigskollegiet framfört vid två tidigare tillfällen, 1839 och 1858, beviljades 1873 återigen av kungen men med förbehållet "att sådana i första hand skulle uppföras vid Dal och Helsinge regementens mötesplatser", 3 st vid Romme hed och 3 st vid Mohed.[188] Den ritning, bild 111, som låg till kungens beslut och som barackerna sedan kom att byggas efter är i stort sett lika det Lindmanska förslaget No 2 från 1861, bild 108. Skillnaden består i, att hela bottenvåningen använts till förläggning, antalet fönster i bottenvåningen minskats, vinden försetts med takfönster och att ventilationsanordningar inrättats. Ventilationen från bottenvåningen sker via trummor som bildas när utrymmet mellan ett eller flera par takstolar inpanelas. Draget dvs evakueringskapaciteten i trummorna regleras med ställbara luckor utmed ytterväggarna i bottenvåningens tak. Vinden ventileras genom de på var sida om nocken placerade takfönstren och regleras nedifrån med hjälp av linor och block. För att skydda ventilationsuttagen

188) Kungl Brev av den 14 nov 1873 nr 98.

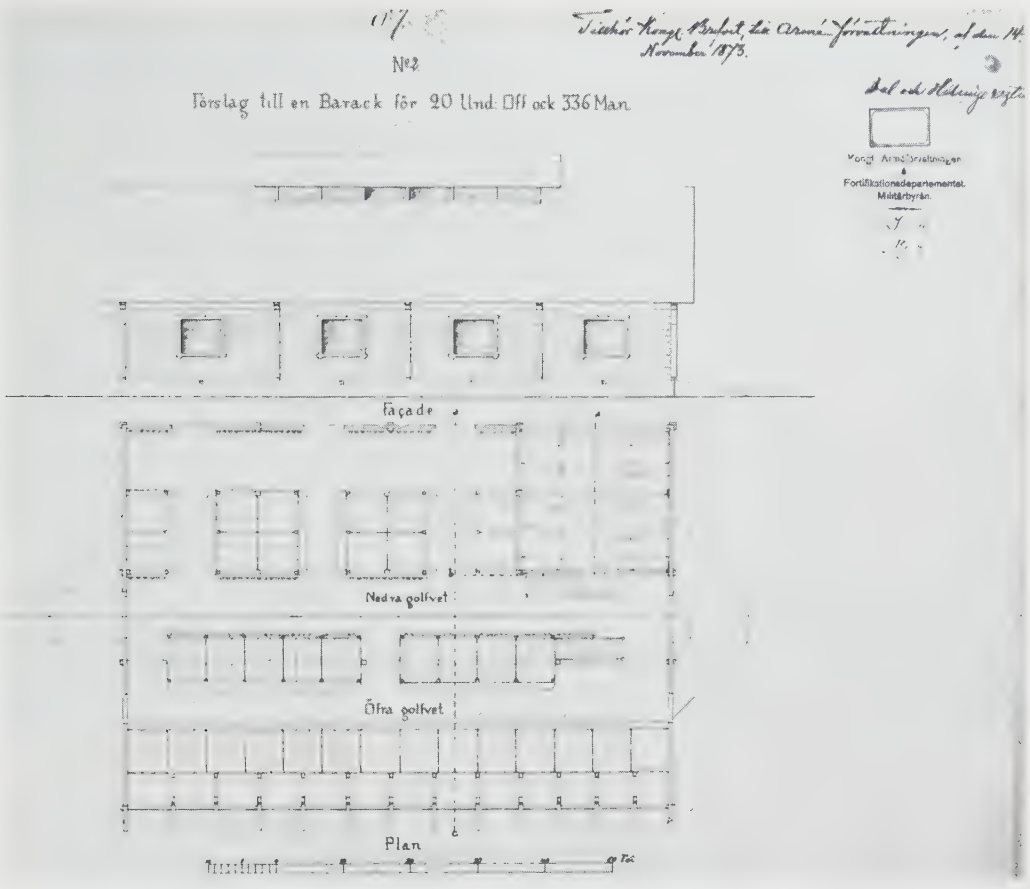

Bild 111 *Ritning som "Tillhör Kungl Brefvet till Arméförvaltningen, af den 14 November 1873." betr. tillståndet att på Dal- och Hälsingeregementens mötesplatser Romme hed och Mo hed få uppföra vardera tre baracker. KrA. FortF. ritn lev 1968. Mohed.*

Typvorlage von 1873 für Baracke für 20 Unteroffiziere und 336 Mann. Ca 40 Stück ausgeführt.

Bild 112 *Baracker från slutet av 1870-talet vid Nerikes regementes mötesplats Sanna hed. Allt som allt uppfördes det ca 40 baracker av denna typ vid bl a Pitholms hed, Sånga mo, Salbo hed, Polackbacken, Utnäs löt, Trossnäs fält, Malma hed, Malmen, Axvalla hed, Grunnebo hed, Fristads hed, Skillingaryd, Hultfreds slätt, Ljungby hed, Frösö läger, Backamo, Laxön, Bredåkra och Marma. KrA. Gruppfotosaml. Livreg husarer 1947 nr 13.*

Sanna hed, Närke. Baracke nach der Typvorlage von 1873.

och vinden för regn, när takfönstren står öppna, har nocken ett extra skyddstak, en s k takryttare, bild 112.

Vid 1877 års riksdag framställde Kungl Maj:t en proposition om behovet av baracker till beväringen för en sammanräknad kostnad av 1,2 mkr.[189] Riksdagen beviljade också ett större anslag för detta ändamål. Arméförvaltningen fick nu order "att mötesplatserna blefve försedda med baracker i den ordning som af deras sinsemellan nordliga läge bestämdes, därest ej särskilda förhållanden gåfve anledning att föreslå afvikelse från denna ordning".[190] Brevet beviljade också att baracker enligt ett tidigare beslut (KB 1/6 1877) skulle uppföras vid Pitholms hed (1), Sånga Mo (2), Salbo hed (2), Polacks-

189) KrA. Lantförsvarets kommandoexp. D:1:1852–78. Sakreg över K brev och generalorder. Enl Generalorder nr 29 15/1 1876 hade ritningar till amerikanska militärbaracker översänts till Fortifikationen. Edholm, a a. Sid 369.

190) Kungl Brev av den 10 maj 1878 nr 26.

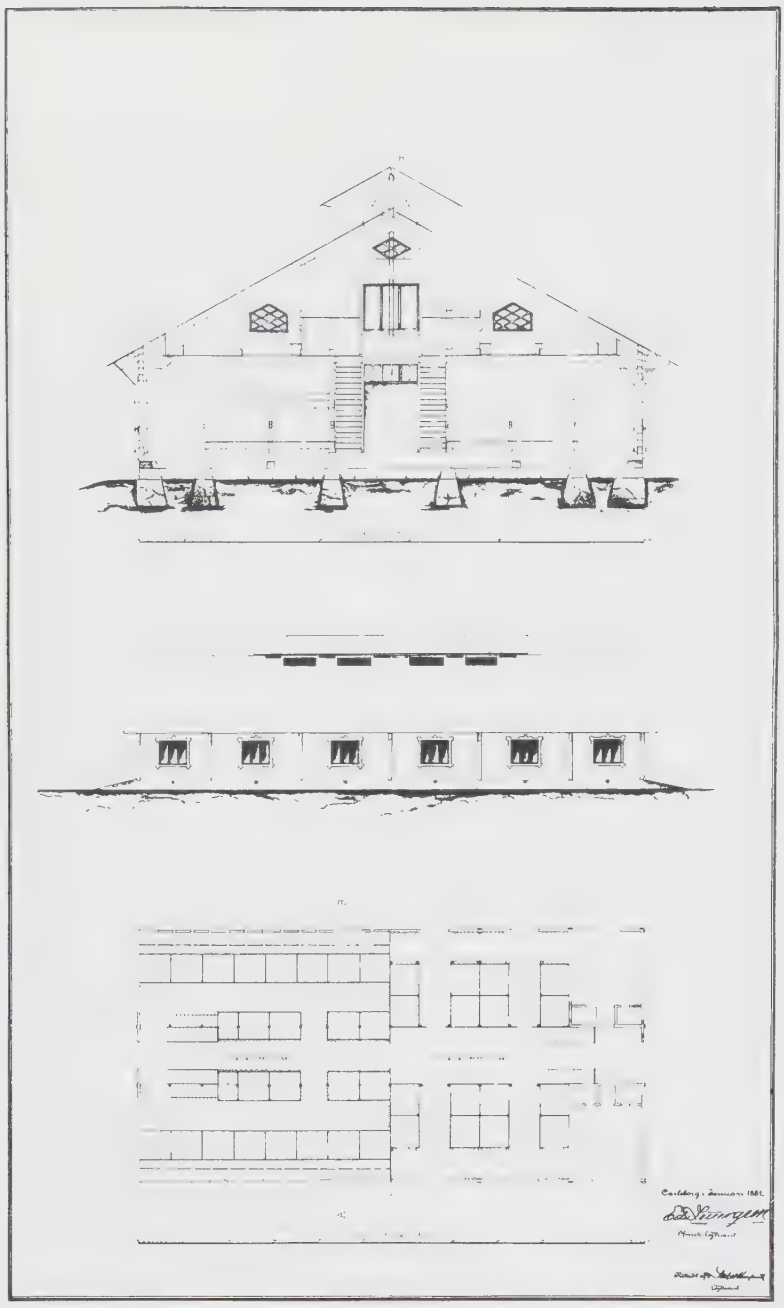

Bild 113 *Arméförvaltningens förslag till barack för 400 man. Alt A upprättad i januari 1881 och undertecknad av överstelöjtnant Edv Zettergren. KrA. FortF ritn lev 1968. Ljungbyhed Pl 20.*

Typvorlage von 1881 für Baracke für 440 Mann. Nicht ausgeführt.

backen (3), Utnäs löt (2), Trossnäs fält (5), Malma hed (1), Sanna hed (1), Malmen (2), Axvalla hed (5), Grunnebo hed (3), Fristads hed (2), Skillingaryd (1), Hultsfred (4), Ljungby hed (1), Frösö läger (1), Backamo (1), Laxön (2), Bredåkra (2) och Marma (2). Alla dessa 43 baracker utfördes lika de 6 som uppförts 4–5 år tidigare vid Romme och Mo hedar, bild 111.

Redan 1881 innan det landsomfattande barackbyggnadsföretaget nätt och jämnt hunnit genomföras upprättar Arméförvaltningen ånyo två förslag till typbaracker för 400 man med befäl. Typ A är en större upplaga av den senast byggda typen, bild 113. Utöver att den rymmer ytterligare 64 man har den försetts med fyra befälsrum och fyra trappor. Den här varianten kom förmodligen aldrig att utföras men genom idén att förse baracken med trappor i båda ändarna kompletterades många av de äldre barackerna med denna förbättring. Typ B har samma planlösning som A så när som på att här har de 4 trapporna ersatts med en bred trappa mitt på huset som leder

Bild 114 *Interiör av bottenvåningen i en beväringsbarack från 1880-talet vid Salbo hed. KrA. Gruppfotosamlingen, Westmanlands reg.*

Salbo hed, Västmanland. Baracke nach der Typvorlage von 1873. Interieur, Erdgeschoss. Photographie etwa 1885.

Bild 115 *Interiörfoto från slutet av 1880-talet av vinden i en beväringsbarack vid Andra Livgrenadjärregementets mötesplats Malmen. Stenhammar, W. Andra Livgrenadjärregementet 1816–1927. Linköping 1933.*

Salbo hed, Västmanland. Baracke nach der Typvorlage von 1873 Interieur, Dachgeschoss. Photographie etwa 1885.

direkt ut i det fria, bild 119. Till båda dessa alternativ hör tryckta ritningar, arbetsbeskrivningar och formulär till kostnadsberäkning. Inte heller torde typ B ha blivit uppförd.

Idén med en stor mittrappa tillämpas dock senare vid två baracker på Backa mo. Vid Backa mo finns för övrigt bevarat baracker från tre tidsperioder 1858, 1881 och 1940-talet. De är i högre grad än vad som är fallet vid andra mötesplatser kvar i relativt ursprungligt skick, bild 106.

Vartefter som tälten på mötesplatserna ersattes av baracker så tycktes militärläkarna märka att sjukdomsfrekvensen steg. Det var i första hand barackluftens höga halt av kolsyra i morgonväkten som oroade dem. Man trodde på denna tid att hög kolsyrehalt var en direkt orsak till luftförskämningen.[191] Problemet med ett ev samband mellan barackerna och

191) Liljevalch, a a. Edholm, a a. Sid 368.

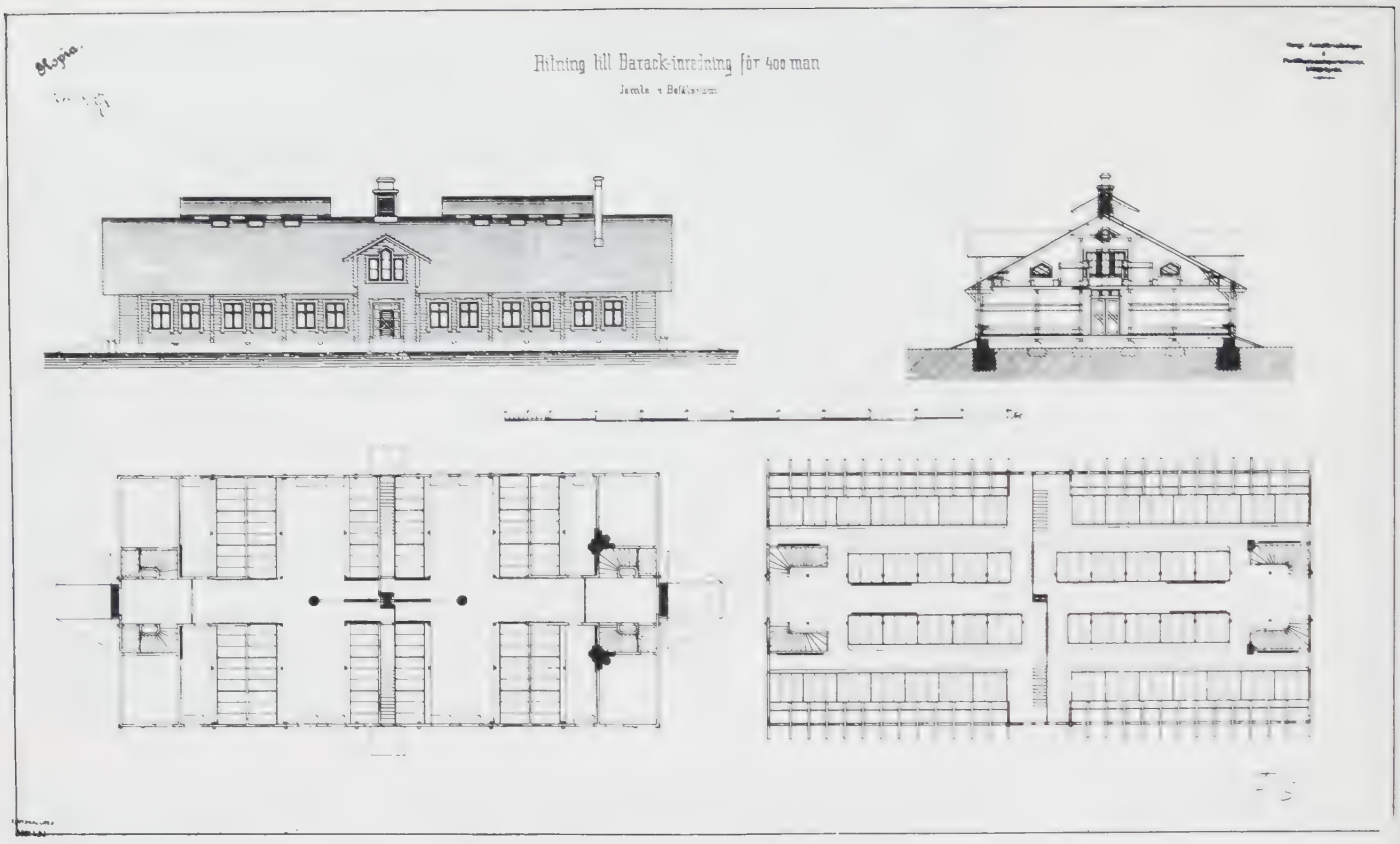

Bild 116 *Typritning till barack för 400 man med befäl från 1880-talets mitt. Denna baracktyp som hade 6 trappor uppfördes i ett 40-tal ex vid bl a Axvalla hed, Frösö läger, Ljungbyhed, Kronobergs hed, Wendes artilleriregemente i Kristianstad, Revinge hed, Salbo hed, Skedala hed, Malmen, Norrlands trängbataljon i Sollefteå, Sollefteå läger, Sånga mo och Visborgs slätt. KrA. FortF ritn lev 1968. Malmen.*

Typvorlage etwa 1885 für Baracke für 400 Mann und Unteroffiziere. Etwa 40 Stück ausgeführt.

den ökade sjukligheten diskuterades också av Militärläkarföreningen vid både ett distriktsmöte i Linköping 1881 och årsmötet i Stockholm 1882.[192] Vid de båda mötena, då bakteriernas existens var alldeles nyupptäckt, kunde föreningen inte ta ställning till barackernas "sanitära inflytande". 1882 års möte antog därför följande resolution: "För att med säkerhet kunna bestämma barackernas sanitära inflytande, erfordras en fortsatt serie af luftundersökningar och längre erfarenhet om sjukdomslynnet bland de i barackerna förlagda trupperna."

Efter militärläkarnas kritik, att barackerna var överbefolkade, bild 114,115, dragiga, brandfarliga och allmänt osunda, ja kanske till och med hälsovådliga, utvecklades och i viss mån förbättrades denna baracktyp ytterligare under 1880-talet, bild 116. Förbättringarna bestod i att trapporna vändes så att de mynnade i ett vindfång och inte som tidigare i logementen. Tillkomsten av vindfång medförde också att bottenplanet blev mindre dragigt. Mitt på baracken tillkom dessutom två utrymningstrappor som delade av baracken på mitten och därigenom gjorde slut på korsdraget tvärs genom hela bottenvåningen. Både logementen och befälsrummen försågs med murade skorstensstockar och järnkaminer. Vindslogementen förbättrades också väsentligt när ljus- och ventilationsöppningarna under de stora takryttarna ersattes med fönsterkupor och ventilationsskorstenar, bild 154. Vid Vännäs läger, Västerbottens regementes mötesplats, uppfördes 1899 fyra baracker som redan från början var inredda med tvättrum, duschar, skåp och järnsängar. En annan förbättring var lanterninerna som medförde

192) Tidskrift i Militär Helsovård. 181 häfte 3 och 1882 sid 411.

bättre belysning och luftväxling av vindslogementen än vad de öppna takryttarna hade medgivit.[193] Taklanternin hade arkitekten Erik Josephson lanserat 1896 på en barack vid Ränneslätt, bild 120.

Med dessa många ändringar och förbättringar hade denna baracktyp, som lanserats 1861, bild 108, nått sin slutliga form. Den sista uppfördes 1900 i Kristianstad, här dock något förändrad genom att båda mittrapporna slopats och två tvättrum tillkommit, bild 117, 118. Två något udda baracker i denna utvecklingskedja uppfördes 1883–84 vid Backamo, bild 119. Här har vinden direkt förbindelse utifrån genom en enda bred trappa på barackens mitt. Befälsrummen är också annorlunda placerade och ligger utmed ena långsidan. Liksom de äldsta barackerna saknade de uppvärmningsanordningar men hade däremot vindfång.

Kring sekelskiftet byggdes de flesta barackerna till med tvättrum utmed gavlarna, bild 154. Dessförinnan hade särskilda tvätthus uppförts vid en del mötesplatser. Romme hed är förmodligen den enda mötesplats där dessa finns kvar. Vid Sanna hed[194] och Notviken[195] uppsattes utvändiga trätrappor på gavlarna. Även på Kronobergs hed torde detta ha varit aktuellt att döma av de fyra odaterade ritningar som regementschefen i samarbete med Ingeniör Corpsen och den militärmedicinska myndigheten utarbetade.[196] Förslagen går ut på att de invändiga trapporna ersätts med utvändiga trappor på gavlarna och att logementen minskas så att barackerna kan förses med tvättrum, putsrum, dagrum och expedition. I Skåne byggdes den här baracktypen också av sten, på Revinge hed uppfördes fem 1888 och i Kristianstad som redan nämnts en 1900, bild 117, 118.

Vid Svenska Militärläkarföreningens årsmöte den 23 sept 1899 togs frågan om barackernas lämplighet åter upp av fördelningsläkaren A L E Stridbeck i ett föredrag kallat "Om manskapsbarackerna vid våra mötesplatser".[197] Inledningsvis talar han om att teorin om sambandet mellan luftens kolsyrehalt och förorening vilket man hade diskuterat 17 år tidigare nu var föråldrad. Det var i stället de allmänt dåliga hygienska förhållandena som var orsaken till den stora sjukdomsfrekvensen. Barackerna som ursprungligen byggts för att under några sommardagar ge bättre skydd för regn och blåst än vad tält kunde ge var således inte avsedda att användas under längre perioder höst och vår då det särskilt i Norrland kunde råda sträng kyla. Fram till 1887 hade beväringens första tjänstgöring endast omfattat 15 dagar. Därefter förlängdes den till:

22	dagar	1887
23	"	1890
25	"	1891
44	"	1893 och
68	"	1894.

Doktor Stridbeck framlägger sedan i sju punkter sin syn på barackernas "hälsofientliga egenskaper".

1. "Otillräckligt utrymme för den beräknade manskapsstyrkan."
Här anmärker han på att manskapet på barackvindarna fick nöja sig med knappt 5 m³ trots att tjänstgöringsreglementet beroende på luftväxlingsförhållandena angav 8–15 m³.[198]

2. "Till följd af det otillräckliga utrymmet samt å andra sidan bristande renlighet hos truppen uppstår i barackerna en högst betydlig luftförskämning."

193) Fotografi av barackerna finns i *Svenska arméns kaserner och mötesplatser*. Bonniers, Göteborg 1904.

194) Raquette, G, *Svenska Arméens Kaserner och Mötesplatser*. Stockholm 1897. Foto av barack. KrA. FortF ritn lev 1968. Notviken Pl 25.

196) KrA. FortF ritn lev 1968. Kronobergshed.

197) Illustrerad Militärrevy. 1900 nr 2.

198) Kungl Maj:ts nådiga tjänstgöringsreglemente för dess armé. Del I kap. 6 § 2 mom 3.

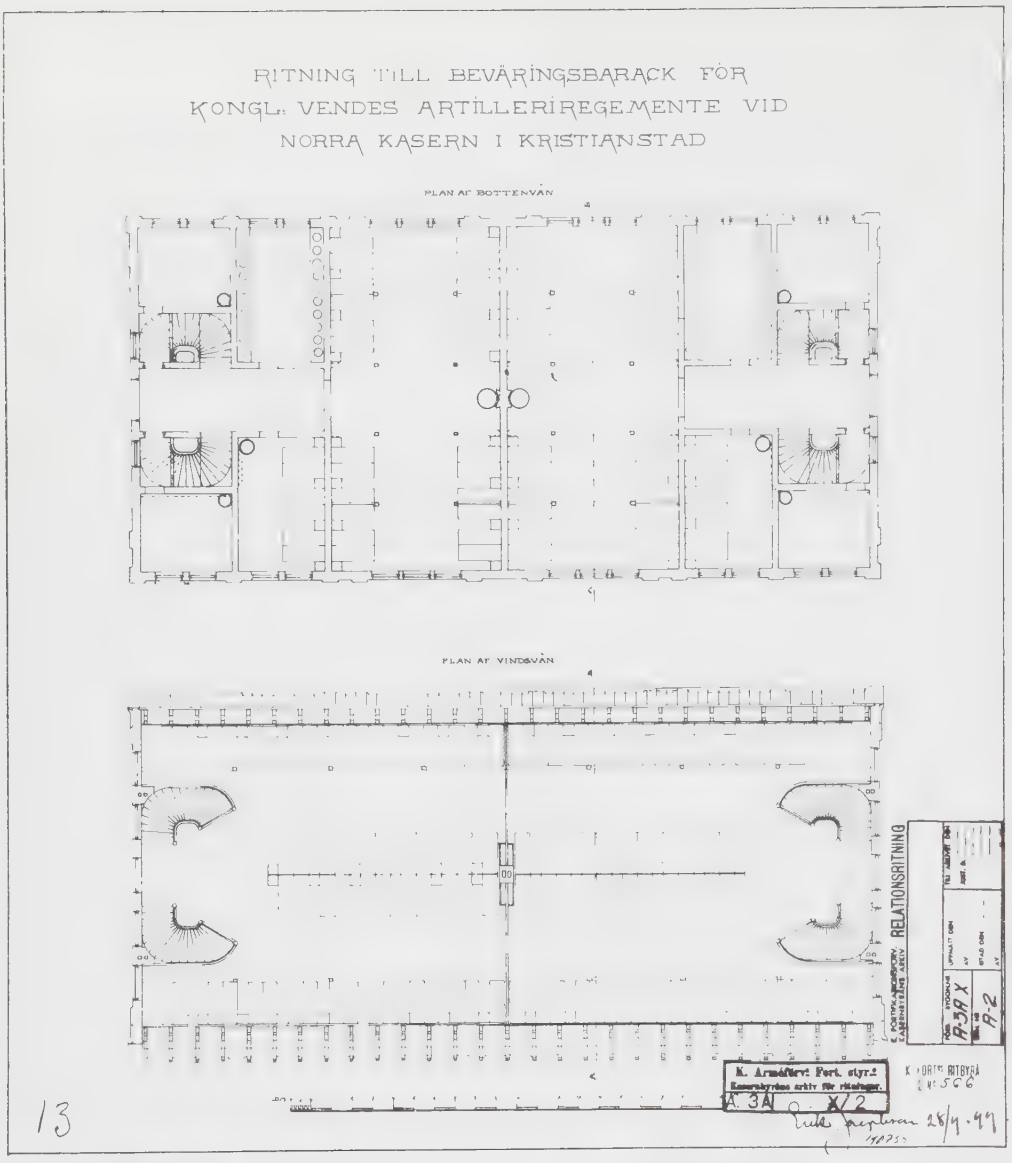

Bild 117 *Plan av beväringsbarack i fasadtegel vid Vendes artilleriregemente i Kristianstad. Uppförd 1900 efter ritningar av arkitekt Erik Josephson. Baracken är nu i kommunens ägo. KrA. FortF ritn lev 1972 Kristianstad mapp 11.*

Kristianstad. Baracke für das Vende Artillereiregiment. Ausgeführt 1900 nach Entwurf von Erich Josephson.

Bild 118 *Beväringsbarack av fasadtegel i Kristianstad uppförd 1900. Arkitekt Erik Josephson. Nu i kommunens ägo. Förf. 1976.*

Kristianstad. Baracke für das Vende Artillerieregiment. Ausführungsentwurf von 1899. Photographie 1976.

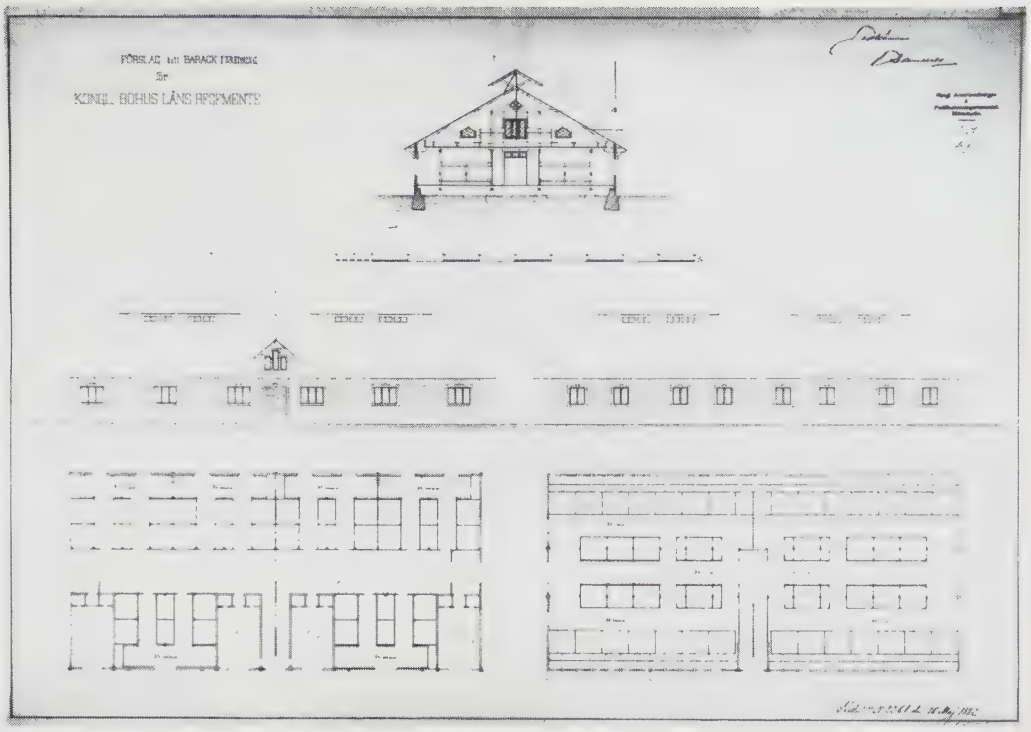

Bild 119 *Ritning från 1882 till 2 st baracker vid Backamo. Denna baracktyp med bara en vindstrappa var en tillbakagång för strävandena att förse barackvindarna med bättre utrymningsmöjligheter. De blev desto bättre bara en engångsföreteelse. KrA. FortF ritn lev 1968. Backamo.*

Backamo, Bohuslän. Baracken. Ausführungszeichnung 1882, ausgeführt 1884.

Här anför han bl a att "Denna luftförskämning, som i synnerhet vid morgonväkten ger sig tillkänna såsom en vidrig stank, härrör dock ej allenast af direkta se- och exkretioner från en mängd smutsiga menniskokroppar – den har äfven en annan källa, hvarur den flödar allt ymnigare, ju längre mötet fortgår, nämligen manskapets underkläder – skjortor, strumpor m m – hvilka, sedan de först blifvit grundligt genompyrda med hvarjehanda orenlighet, omsider afläggas för att, i saknad af annat förvaringsrum, magasineras såsom underlag i bäddarna."[199]

3. "Total brist på uppvärmningsapparater."
Genom de tidiga vårmötena ansåg han sådana oumbärliga.

4. "Dragighet."
I de äldsta barackerna hade ännu inget gjorts för att lindra draget i bottenvåningen som var besvärande under kalla nätter.

5. "Mottaglighet för infektioner."
Ansåg han till stor del bero på barackernas olämpliga inredning med oinklädda timmerväggar och fasta britsar som samlade mycket damm och annan orenlighet.

6. "Svårtillgänglighet för en effektiv desinfektion",
vilket han ansåg bero på att de stora rumsvolymerna inte gick att få vare sig täta eller värma vilket var en förutsättning för desinfektering.

7. "Britsarnas olämplighet."
Mot britsar i 2-etage med två sovplatser på varje anser han att det enklaste snygghetshänsyn skulle förbjuda dessa med tanke på att "de värnpliktiga uttagas ur hvarje hem och ej kunna i barackerna sorteras efter individernas olika renlighetsbehof, händer alltför ofta, att på dessa britsar en beväringsman med snygga levnadsvanor får sin plats invid eller emellan andra, som härom sakna allt begrepp. För den förre måste under sådana omständigheter värnpligtens fullgörande innebära ett alldeles extra, mycket svårt obehag,

199) Utdrag från dr Stridbecks rapport till Kungl Medicinalstyrelsen 1896.

för hvilket han borde vara förskonad. Sannt är visserligen, att de s k 'herrbeväringarne' vanligen placeras för sig; men detta är icke nog; en stor del af allmogens och arbetarklassens söner äro äfven utgångna ur hem, där renlighetens fordringar sorgfälligt iakttagas, och många sådana nödgas, såsom nu är ställdt, dela sofplats med snaskiga, stundom med skabb eller ohyra behäftade kamrater."

Förutom på de sanitära olägenheterna anmärkte dr Stridbeck också på barackernas byggnadstekniska brister varvid han särskilt påtalade faran med trapporna som är "så smala (0,75 m) att de af manskapet ej kunna passeras annat än en och en i sender".

För att råda bot på de dåliga bostadsförhållandena föreslog dr Stridbeck bl a att de baracker som var uppförda före 1884, dvs alla de som hittills behandlats i denna uppsats, skulle rivas. Han ansåg dem så dåliga att partiella förändringar inte skulle hjälpa utan endast leda till fruktlösa utgifter. Men han betonar också att det inte var nog med ändamålsenliga baracker, det fordrades också:

1. "En glesare beläggning."
2. "Att särskilda åtgärder vidtagas för befrämjande af manskapets renlighet."
3. "Uppvärmnings- och ventilationsapparater."
4. "Att byggnaderna indelas i logementer."
5. "Att rummens tak och väggar förhydrades med Compo board (den tidens träfiberskivor) eller hyvlade och spontade bräder och därefter oljemålades."
6. "Att alla britsar utbytas mot fristående järnsängar."
7. "Att alla trappor göras breda (1,5 m) och reservutgångar upptagas."

Vid nybyggnad av baracker ansåg han att förutom ovanstående sju punkter dessutom skulle iakttagas att baracker hädanefter endast skulle få uppföras i en våning och att de skulle inrymma tvättrum med ett tvättfat för var femte man samt att varje man skulle ha ett eget klädskåp.[200]

Förhållandena i barackerna måste ha varit mycket dåliga eftersom de kunde kritiseras så hårt av en av de militära tjänsteläkarna vilka var kända för sin objektivitet. Detta gör också att andra samtida författares kritik får en större tilltro. I en mustig berättelse om beväringslivet vid mötesplatserna i början av 1890-talet skildrar Oscar Byström i sin bok Från gamla mötesplatser att "Man kom nämligen tämligen fort under fund med att de (barackerna) voro ytterst hälsofarliga, såsom riktiga gömslen för baciller, – – –. Alla britsarna, 4–6 i bredd och i två våningar, voro nämligen golf- och väggfasta, hvilket gifvetvis försvårade barackernas rengöring, i synnerhet som man varit så kvick att i och för luftvexling ställa de undre britsarna 1/2 fot (15 cm) öfver golvet. Luftväxling blev det nog, åtminstone till en början, men småningom kom rummet under britsarna blott att blifva ett förvaringsrum för sopor, gamla matrester och annan smörja, som man ville blifva af med på ett enkelt sätt. Vid britsarnas borttagande kom man verkligen att häpna, då man fick se allt hvad som dolde sig under dem, där funnos gamla kläder, strumpor, utredningspersedlar, till och med gevär, böcker, tidningar osv och som ett täcke häröfver ett tjockt lager damm och sopor. Ej underligt därför, om barackerna betraktades som pesthärdar och äfven i verkligheten voro det. De första barackerna saknade tvättrum, man fick stå ute, sedan byggdes särskilda tvätthus sedan tillbyggdes tvättrum."[201]

I sitt föredrag betonar dr Stridbeck att han inte kan behandla "de talrika

200) Denna norm infördes med 1883 års kaserneringstabell och gäller än i dag.

201) Byström, O, *Från gamla mötesplatser*. Stockholm 1914. Sid 15.

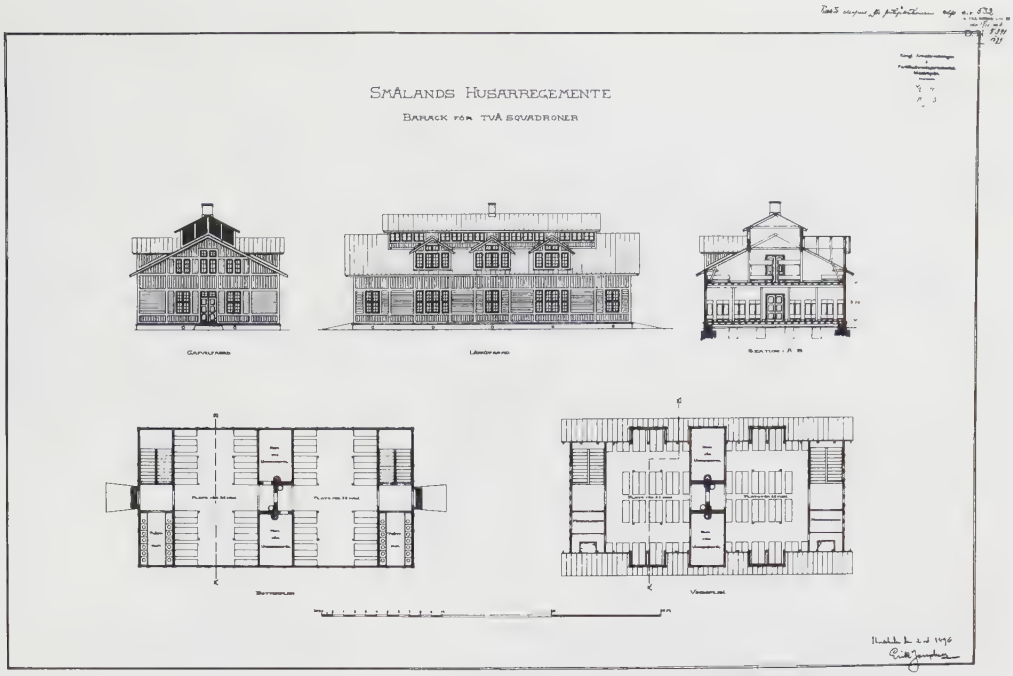

Bild 120 *Ritning från 2 okt 1896 till barack för Smålands Husarregementes mötesplats Ränneslätt. Arkitekt Erik Josephson. Baracken finns kvar i förhållandevis ursprungligt skick. KrA. FortF ritn lev 1968. Ränneslätt pl 20.*

Ränneslätt, Småland. Baracke. Ausführungszeichnung 1896 von Erich Josephson. Ausgeführt 1897.

barackkonstruktioner som, sett dagen efter 1877, då riksdagen beviljade ett större anslag till uppförande af beväringsbaracker", utan endast fem mera typiska konstruktioner. Till Typ I hänför han de 43 timmerbaracker, som uppfördes på 1870-talet, bild 112, 113, och till typ II dem som byggdes på 1880-talet, bild 116. Typ III som bara uppfördes i ett exemplar byggdes vid Ränneslätt 1897, bild 120. Denna barack är inte som sina föregångare timrad utan byggd i stolpkonstruktion med hyvlad och spontad panel på ut- och insida. Genom stora takkupor och en lanternin är vinden, i motsats till tidigare baracktyper, bättre belyst än bottenvåningen. Denna barack har också eldstäder, tvättrum och ihopställda 1-mansbritsar i 2-etage. Den enkla ändamålsenliga planlösningen är kännetecknande för sin upphovsman, Arméförvaltningens arkitekt, Erik Josephson. Baracken är inte nämnvärt förändrad och den står fortfarande kvar på Ränneslätt.[202] Typ IV som också blev en engångsföreteelse uppfördes 1900 vid Norrlands Dragoner i Umeå, bild 121. Denna barack byggdes av stående timmer och har förutom tvättrum även expedition och handrustkammare. Logementen på bottenvåningen är dock i ett hänseende sämre än tidigare typer i och med att de endast har fönster på ena kortväggen. Större delen av logementen ligger därigenom i mörker. Även denna barack är ritad av Erik Josephson.[203]

Typ V säger dr Stridbeck "finnes ännu endast på pappret". Så har den också förblivit ty den byggdes aldrig. Av Stridbecks beskrivning att döma var det en envåningsbarack med två våningar höga gaveldelar. Envåningsdelen var delad med en hjärtvägg i två 100-mannalogement. Tvåvåningsdelarna var inredda med vardera 4 underofficersrum. Väggarna var förhydade (beklädda) med Compo board (träfiberskiva) och för första gången föreslås att sängar ska vara av järn och att det ska finnas persedelskåp. Ritningen som var daterad 27 mars 1899 har inte kunnat återfinnas. Baracken var avsedd att byggas på Ljungby hed.

Att de otillfredsställande förhållandena vid mötesplatserna inte omedelbart rättades till framgår av ett föredrag vid Svenska läkarsällskapet den 19 mars 1901 där dr C Ekeroth i stort sett gav samma bild av förhållandena i barackerna som dr Stridbeck hade gjort två år tidigare.[204]

202) Föreslagen till byggnadsminnesmärke av Riksantikvarieämbetet.

203) Tidskrift i Fortifikation 1902. Relationsberättelse öfver Umeåetablissementet.

204) Ekeroth, C, *Om värnpliktsfrågan*. Stockholm 1904.

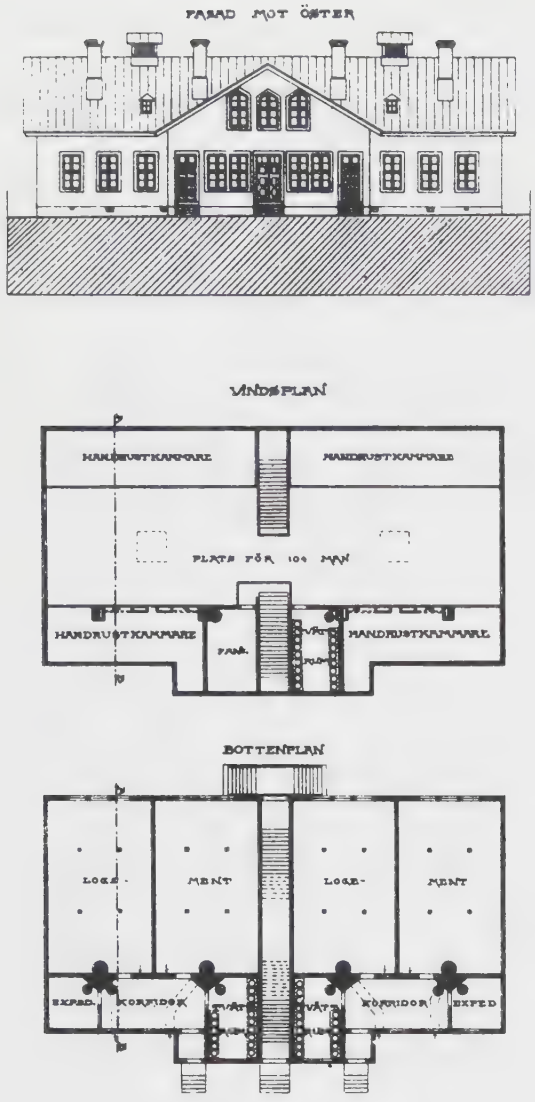

Bild 121 *Relationsritning från 1900 till barack vid Norrlands dragonregemente i Umeå. Baracken fanns kvar 1979 och tillhör Umeå kommun. Arkitekt Erik Josephson. Tidskrift i Fortifikation 1902.*

Umeå. Baracke für das Dragonerregiment, Norrland. Aufnahmezeichnung 1900. Ausgeführt nach Entwurf von Erich Josephson.

Vid Wendes trängbataljons lägerplats i Landskrona uppfördes 1897 två baracker i en udda konstruktion,[205] bild 122. De båda byggnaderna förvardera 200 man är så låga att de liknar en vind på en 1870-talsbarack. De är dessutom inredda som dessa med stora 2-etagebritsar och sovplatser direkt på golvet. De saknade likaså uppvärmningsanordningar och tvättrum.

Med 1901 års härordning avskaffades indelningsverket och de värnpliktigas utbildningstid förlängdes från 90 till 240 dagar. Denna stora omorganisation av krigsmakten erfordrade att drygt 40 nya utbildningsanstalter – kasernetablissement – uppfördes, ett byggnadsföretag som det kom att ta uppemot 20 år att förverkliga. Under tiden skulle de gamla mötesplatserna användas och därför beviljade 1901 års riksdag 993 100 kr till hygieniska förbättringar i de gamla barackerna och till nya sådana där så var absolut nödvändigt.[206] Förbättringarna utgjordes i stort sett av de åtgärder som militärläkarna sedan 1881 ansett nödvändiga.[207] Enligt kungabrevet beviljades förbättringar av 88 baracker vid 23 mötesplatser. Det fåtal nya baracker som uppfördes byggdes av resvirke i två våningar med bl a tvättrum i varje våning, bild 123. På den av kungen godkända ritningen kallas baracken "Normalritning till barack för 2 kompanier à 150 man". Den uppfördes bara i sju exemplar vid Kronobergs hed, Skillingaryd samt långt senare vid

205) Foto i Raquette, a a.

206) Kungl brev 25 okt 1901.

207) Tidskrift i Militär Helsovård 1881 nr 3 och 1882 sid 411. Illustrerad militärrevy 1900. Nr 2.

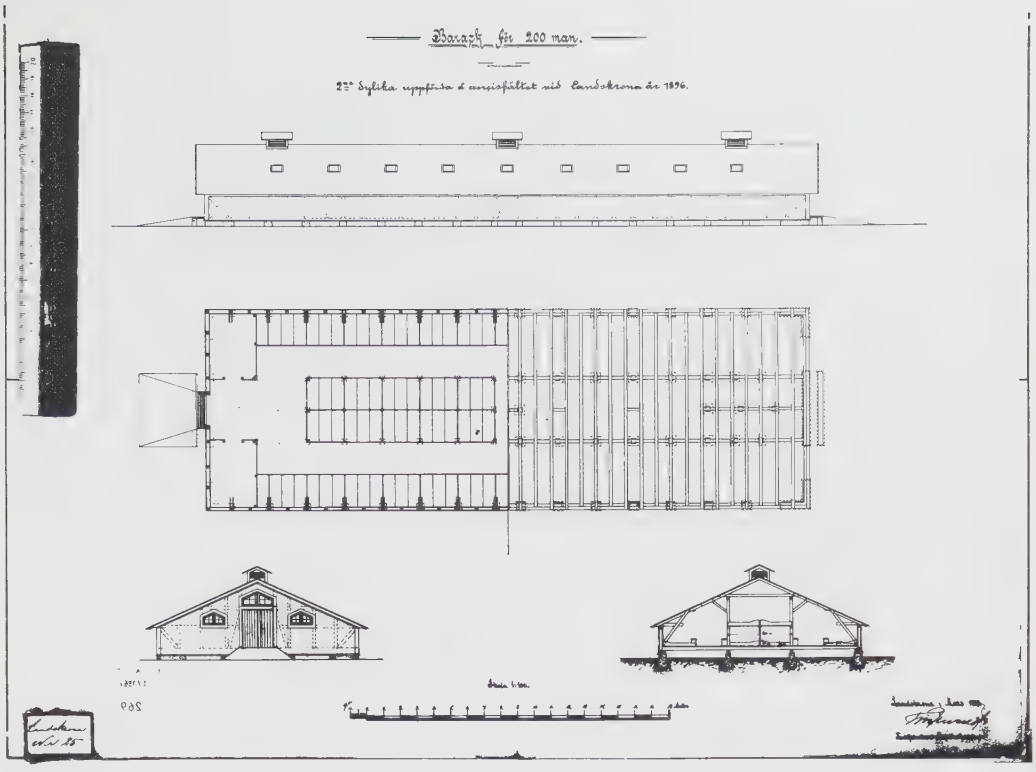

Bild 122 *Relationsritning från mars 1896 till två baracker för Vendes trängbataljon i Landskrona. Arkitekt: fortifikationsbefälhavaren i I militärdistriktet Fritz Ewerlöf. KrA. Byggn kont Milo syd ritn lev 1966. Pärm 4 nr 29.*

Landskrona. Baracke für 200 Mann. Aufnahmezeichnung 1896. Ausgeführt 1896.

Gräsvik, Karlskrona grenadjärregementes förläggningsplats utanför Karlskrona. Vid Sollefteå läger, dit man 1899 hade flyttat de flesta byggnaderna från det samma år nedlagda Sånga mo, byggdes tre 1870-tals baracker på med en våning så att de kom att bli mycket lika den nya typbaracken i två våningar, bild 123. På de övriga mötesplatserna, där förläggningskapaciteten behövde ökas, uppfördes lägerhyddor i stället för baracker. Dessa beskrivs närmare i ett särskilt kapitel om hyddor.

Vid Hörningsholms kustposition utmed farleden till Södertälje uppförde Marinförvaltningens fortifikationsavdelning 1908 en manskapsbarack för 320 man med underofficerare, bild 124. I likhet med äldre tiders små befästningar kunde man här inte uppföra särskilda byggnader för anläggningens olika funktioner. Baracken innehåller därför förutom manskapslogement både sjukavdelning, expedition och underofficersrum. Logementen på bottenvåningen hade både förstuga och tvättrum, så vid hastigt påseende syns det som baracken fyllde gällande normer. Vid närmare granskning ser man dock att luftvolymen i 20 mannalogementen bara var drygt 8 m^3. Vinden var som vindarna på alla tidigare baracker både kraftigt överbefolkad och svår att utrymma i händelse av brand. Trots den låga rumshöjden under takfallet fanns här dubbla hängkojer för 140 man. Ett liknande arangemang hade inte förekommit sedan 1843 då en kasern för 500 båtsmän uppfördes i Karlskrona, bild 49. Förläggningstätheten blev så stor att det inte fanns plats för vare sig skåp, bord eller bänkar. Den enda trappan ledde utan vindfång direkt ut i det fria. Ur utrymningssynpunkt var detta en fördel men för manskapet en nackdel när de skulle ned till tvättrummen i bottenvåningen.

England hade långt tidigare än Sverige uppmärksammat och även tillgodosett behovet av hygieniska soldatförläggningar. Det var de epidemiska sjukdomarna och deras fruktansvärda härjningar under Krimkriget 1854–56, då ¾ av den engelska armékåren dukade under i fältsjukan, som föran-

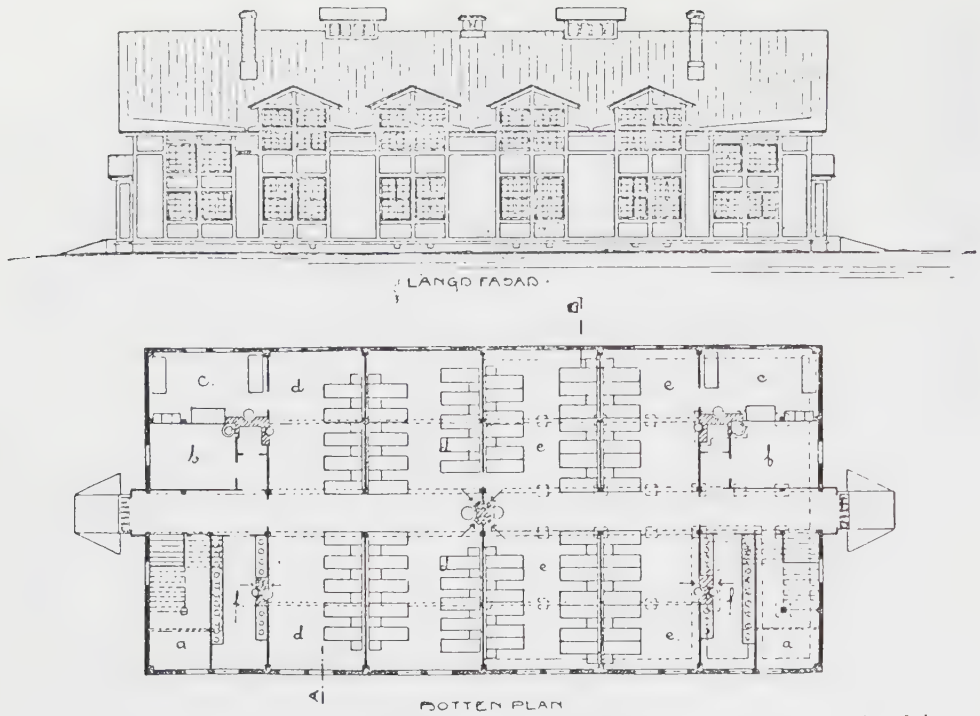

a kompanirustkammare, *b* fanjunkare & expedition, *c* distinktions-korpralsrum, *d* förläggning under rekrytskola, *e* förläggning under repetitionsöfning, *f* tvättrum.

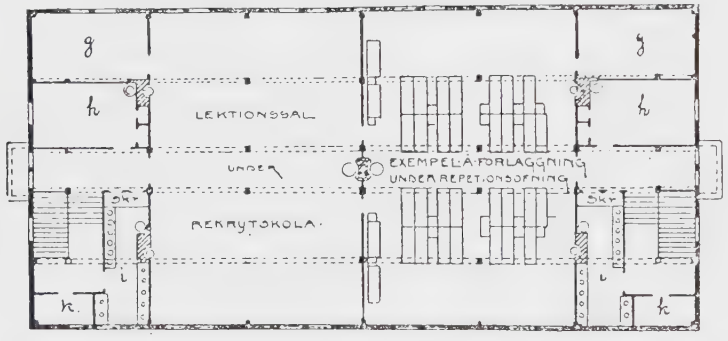

g manskapets enskilda förråd, *h* sergeantrum, *i* tvättrum, *k* dagkorpralskrubb.

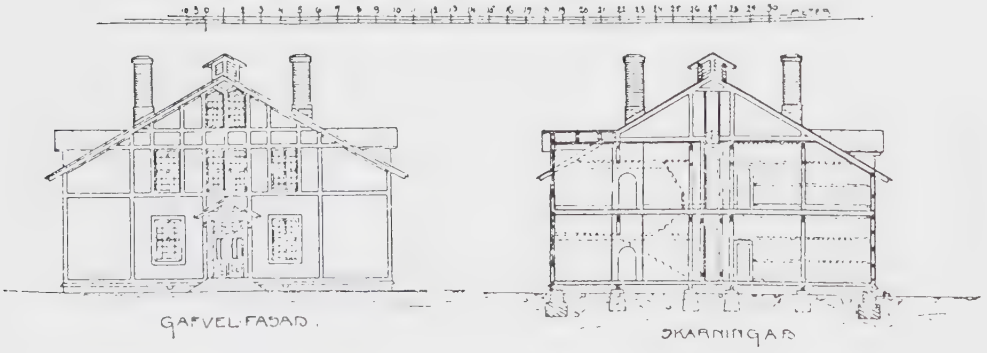

Bild 123 *"Normalritning till barack för 2 kompanier á 150 man". Uppförd vid Kronobergs regementes mötesplats Kronobergshed, Jönköpings regementes mötesplats Skillingaryd samt vid Karlskrona grenadjärregementes förläggning i Gräsvik. Nordisk familjebok 1904.*

Typvorlage für Baracke für 300 Mann. Ausgeführt Mitte 1880 in 7 Exemplaren.

ledde engelsmännen att vetenskapligt studera detta problem.[208] Resultatet framlades 1861 i en rapport "Förslag till planer för kasernbyggnader".[209] Rapporten, som kom att användas som standardverk i kasernbyggnadsfrågor ända in på 1900-talet, föreslår som bästa förläggningsform envånings paviljonger med särskilda rum för skilda funktioner. Logementen skulle ha fönster på två motstående sidor, för att därigenom vara ljusa och lättvädrade, samt ge var man ett 17 m^3 stort utrymme.

En fransk variant av den engelska paviljongen uppkallad efter sin konstruktör Tollet[210] uppmärksammades och föranledde en lång dragkamp

208) Vrangel, E F, *Österländska kriget 1854–56.* Stockholm 1857. Sid 92.

209) Sörensen, O P, *Våra kasernetablissement.* Tidskrift i Militär Helsovård 1904. Nr 1.

210) Tollet, C, *Le casernement des troupes.* Paris 1877–79. Tidskrift i Militär Helsovård 1889.

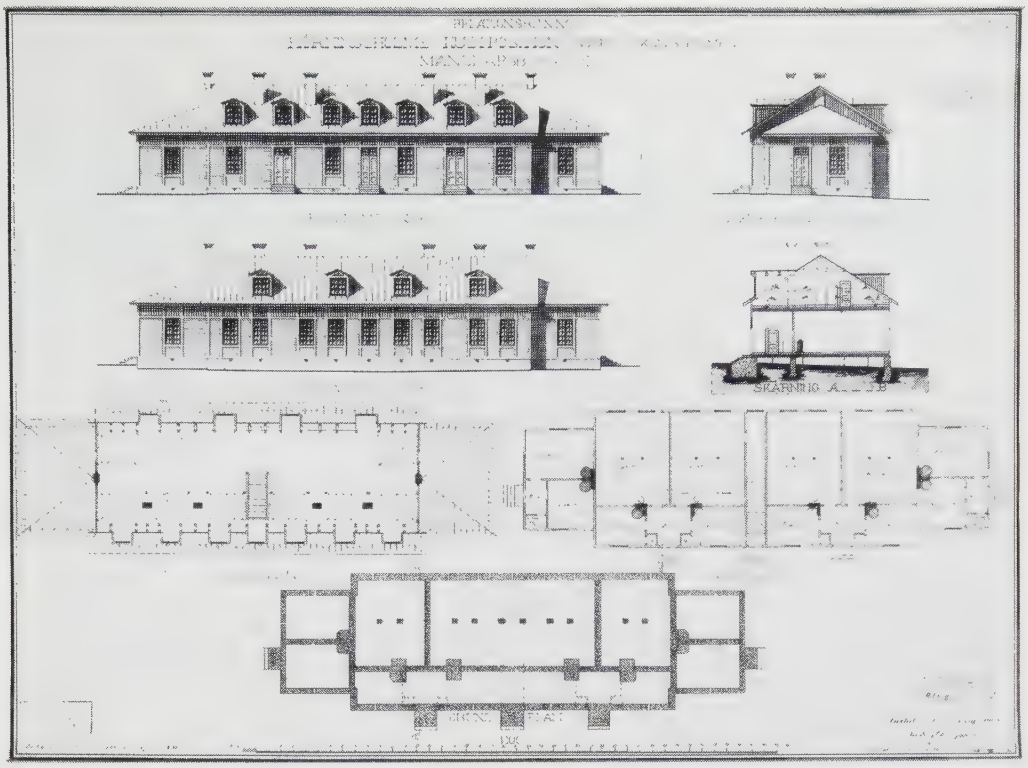

Bild 124 *Ritning från 1908 till manskapsbarack vid Hörningsholms kustposition i Sörmland. KrA. FortF ritn lev 1968. Hörningsholm.*

Hörningsholm, Södermanland. Baracke für 320 Mann und Unteroffiziere. Ausführungszeichnung 1908. Ausgeführt 1908.

mellan förespråkarna för det gamla systemet med stora flera våningar höga kaserner och det nya med små enkla envåningspaviljonger.[211] Två sena inlägg i paviljongdebatten, ungefärligen samtida med dr Stridbecks kritik av mötesplatsernas beväringsbaracker, framlades 1889 av regementsläkaren A Kull[212] och 1891 av ingenjör Robert Nobel.[213] Dr Kulls förslag, bild 125, är en tillämpning av Tollets "systéme ogivale", bild 126, vars princip är att genom en bågformad ihålig vägg nedbringa byggnadens utvändiga yta i förhållande till användbar invändig volym. Kull tycks emellertid inte ha fattat att Tollets system var baserat på ekonomi dvs att för minsta möjliga materialåtgång få största möjliga volym. Av hans beskrivning att döma "Sedan jag på ort och ställe öfvertygat mig om, att den form, – bågformen (la forme ogivale) –, som Tollet begagnat i de många och stora etablissement, som han uppfört i Frankrike, är i sanitärt afseende särdeles lämplig", verkar det som om han trodde att det var själva bågformen som var mer hygienisk än andra rumsformer. Genom sin idé att lägga två bågformade rum under samma tak föreslår han, tvärt emot principen, en outnyttjad volym på uppemot 20% av hela byggnadsvolymen, bild 125.

Tollets system passar egentligen bara i ett klimat där man i stort sett endast behöver regnskydd. De stora tunna vägg- och takytorna skyddar dåligt mot både stark kyla och starkt solsken. I Österrike där Tollets idé tillämpades anpassades också takkonstruktionen till det strängare österrikiska klimatet, bild 126. I Kulls förslag består vägg- och takkonstruktionen bara av ett lag panel på bågarnas ut- och insida. Att Kull var väl informerad om kollegornas tidigare framförda krav på bättre baracker liksom på militärledningens synpunkter på mångsidig användning framgår bl a av att han föreslår sängar som går att fälla upp utmed väggarna för att därigenom ge plats för inomhusexercis. Beskrivningen av barackens funktion och konstruktion återges bäst med Kulls egna ord: "Två byggnader med bågform äro här sammanslagne till en. I mitten är den stora gemensamma ingången,

211) KrA. FortF majorsexp ritn vol 3. Ljungberg och Thavenii utlåtande 15 nov 1875.

212) Kull, CAV, *Förslag till kasern- och sjukhusbyggnad å lägerplats.* Tidskrift i Militär Helsovård 1889. Häfte 1–2.

213) *Nobels lägerbarack.* Tidskrift i Fortifikation 1893. Sid 153.

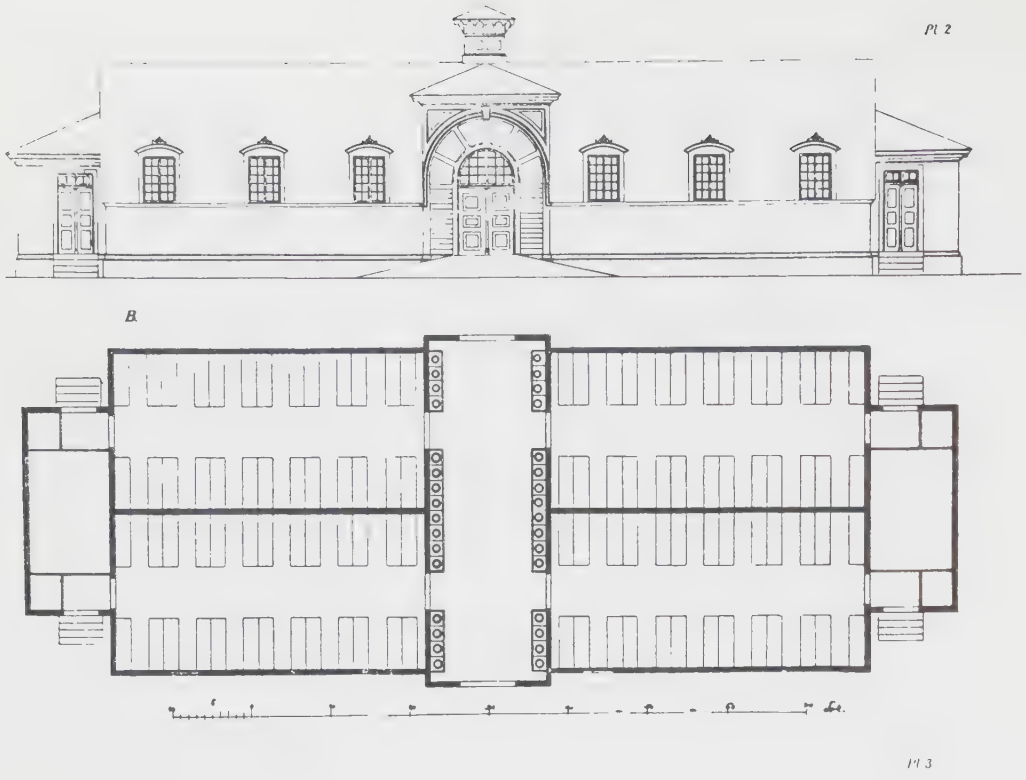

Bild 125 *"Förslag till kasern- och sjukhusbyggnader å lägerplats." av C. A. W. Kull regementsläkare vid Blekinge bataljon. Ur Tidskrift i Militär Helsovård 1889.*

Entwurf 1889 von Regimentsarzt Dr Kull für Kaserne auf Truppenübungsplätzen. Nicht ausgeführt.

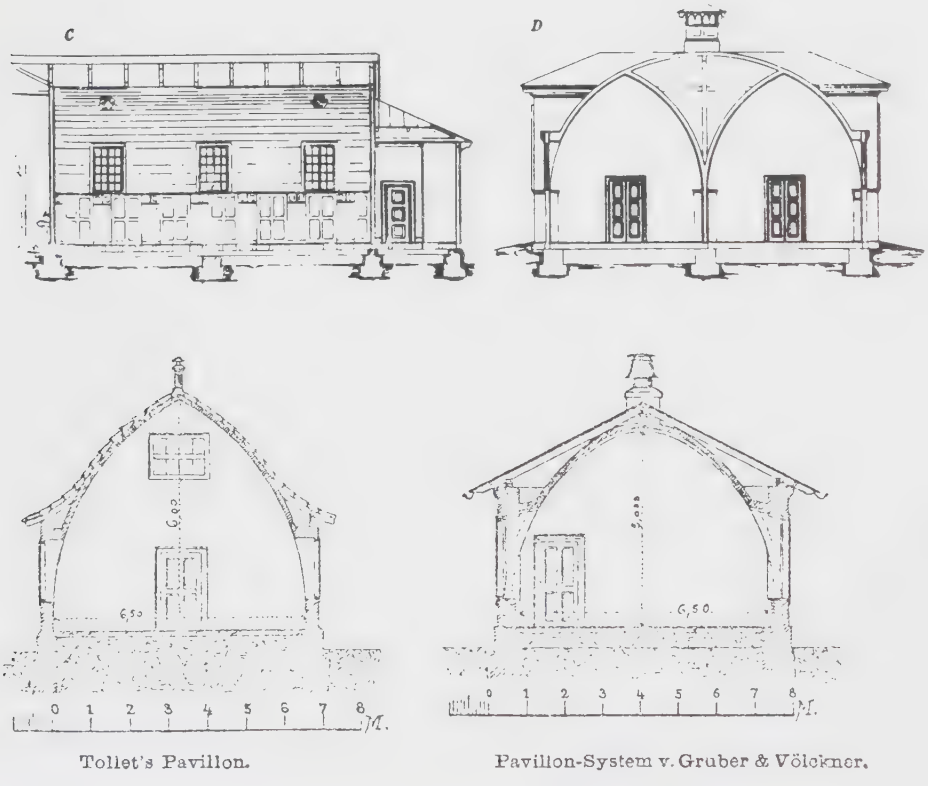

Bild 126 *Sektion genom Tollets barack "systéme ogivale" och dess efterföljare i Österrike. Ur Klasen, L. Grundriss-vorbilder von Gebäuden für Militärische Zwecke. Leipzig 1890.*

Typvorlage von Tollet und v. Gruber & Völckner für Baracke. Das System wurde nach 1880 lanciert.

som leder till en vestibul, hvarifrån dörrar leda till hvarje logement. I vestibulen äro å långväggarne uppställda tvättinrättningar (32 vippskålar af emaljeradt jern) med tillhörande vattenledning och aflopp; under dem i cementgolfet en 6–8 tums fördjupning, hvari friskt vatten cirkulerar, för tvättning af fötterna. I vestibulen skulle äfven kunna beredas plats för förvaring af kappor, våta plagg m m. I hvarje logement finnes plats för 26

man. Högsta höjden af det bågformiga logementet är 20 fot, längden 40 och bredden 20 fot. Vid hvardera långsidan finns sängar, stående med gaflarne mot väggen, 2 och 2 sammanslagne. Fönstren sitta på 6½ fots höjd öfver golfvet, för det ändamålet att sängarne genom särskild konstruktion kunna slås upp och fästas mot väggen, så att, då så erfordras, t ex om någon öfning behöfver ske inomhus, ett större utrymme kan beredas. Under fönstren längs hela långväggen anbringas en hylla, uppburen af stöd; emellan sängarne äro uppsatta små skåp med lås, till förvaring af mindre saker; vidare finnas krokar nedom och ofvan skåpen för upphängning af gevär, kläder m.m."

Idén med en tät luftspalt i väggkonstruktionen som Tollet lanserade i sin barackkonstruktion "systéme ogivale" på 1870-talet togs åter upp 1891.[214] Det var ingenjör Robert Nobel, äldre bror till Alfred Nobel, som på egen bekostnad lät uppföra en barack vid Svea Trängbataljons etablissement i Marieberg,[215] bild 127. En anledning till denna generösa gåva kan ha varit att Nobel snabbt ville pröva väggsystemet med luftisolering och sin patentsökta värmeugn utifrån hygieniska synpunkter.

Den bärande principen i Nobels konstruktion var att inte bara väggarna utan också golv och tak skulle isoleras med en tät luftspalt. Luftspalten var ca 80 mm och tätad med zinkplåt. Utvändigt hade baracken två lag panel. Den yttersta var liggande och spontad och den undre stående och kantskuren. För att få luftspalten tät utifrån tätades den undre panelen med zinkremsor i alla fogar, se ritningens detaljsnitt. På insidan däremot förhydrades både golv, väggar och tak med hel zinkplåt. Plåten skyddades här av 1/2" pärlspont på väggar och tak samt av spontade bräder på golvet. Förhydningens uppgift var att skydda luftspalten från ohyra, smittämnen och inifrån inträngande fukt.

Värmeugnen var med Nobels egna ord så konstruerad att ugnar av denna typ "med användande af snart sagdt hvad för slags bränsle som helst, äfven rötter, grenar och lufttorkad torf, kunna åstadkomma en mycket jemn värme och att de så fullständigt tillgodogöra sig bränslet, att äfven röken förbrännes, så att endast den till imma kondenserade vattenångan bortgår genom skorstenen. Allt efter behof kunna de användas för kontinuerlig som för intermittent eldning."

Liksom Tollet överskattade Nobel värmeisoleringsförmågan hos ett inbyggt luftskikt. Speciellt besvärande blev avkylningen vid golvet på grund av att baracken stod på stenpelare nära 1 m över mark. Det s k K-värdet på ytterväggen var bara K 0,9, som jämförelse kan nämnas att en ut- och invändigt panelad timmervägg har ett K-värde på omkring K 0,6. Timmerväggen har dessutom en relativt god värmeackumulerande förmåga vilket den ihåliga väggen i det närmaste saknar. Genom att ingen eldning skedde från kl 20 på kvällen till kl 7 på morgonen sjönk temperaturen under kalla vinternätter ända ned till +8° trots att ugnarna hade en utmärkt värmeackumulerande förmåga. Orsaken till denna stora värmeförlust var inte bara den otillräckliga isoleringen utan också i lika hög grad att ventilationen skedde genom ugnarna som i avsaknad av spjäll därför snabbt avkyldes. Nobel ansåg nämligen att baracken som prövades som sjukbarack av hygieniska skäl skulle eldas dygnet runt. Dels skulle det gå åt mindre bränsle och dels fanns det även på nätterna sjukvakter som skulle kunna sköta detta arbete.

Barackens hygieniska beskaffenhet och därmed dess lämplighet som soldatförläggning uppdrogs åt regementsläkaren dr G Dunér att utröna. Utöver temperaturmätningar undersökte Dunér också luftens kolsyrehalt. Genom att baracken hade ovanligt stor rumshöjd och rummen ständigt

214) KrA. Lantförsv kommandoexp. DI Sakreg över KB och Gen order. Enl Generalorder nr 1141 17 nov 1874 utlånades Tollets ritningar till major Stolpe och ark Kumlien.

215) Tidskrift i Fortifikation 1893. a a. Sid 153.

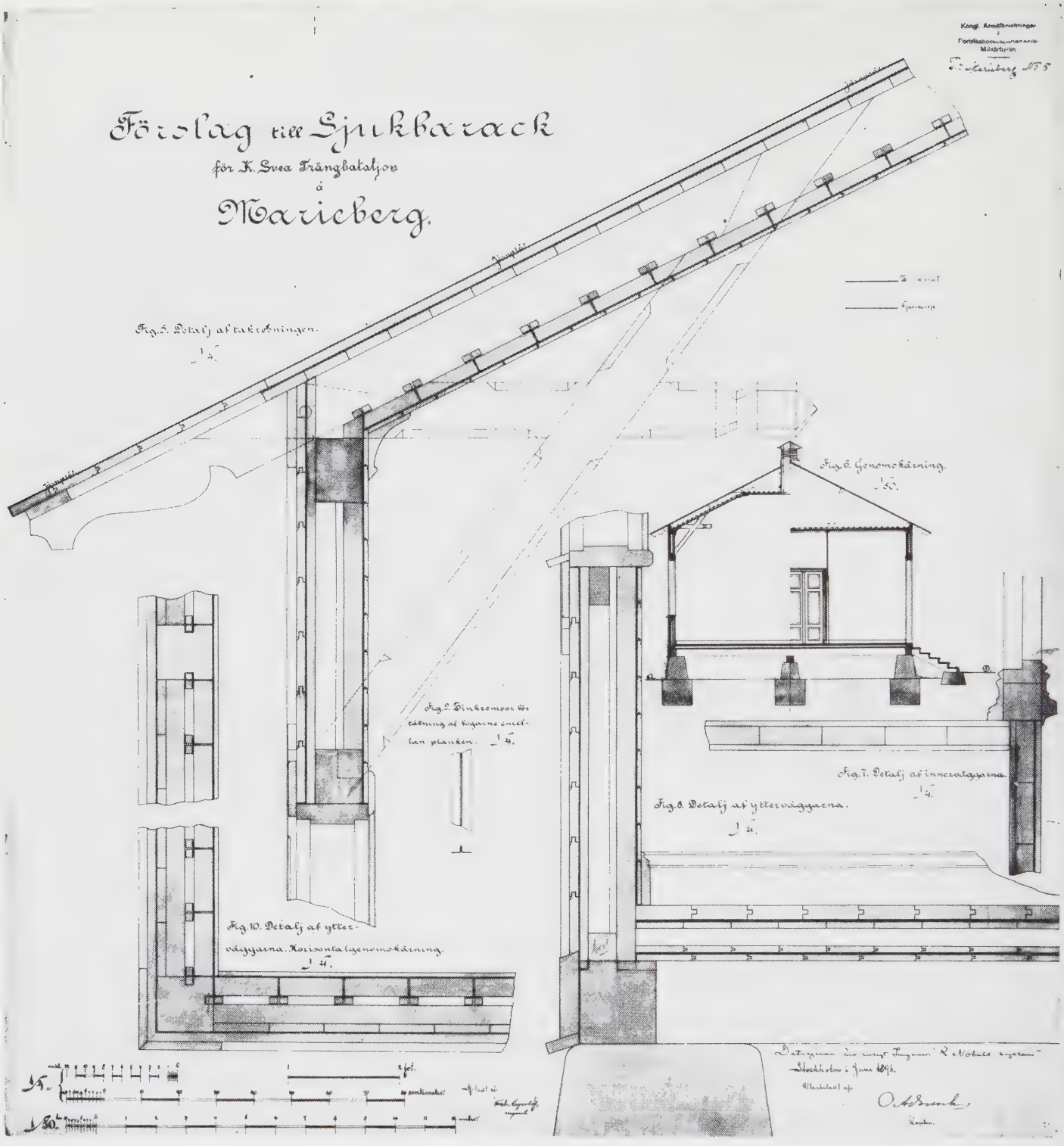

Bild 127 *Ritning till barack enligt ing Robert Nobels system. Baracken uppfördes 1891 vid Svea Trängbataljons etablisement i Marieberg Stockholm. KrA. FortF ritn lev 1968. Marieberg.*

Marieberg, Stockholm. Baracke für das Svea Traincorps. Bauausführungszeichnung von Ingenieur Robert Nobel 1891. Ausgeführt 1891.

ventilerades höll sig kolsyrehalten under nätterna omkring 1,5‰, vilket ansågs i förhållande till riktvärdet 1‰ vara fullt tillfredsställande. Dunér anmärkte däremot på byggnadskonstruktionen och anser bl a att "Ett luftlager, sådant som det som finnes i väggarna till den Nobelska baracken, hvilket saknar all förbindelse med den yttre luften, tilltalar icke synnerligen hygienikern. En känd sak är, att stillastående luft gynnar små organismers utveckling i detta fall eger i sjelfva verket ingen annan rörelse rum i väggar-

nas luftlager, än den som betingas af ytter- och innerväggarnas olika temperatur." Längre fram i rapporten framhåller han att "Annat skulle, enligt hvad det vill synas, förhållandet bli om väggarnas mellanrum nere vid golfvet sattes genom små öppningar i förbindelse med luften i rummet och upptill vid ryggåsen medelst en lufttrumma eller på annat sätt öppnades i det fria, då otvifelaktigt en ständigt, om än långsam luftströmning skulle ega rum genom detsamma nedifrån och uppåt, hvarigenom temperaturen i luftlagret skulle bibehållas högre och rummets afkylning bli mindre hastig. Man skulle på så sätt tillvarata en del af den utströmmande luftens värme i stället att såsom nu låta den helt och hållet gå förlorad genom att utsläppa den i ugnen eller genom ventiler uppe vid taket."

På denna för en läkare förvånande stora okunnighet om enkla fysikaliska förlopp vilken måste vara förklaringen till att Dunér ej förstod principen med Nobels konstruktion replikerar Nobel i samma artikel bl a att zinkförhydningen i första hand var till för att hindra ohyra och smittämnen att inträngа i byggnadsstommen samt för att väggarna skulle kunna besprutas med vatten. Även det minsta hål i förhydningen skulle kunna omintetgöra konstruktionen. Med ventilationshål enl Dunérs förslag skulle konstruktionen få en rakt motsatt effekt mot den Nobel eftersträvade. Inneluften skulle då kondensera på ytterväggen med åtföljande mögel och förruttnelse vilka är en god härd för just de små organismer som anses så skadliga. Det verkar som om Nobel ansåg det lönlöst att driva experimentet vidare när anvisningarna inte följdes och resultatet skulle bedömas av en osakkunnig. I sitt svar på Dunérs rapport skriver han nämligen avslutningsvis att "Kongl Maj:ts armé förfogar öfver förmågor så stora att jag i jämnbredd med dem känner mig obetydlig, och jag är fullt övertygad, att om saken ej förkastas, och de experimentella rönen fortsättas med kronans resurser, den gjorda början nog ska leda till en gynnsam utveckling af fältbaracker." Kronan fortsatte inte experimentet och om barackens vidare öden har jag inte forskat.

Det skulle dröja upp emot ett halvt sekel innan idén med täta luftskikt som värmeisolering åter används i barackväggar. Det var med träfiberskivornas allt mer ökande användning på 1930 och 40-talen som träfiberfabrikanterna lanserade en väggkonstruktion av träfiberskivor med både tre och fyra luftskikt. Dessa baracker liksom vanliga träbaracker gjordes nästan undantagslöst monteringsfärdiga, dvs demonterbara.

Monteringsbara byggnader för mötesplatser hade emellertid både uppförts och föreslagits långt tidigare. Redan 1822 hade Fredrik Blom inför konungens besök på stormötet vid Ödskölds moar på Dal där uppfört ett av sina flyttbara sommarhus innehållande 5 rum.[216] På Drottningberget på Ladugårdsgärde i Stockholm hade Blom påbörjat uppförandet av den s k Borgen redan 1817.[217] 160 år senare, dvs 1977, brann den ned. Glädjande nog finns det planer på återuppbyggande. Vid Accademia economico-agraria dei Georgiofili di Firenze höll svensken Jakob Gråberg 1830 ett föredrag om portabla trähus där han beträffande Bloms hus bl a omtalade att "I krigstid kunna de användas som barack, kasern, hospital och ambulerande magasin, men också för befäl och stab. I dessa egenskaper har de använts i Frankrike såsom transportabla torn och träredutter, i stånd att rymma 25 á 30 beväpnade män, och ha medförts under verkligt krävande expeditioner mot Alger."[218] Bloms konstruktion som således var internationellt känd och dessutom uppskattad av både svenske kungen, ryske tsaren och andra europeiska monarker och furstar borde också ha varit känd av Krigskollegium särskilt som Blom, vid kollegie framställan 1839 om tillstånd att uppföra

216) Ödskölds moar lades ned som mötesplats redan 1833. K Brev 15/6 1888 till Krigscollegium.

217) Baeckström, A, *Kring ett lusthus från Karl XIV Johans Djurgården*. Fataburen 1939. Sid 200.

218) Baeckström, A, *Fredrik Bloms flyttbara hus*. St Eriks årsbok 1940.

baracker vid alla mötesplatser,[219] var både överste, professor och tf chef för Överintendentsämbetet. Arkiven saknar dock så vitt jag kunnat se både skrivelser och ritningar som kan sättas i samband med att Bloms uppfinning av flyttbara hus intresserade krigsmakten.

Ett undantag tycks dock ha funnits. Vid den stora sjukligheten vid Flottans station i Stockholm 1828 räckte inte sjukhuset på Kastellholmen till varför ett provisoriskt sjukhus med 50 sängar uppfördes "av bräder och plankor efter överstelöjtnants Bloms metod".[220] Redan 1869 hade Generalintendenten fått ritningar till en "rörlig kasern" vilket föreslagits av den franske kaptenen Fauré.[221] Med rörlig kan ha åsyftats ett demonterbart och därmed flyttbart hus. Förslagsritningen som skulle kunnat bekräfta detta har jag dock inte kunnat återfinna.

I samband med att man på 1870-talet mera allmänt började inse betydelsen av god hygien tillsatte Kungl Maj:t 1876 en militärläkarkommitté för ordnande av härens hälsovård. Detta ökade också intresset för hur militära sjukförläggningar borde utföras. Redan 1876 framlägger arkitekt Johan Fredrik Åbom ett förslag till flyttbara sjukbaracker för sjukhusanläggningen vid Karlsborgs fästning,[222] och 1883 får arkitekt Axel Kumlien i uppdrag att rita en flyttbar sjukbarack för 20 sängar enligt generalfältläkaren i Tyska armén professor Esmarchs konstruktion.[223] Tidskrift i Militär Helsovård beskriver år 1887 de flyttbara sjukbarackerna vid Sabbatsbergs sjukhus och år 1888 liknande baracker i USA.

Först 1887 föreslås i en artikel kallad "Förslag till flyttbara beväringsbaracker för 1 korpral och 25 man",[224] bild 128, att arméns mötesplatser skulle förses med flyttbara dvs demonterbara baracker. Förslaget grundar sig dock inte på behovet av en flyttbar förläggning utan på att den i likhet med Bloms sommarpaviljonger och mötesplatsernas första kokhus[225] skulle kunna förvaras i magasin den tid på året, dvs vintern och större delen av vår och höst, då de inte användes. Därigenom skulle barackerna få en längre livslängd och bli billigare att underhålla. Nedmonterad tog baracken 13 m^3 i utrymme och den skulle kunna uppsättas av 10 vana arbetare på en timme. Av monteringstekniska skäl föreslogs att baracken inte skulle ha grund utan att syllen skulle vila direkt på marken. Golvet vilket också vilade på marken skulle liksom taket bestå av lösa luckor. Takluckorna skulle vara av spontade bräder och lockläkt, litt G på bild 128. Med denna taktäckning som liknar en vanligt förekommande väggpanel hade taket aldrig fungerat, för vid uppehållsväder skulle panelen ha torkat samman och vid regn svällt och därvid buktat sig, med påföljd att taket praktiskt taget alltid skulle ha varit otätt. Varför konstruktören inte föreslagit ett faltak som vid denna tid ännu var en mycket vanlig taktäckningsmetod är svårt att förstå.[226] Men förmodligen var förslagsställaren amatör och i likhet med flera andra i denna bok omnämnda förslagsställare utan fackkunskap. Författaren inleder sin beskrivning av förslaget på följande sätt. "Byggnaden, som innehåller ett enda rum, är 11,7 m lång, 5,4 m bred, 2,1 m hög till takfoten och 3,6 m till taknocken. Utefter hvardera långsidan finns sofplatser för 13 man skilda från hvarandra genom på högkant ställda plankor och från midtelgången genom en i golfvet fästad sparr eller regel. Hvarje sofplats är 0,9 m bred och 1,8 m lång. Det 1,8 m breda midtelrummet mellan britsraderna är genom en sittbänk (fästad vid stolpar, som stöda takstolarna) afdelad i 2:ne gångar, en till hvardera britsraden. Å hvardera gafveln finnas äfven häremot svarande 2:ne dörrar. Ofvanför denna bänk finnes en hylla för mindre persedlar. Under bänken är plats för ränseln och på stolparna finnas hängare för kläder. Ofvanför hvarannan sofplats finnas å hvardera långsidan ett vipp-

219) KrA. Krigskollegium. Intendentdep. Utg handl. 1839 koncept nr 629.

220) Wollin, a a, Sid 356.

221) KrA. Lantförsvarets kommandoexp. Ink handl. Nr 20½ den 19 jan 1869.

222) KrA. SFP. Karlsborg. Nr 133j.

223) Kungl brev 26 okt 1883 till överfältläkaren.

224) Busch, O A, *Flyttbara trähus från Ekmans snickerifabrik i Stockholm af arkitekten F Lindskogs konstruktion.* Tidskrift i Fortifikation 1887. Sid 167.

225) Berg, E, *Från kokgrop till militärrestaurang.* K Krigsvetenskaps Akademiens Handlingar och Tidskrift. Häfte 7–8 1973. Arméförvaltningen påbjöd i cirkulär den 25 dec 1866 att kokhus, "så konstruerade att desamma kunna mellan mötena söndertagas och på lämpligt ställe förvaras", skulle uppföras.

226) Ett faltak består av 2 lag brädor lagda utmed taklutningen. Det undre laget lägges kant i kant och det övre så förskjutet att de täcker springorna mellan de undre. Varje bräda har två eller fyra spår s k vattränder som skall förhindra kapillärverkan mellan brädlagren. Faltaket kan liknas vid en s k lockpanel. För enklare byggnader var faltaket vanligt till långt in på 1800-talet. På Fårö som fortfarande har tillgång till kärnfuru har traditionen med faltak hållit sig levande.

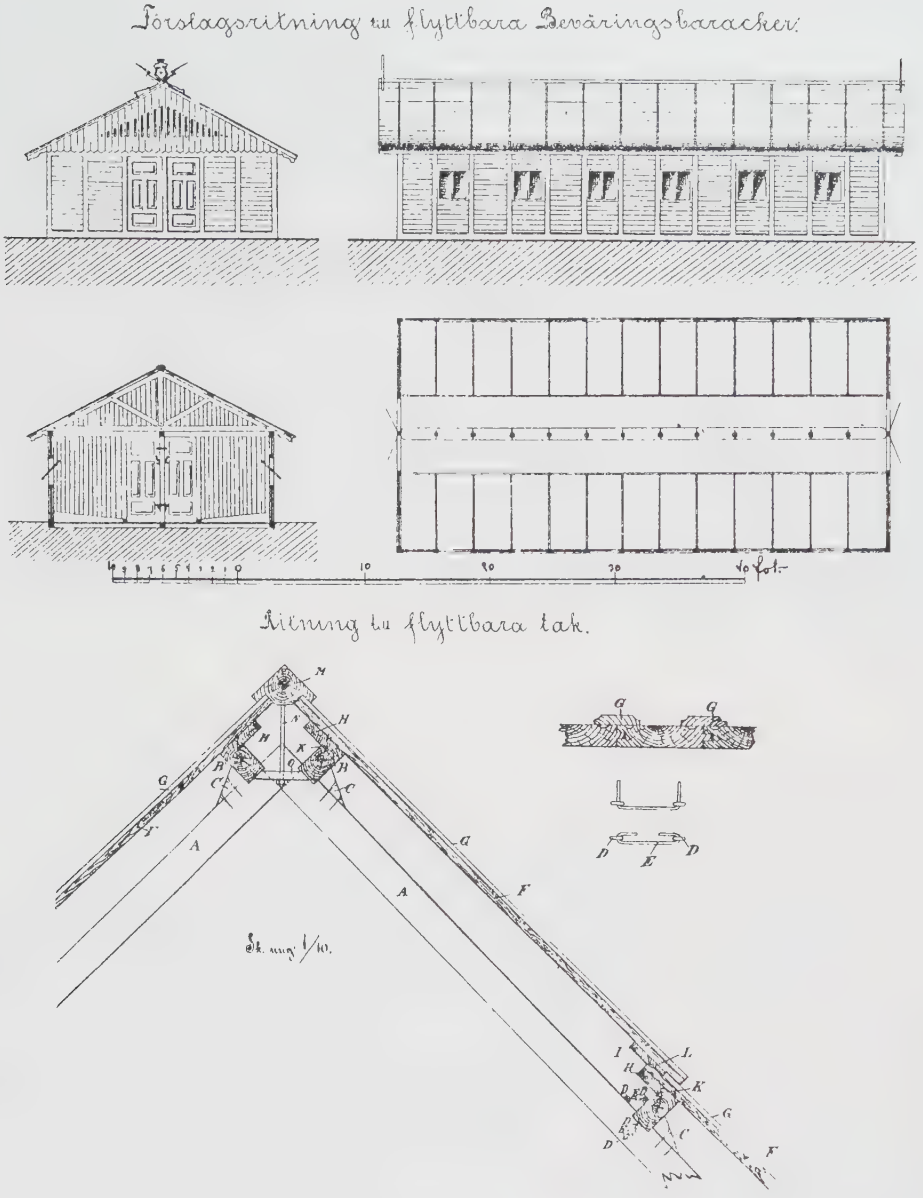

Bild 128 *Förslagsritning till flyttbar beväringsbarack å arméns mötesplatser upprättad 1887 av Ekmans snickerifabrik i Stockholm. Ur Tidskrift i Fortifikation, 1887.*

Typvorlage für transportable und demontierbare Baracke. Bauausführungszeichnung von Ekmans Snickerifabrik, Stockholm 1887. Nicht ausgeführt.

fönster, rörligt omkring en vågrät axel. Dessutom förmedlas en ständig luftvexling derigenom, att gaflarna ofvanför dörrarna äro genombrutna." Som tur var uppfördes aldrig denna vindtunnel till barack.

Först 1933, 100 år efter det att Carl XIV Johan meddelat att "som enligt vårt nu mera fattade Nådiga beslut armeén vid uppbrott till krig icke kommer att medtaga Tält Hvilka utan motsvarande nytta i afseende å soldatens bevarande, äro för armeéns rörlighet hinderlige",[227] fick Göta artilleriregementes exercisfält Tånga hed i Västergötland permanenta baracker.[228] Då hade manskapet och i viss utsträckning även befälet bott i tält allt sedan platsen togs i bruk 1865, bild 129. Tångas baracker, fyra för officerare och sex för manskap, utfördes med väggar och tak av förzinkad korrugerad plåt. Manskapsbarackerna var 36 m långa och 7,4 m breda. Rummen var genom det brutna innertaket mellan 2,1 till 2,4 m höga, bild 130. Planlösningen gjordes ytterst enkel, hela den långa byggnaden uppdelades i två stora logement skilda åt genom var sitt vindfång. Vindfånget användes också till tvättrum, en föga angenäm planlösning under vintern. Varje logement rymde sängar för 28 man vilka genom den snålt tilltagna

227) KrA. Krigskollegium. Kansli. Kungl brev 1833. Ea.

228) Konow v, a a. nr 3 1971. Ritningar i FortF ritn arkiv.

Bild 129 *Tältlägrets placering vid Göta artilleriregementes mötesplats Tånga hed omkring 1932. KrA. Gruppfotosamlingen, Nauckhoff album.*

Tånga hed, Västergötland. Zeltlager des Göta Artillerieregimentes. Photographie von etwa 1932.

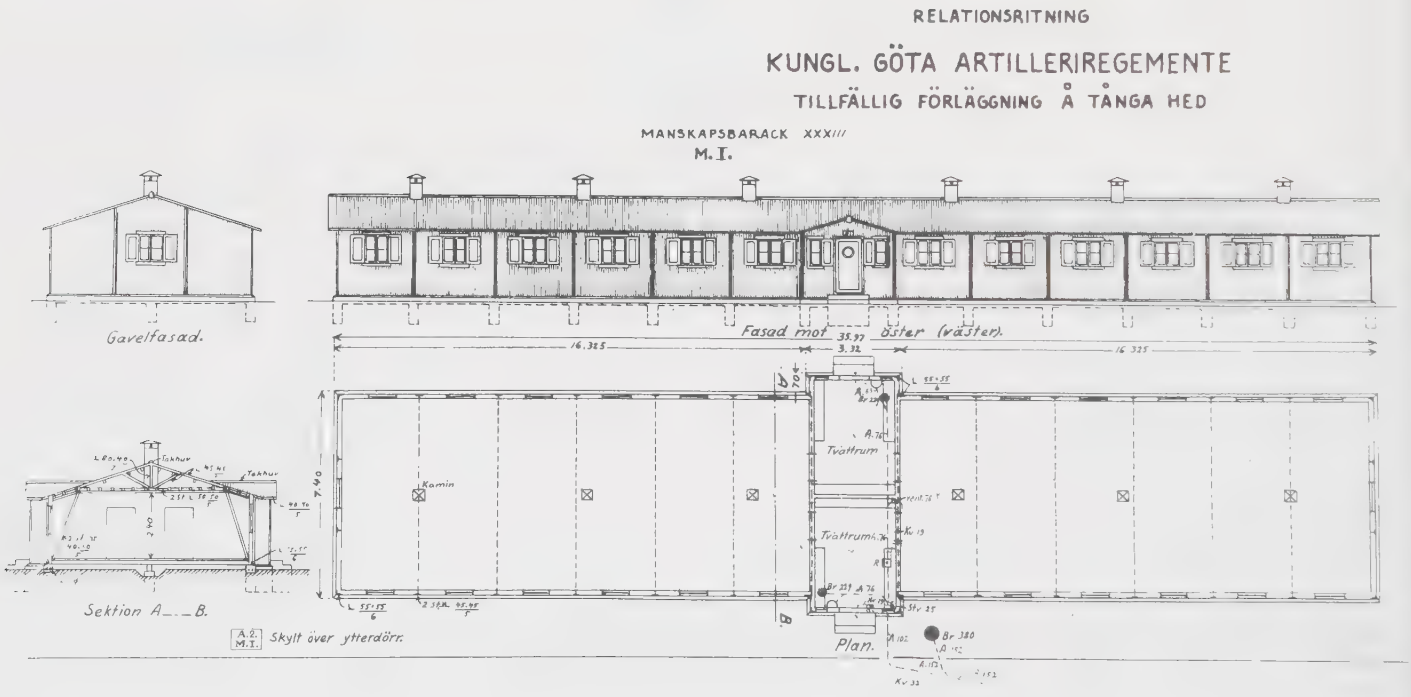

Bild 130 *Relationsritning från 1933 av manskapsbarack av plåt vid Göta artilleriregementes exercisfält Tånga hed. Allt som allt uppfördes det fyra för officerare, sex för manskap och en till sjukstuga. Alla utom sjukstugan revs våren 1979. FortF ritn arkiv.*

Tånga hed, Västergötland. Baracke aus Wellblech. Aufnahmezeichnung 1933. 11 Stück ausgeführt.

rumshöjden bara fick 8 m³ utrymme per man. För uppvärmningen fanns från början tre vedkaminer i varje logement. Barackerna som blev de enda i sitt slag revs vintern 1978–79.

I och med att Tånga sist i raden av gamla mötesplatser försågs med baracker avslutas en epok i den militära byggnadshistorien. Några år senare vid 2:a världskrigets utbrott lever de gamla mötesplatserna åter upp och barackerna som tidigare stått tomma stora delar av året blir nu befolkade

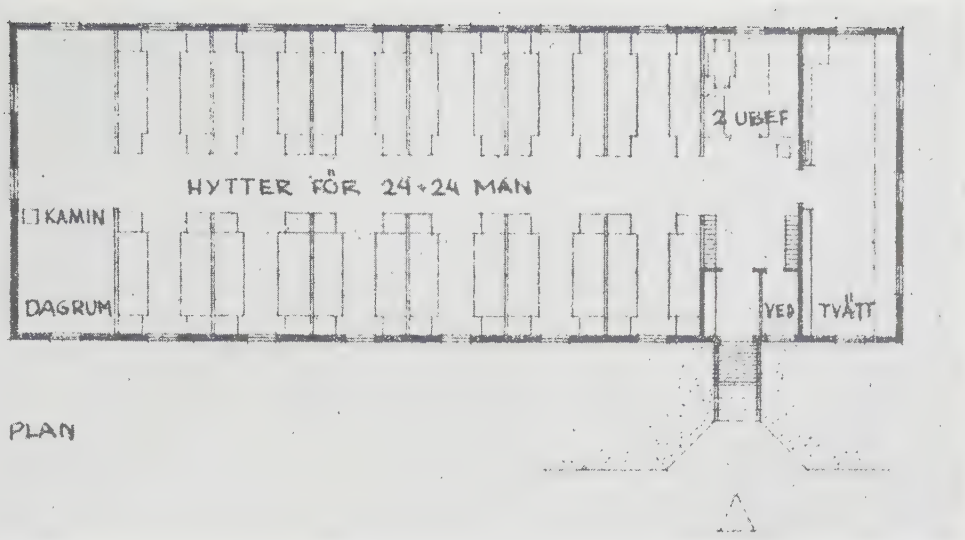

Bild 131 *Fältbarack för 48 man. Standardritning nr 36 i 1940 års militära byggnadsutredning. Daterad 15 juni 1942.*
Normer:
Korridor: 1,3 m.
Logement(hytt): yta 2,3 m² per man. Luftvolym 6 m³ per man.
Dagrum: yta 0,4 m² per man.
Tvättrum och torkrum: yta o,4 m² per man.
Rum för underbefäl: 3,3 m².
Byggnadsbeskrivning:
Monterings- och demonteringsbar byggnad uppförd på plintar. Vatten och avlopp saknas.

Typvorlage von 1940 für Feldbaracke für 48 Mann.

året om. Därmed börjar också en ny byggnadsepok vilken jag endast skall beröra ytterst kortfattat eftersom den s k beredskapstiden redan har avhandlats i bl a en lång rad regementshistoriska verk.[229]

Under de närmaste åren efter krigsutbrottet 1939 uppfördes det ca 12 000 baracker, mångdubbelt fler än vad som sammanlagt blivit uppfört tidigare.[230] Enbart i trakterna kring Haparanda och Övertorneå uppfördes under 1940–41 omkring 2400 baracker för den uppemot 40 000 man starka beredskapsstyrkan. Under den mest aktiva byggnadsperioden var bara i denna landsända 3 000 man sysselsatta med att bygga barackläger. Det blev monteringsfärdiga träbaracker i de olika trähusfabrikanternas standardutförande som kom till användning som förläggningsbaracker, sjukhus, expeditioner o d. Byggnader för andra funktioner som kokhus, stallar, garage och förråd byggdes på platsen av krigsbyggnadskompanier.[231] Senare, när det mest akuta behovet var tillfredsställt, utarbetades typritningar, bl a av 1940-års militära byggnadsutredning, till mera ändamålsenliga fältbaracker, [232] bild 131.

En stor del av dessa beredskapsläger, som kunde omfatta uppemot ett 80-tal byggnader, såldes efter kriget till bl a våra grannländer som nödbostäder.[233] Andra har blivit sommarstugor. Ännu idag 40 år efter deras brådstörtade tillkomst finns många kvar. En del flyttades och upprustades, andra, hårt slitna, väntar på en snart förestående rivning.

Erfarenheterna från beredskapstiden under 2:a världskriget uppenbarade att försvaret var i behov av ett flyttbart byggnadsbestånd. Om därför det byggnadsbestånd som erfordrades i fredstid i större utsträckning än som hade varit fallet under krigsåren kunde bestå av flyttbara baracker skulle en omställning till krigsförhållanden kunna ske både snabbare och billigare. Efter denna teori fick Fortifikationsförvaltningens kasernbyrå i uppgift att utarbeta ett system till flyttbara baracker. Systemet kallades ”Baracktyper enligt byggsystem 53” och omfattade närmare 50 baracktyper. Fullt utarbetat fick det senare namnet ”FortF byggsystem 57”.[234]

I förhållande till närmast föregående baracktyp med samma storlek fick det nya systemets barack en något högre boendestandard, dock inte jämförbar med befintliga kaserner. Jämförs 1957 års 48 mannabarack, bild 132, med 1940 års barack i samma storlek, bild 131, ser man att den förra försetts med torkrum, dubbla entréer och korridorer. Korridorerna delar upp det

229) Lindner, R, *Det var Bohus bataljon*. Uddevalla 1948.
Rosengren, E, *I fält 1939–1945*. Örebro 1948.
Kungl Kronobergs Regemente under fyra sekel 1623–1964. Växjö 1967.
Kungl Livgrenadjärregementet 1928–1961. Linköping 1968.
Kungl Norra Smålands Regementes Historia 1623–1973. Karlskrona 1973.
Kungl Norrbottens regementes historia 1841–1966. Luleå 1972.
Kungl Svea livgardes Historia 1719–1976. Stockholm 1976.
Kungl Södermanlands regemente under 350 år. Strängnäs 1977.
Under vildmanna fanan. Umeå 1976.
Västernorrlands regemente och dess föregångare. Östervåla 1977.
En bok om I 15. Borås 1974.

230) Svendenstedt, K, *Baracker*. Tidskrift i Fortifikation 1957. Häfte 6.

231) Agell, C O, *Barackbyggen i Tornedalen*. Kungl Norrbottens regementes historia 1841–1966. Luleå 1972. Sid 387.

232) Svedenstedt, a a.

233) Agell, a a. Sid 390.

234) Svedenstedt, a a.

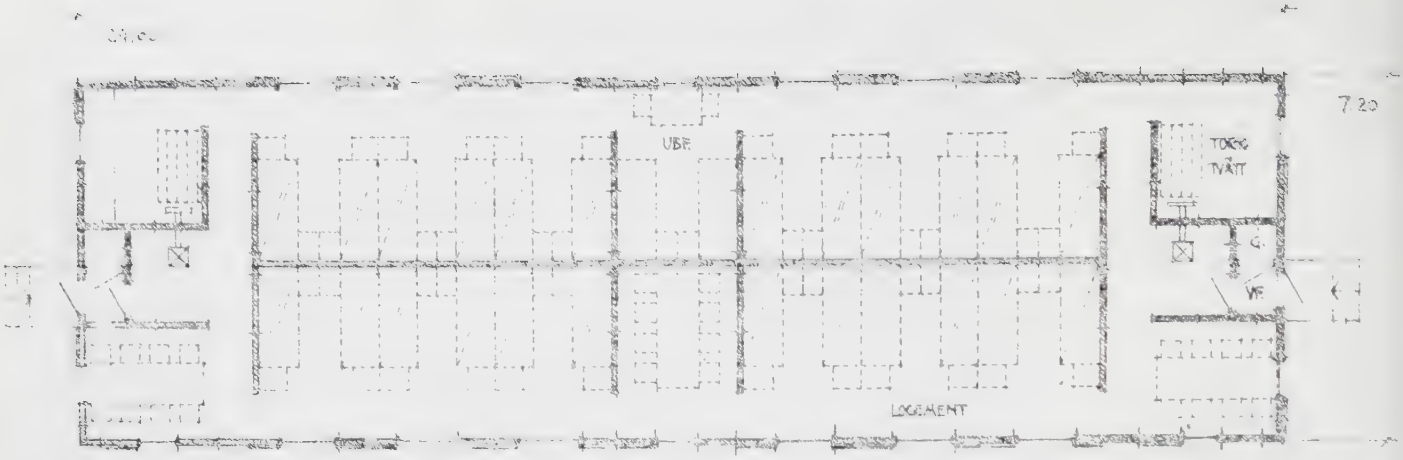

Bild 132 *Förläggningsbarack för 48+2 man enligt typritning M48 i "Byggsystem 53" upprättad av Fortifikationsförvaltningens Kasernbyrå 8/4 1954.*
Logement: yta 2,1 m² per man, luftvolym 4,7 m³ per man.
Dagrum: yta 0,5 m² per man.
Tvättrum: yta 0,26 m² per man.
Underbefälsrum: yta 4,2 m² per man, luftvolym 9,4 m³ per man.

Typvorlage von 1954 für Baracke für 50 Mann.

tidigare stora logementet i fyra avskilda delar. Förbättringarna är inte stora med tanke på att denna barack även skulle användas som fredsförläggning. Systemet kom inte heller till användning i någon större utsträckning.

Lägerhyddor

Lägerhyddor eller som de också kallas lägerhyttor kan uppdelas i två kategorier, nämligen provisoriska och permanenta.

Provisoriska lägerhyddor

Soldater i fält har i alla tider varit tvungna att själva ordna skydd mot väder och vind. Så länge krig och orostid rådde lärde de sig detta erfarenhetsmässigt. Den troligtvis äldsta avbildningen av ett svenskt krigsläger med provisoriska hyddor är ett kopparstick från 1632 över fästningen Gustavsburg som var belägen vid floden Mainz inflöde i Rhen, bild 133. Hyddorna är av samma enkla och uråldriga modell som användes redan under järnåldern. Den s k Lojstahallen på Gotland är en rekonstruktion av ett sådant järnåldershus, bild 134.

Benämningen hyttor förekommer också i Hälsingborgs magistrats framställan 1676 om lindring av den tunga inkvarteringsplikten. Magistraten ansåg att kronan liksom "i förra kriget" skulle resa några "hyttor på backen" uppe vid slottet dit några kompanier ryttare och fotfolk skulle kunna förläggas året om.[235] Med hyttor åsyftade magistraten troligtvis den barack som senare på året kom att byggas på borggården, se sid 76.

Vid fästningsarbeten där inkvartering inte fanns att få fick manskapet själva se till att de kom under tak, bild 10. På Gabriel Cronstedts relationskartor över arbetena vid Fredriksborgs fästning 1726 framgår att den första kontingenten knektar från Upplands och Södermanlands regementen ordnade sina lägerplatser med "stora optimrade kojor" och jordkojor,[236] bild 135. På Ph Nordencreutz relationskarta över Fredriksborgs arbetena 1735 finns också åtta kojor inritade och benämnda "Gambla Rijs-Koijar för Manskapet aldeles Förfallne".[237]

Förläggningsformerna på landskapsregementenas mötesplatser var noggrant reglementerade och fick inte frångås annat än på kungens order, varför det sällan inträffade. I Generalorder 1833 16/6 nr 715 tillåts emellertid Jämtlands Fältjägare att "Kungl Maj:t har efter anmärkning befallt att under innevarande år sammanfallande Regements- och beväringsmötena att sedan beväringen försetts med tält överbliven stamtrupp inkvarteras i granrishyttor. Hvarjemte Kungl Maj:t befallt att i händelse särdeles regnig väderlek under mötestiden skulle inträffa, granris får anskaffas för att lägga under lägerhalmen."

Nu var det inte bara soldater som fick utstå usla lägerförhållanden. Även de s k korrektionisterna, dvs interner från de allmänna arbetsinrättningarna, vilka ofta sattes i tungt byggnadsarbete, hade samma hårda lott. När arbetena med Karlsborgs fästning började på 1820-talet fanns där mellan 200–300 korrektionister, eller arbetskarlar som de också kallades, inhysta i "jordbivackeringshyttor".[238] Först 1826 blev det byggt en kasern för deras disposition, bild 30. Senast en större styrka var förlagd i liknande primitiva hyddor var år 1880 då 200 man av Svea Ingenjörkår fick tillbringa sommaren på sin lägerplats Laxön i hyddor av långhalm och granris, bild 9.

Senare utarbetades reglementen och anvisningar för lägerhyddor. I Kungl Maj:ts nådiga tjänstgörings reglemente för dess armé från 1819 anges i del IV § 21 mom 8 att "Om Bivouaquen längre än ett dygn skall begagnas, måste hyttor uppföras af jord, ris eller halm, hvilken efter tid och tillgång sedan förbättras". I skrifter om krigskonst och hälsovård redogörs också för vad som bör iakttagas ur både teknisk och medicinsk synpunkt. Livmedikus M C Retzius skriver således 1821 om "hyttor" att "Man i sednare

235) *Hälsingborgs historia.* Del IV:2. Hälsingborg 1969. Sid 277.

236) *Fortifikationens historia.* IV:8. Sid 228.

237) KrA. SFP. Oscar-Fredriksborg nr 64.

238) *Fortifikationens historia.* V:2. Sid 108.

Bild 133 *Hyddor i det svenska krigslägret vid fästningen Gustavsburg. Fästningen Gustavsburg vid floden Mains utflöde i Rhen anlades av svenskarna i jan 1632. Kopparstick ur Theatrum Europaeum del II sid 604. KrA. 426. Historiska planscher, 1632:2.*

Gustavsburg am Main. Hütten des schwedischen Lagers 1632. Kupferstich.

Bild 134 *Den rekonstruerade 400-talshallen vid Lojsta slott i Stånga socken Gotland. ATA 1070:64.*

Lojsta, Gotland. Moderne Rekonstruktion von Wohnhütte aus dem vierten Jahrhundert. Photographie etwa 1930.

tider kommit öfverens, att sådane, som beqvämligen rymmer 2:ne Corporalskap, eller omkring 24 man, äro de tjenligaste, hvarje person bör tilldelas åtminstone 5 Cubiquealnars utrymme" (1,08 m³).[239] Doktor Psilander skriver 1832 i sin hälsovårdshandbok om hyddor att "De som uppföras av jord eller förruttnad halm, äro osunda. Stundom sammanpackas 10, 12 ja ofta flere soldater uti en barack hytta eller jordhåla, hvars utrymme är högst inskränkt. I desse boningsrum är soldaten ständigt exponerad för en fuktig värme och förskämd luft, hvarföre noga bör tillses, att den förskämda luften

239) Retzius, M C, *Försök till en handbok uti Militär-Hygienen.* Stockholm 1821. Sid 116.

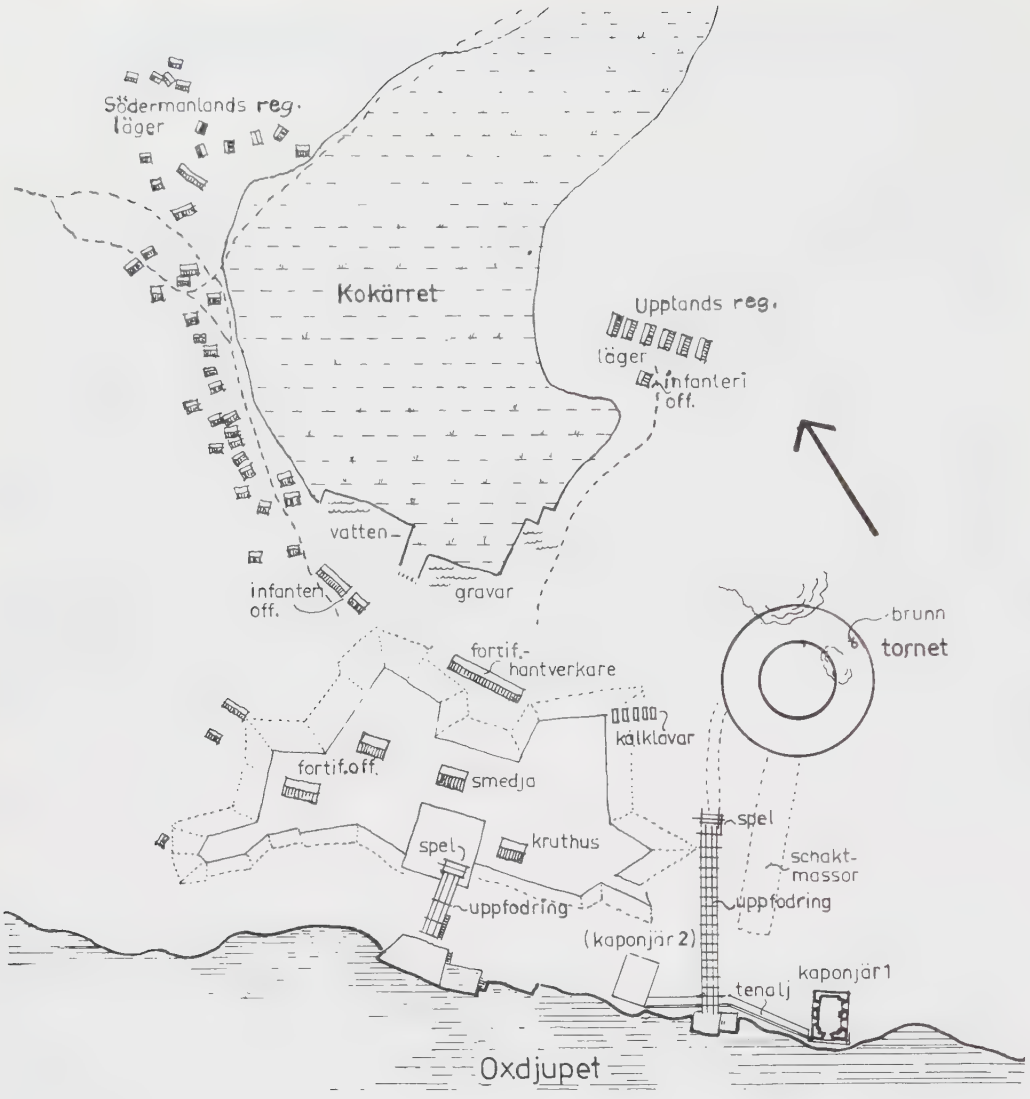

Bild 135 *Bebyggelsen vid Fredriksborgs fästning enligt Gabriel Cronstedts riksdagsrelation från 1725. KrA. Oscar Fredriksborg, Fredriksborg nr 94. Kartan som är en avritning av riksdagsrelationen är hämtad från Jan Cassels skrift: Fredriksborg. En fästningsstudie. Stockholm 1980. Sid 27.*

Fredriksborgs Festung. Bebauungsplan von 1725. Nach Gabriel Cronstedt.

ej innestänges, utan att frisk luft dagligen insläppes."[240] Tidens främste författare av läroböcker i krigskonst generalmajor J A Hazelius påtalar också nödvändigheten av att lägerhyttor bör uppföras om lägret förmodas bestå några dagar. I brist på ordnade förläggningsförhållanden kryper, menar Hazelius, soldaten annars "under hvad som för tillfället kan öfverkommas och åt honom bilda något slags tak".[241] I 1877 års lärobok i fältbefästningskonst beskrivs med text och bilder både hyddor på mark och sådana som delvis är nedgrävda, bild 136. Förste bataljonsläkaren vid Värmlands regemente G E Westergren skriver 1873 däremot beträffande marken under hyddor att "aldrig utgräfva eller utholka densamma, men däremot gräfva ett 4 á 5 fot djupt dike runt omkring samt stensätta detta".[242]

Hur provisoriska hyddor vid olika situationer ska byggas är svårt att ge generella anvisningar för och därför är det också sparsamt beskrivet. I kompendier och läroböcker om befästningskonsten som använts vid Krigsskolan och Högre militärläroverket å Marieberg finns dock enstaka beskrivningar och ritningar till lägerhyddor och baracker för olika situationer och ändamål.[243] Krigsskolans läroböcker har avbildningar och beskrivningar till både rund rishydda, fyrkantig hydda av bräder, fyrkantig sommarhydda med halmtäckning och jordhydda, bild 137. Hur interiören i en sådan hydda kunde se ut framgår av bild 138, 143. Krigsarkivet har också ritningar

240) Psilander, F C, *Handbok för Arméns Helsovård.* Stockholm 1832. I avd. § 8.

241) Hazelius, J A, a a. § 17. Lägervård. Sid 109.

242) Westergren, a a. Sid 214.

243) *Tillägg till befästningskonsten.* Hektograferat handskrivet kompendium från 1860-talet. Sid 45. Barack i fältförskansning. Armemuseum nr 1391.
Lärobok i fältbefästningskonst. Stockholm 1877. Sid 140.
Lärobok i krigsbyggnadskonst för Kungl Krigsskolan. Stockholm 1909. IIc Lägerhyddor.
Feurell, a a. Sid 172.

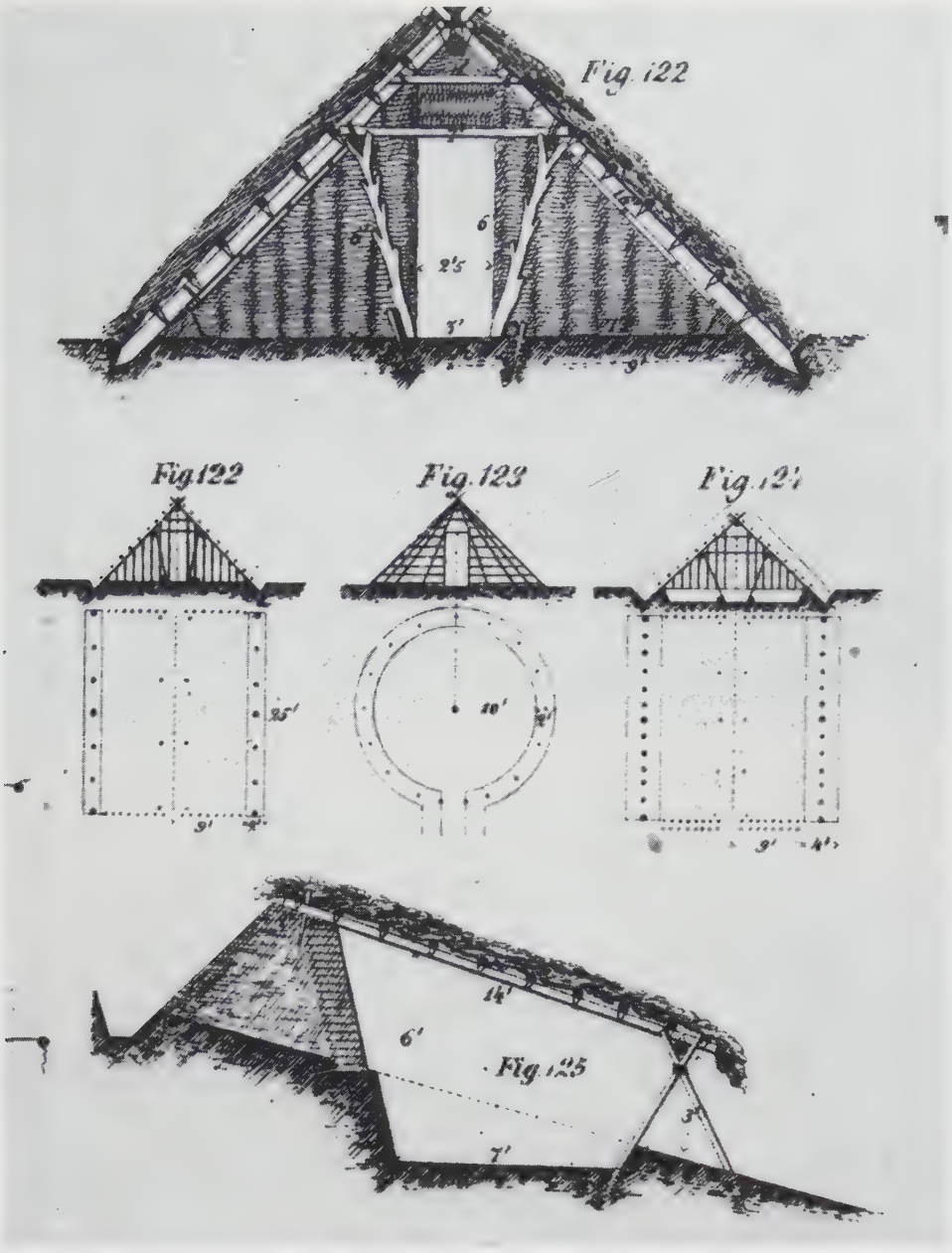

Bild 136 *Lärobok i fältbefästningskonst. 1887. Kap 9. Lägerarbeten. Illustrationer av lägerhyttor.*

Typvorlagen für verschiedene Arten von Lagerhütten. Lehrbuchillustration von 1877.

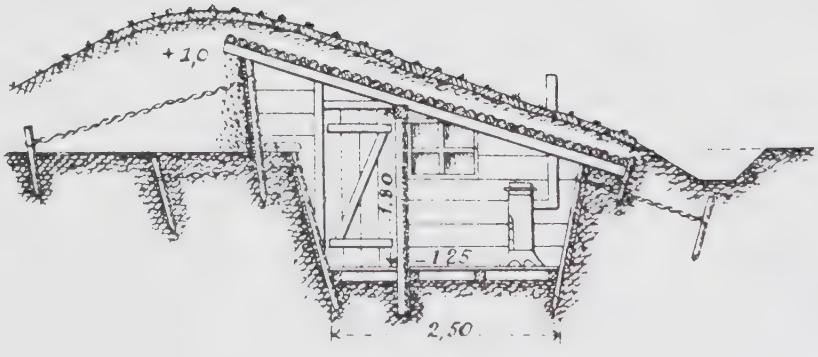

Bild 137 *Jordhydda. Lärobok i krigsbyggnadskonst för Kungl Krigsskolan. Stockholm 1909. Sid 122.*

Typvorlage für Erdhütte. Lehrbuchillustration von 1919.

En jordhydda *framställes å fig 165. Hyddans inre nedskäres 1,5 m med en bottenbredd af minst 2,5 m. Längden beräknas efter 1 steg för hvarje man, hvartil kommer utrymme för eldstad. Hyddan beklädes invändigt med bräder, gärdsel eller groft ris bakom nedslagna och förankrade pålar; ett golf av trä bör helst inläggas. Ena långväggen utgöres af en jordvall, likaledes beklädd. Taktäckningen utgöres af bräder e.d., lagda på tvärs öfver gående takbjälkar, som hvila dels å marken, dels å jordvallens beklädnadspålar och dels å ett hammarband, som stödjes af på hvartannat steg nedslagna pålar i hyddans midt; ofvanpå täckningen lägges jord och därofvanpå torf.*

Bild 138 *Bivakering i skyddsvärn under befälsövning 1915. KrA. Gruppfotosaml. Amatöralbum.*

Erdhütte. Interieur. Photographie von 1915.

till hyddor, bl a sex odaterade ritningar från 1900-talets början som visar exempel på hur bl a träd och snöblock kan användas för att snabbt och enkelt resa en övernattningshydda, bild 139.

När Svea ingenjörkår tog sin nya övningsplats vid Laxön i besittning sommaren 1880 uppfördes som redan nämnts sex hyddor för den 200 man starka truppen, bild 9. Tidskrift i Militär Helsovård, häfte 2 1882, ger en utförlig beskrivning av hur denna lägerplats iordningställdes. Bland annat ges en utförlig beskrivning av lägerhyddornas konstruktion som här citeras, bild 140.

"Hyttorna hvars form och utseende synes af medföljande ritning bestå af smäckra spiror, på hvilka först ett lager af halm och deruppå ett af granris äro lagde. Som slagtröskad eller s k långhalm ej stod att erhålla, måste maskintröskad halm användas till hyttornas täckning, hvilket var mindre lämpligt. På en af hyttorna förfärdigades gaflarne af bräder på klink, men på de öfriga fem af flätad halm. Genom tvenne på högkant ställda bräder delades hyttan i trenne afdelningar, hvaraf den mellersta utgjorde en gång midt igenom hyttan, som var försedd med en dörr på hvardera gafveln; de båda öfriga voro afsedda till sofrum.

I dessa senare lades på marken först ett lager granris och derofvanpå halm. Hufvudgärden var vänd emot hyttans midt. Vid denna löpte ofvanför de nyssnämnda afbalkningsbräderna trenne andra bräder, lagda vinkelrätt mot hvarandra på så sätt, att ett långsgående fyrkantigt rum med öppning inåt hufvudgärdena bildades, i hvilket manskapet kunde förvara sina putssaker och småpersedlar. Öfversta brädet tjenade till bänk.

I en af hyttorna inlades golf i midtelgången hvarest äfven ett bord uppslogs, hvilket betydligt bidrog till trefnaden.

Ofvanpå hanbjelkarne löpte längsefter på hvardera sidan tre bräder, på hvilka plats fanns för rensel, kopparflaska och mattornist. På den yttre kanten af yttersta brädet voro krokar inborrade på hvilka manskapets kläder skulle upphängas. Mellan de upprättstående saxarne inspändes läkten, å hvilka anordnades gevärsställningar.

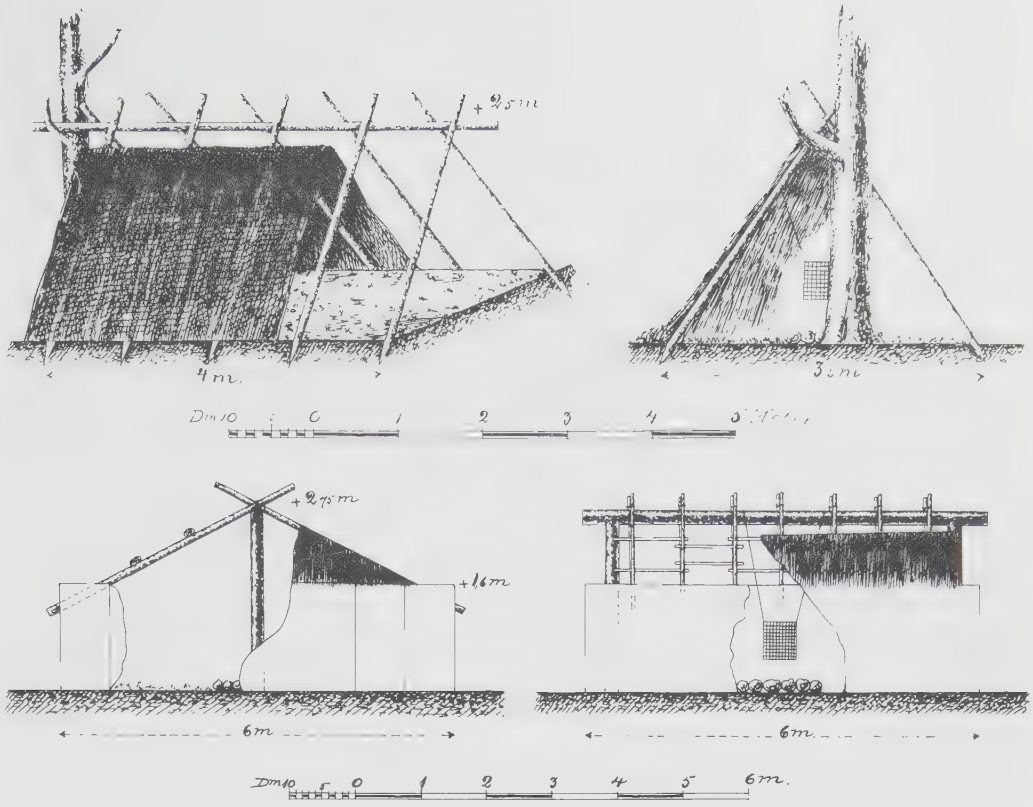

Bild 139 *Ritningar till enkla övernattningshyddor. KrA. Tält och Byggnader. Tält I nr 20d och f.*

Typvorlagen vom Anfang des 20. Jahrhunderts für einfache Hütten zum Übernachten.

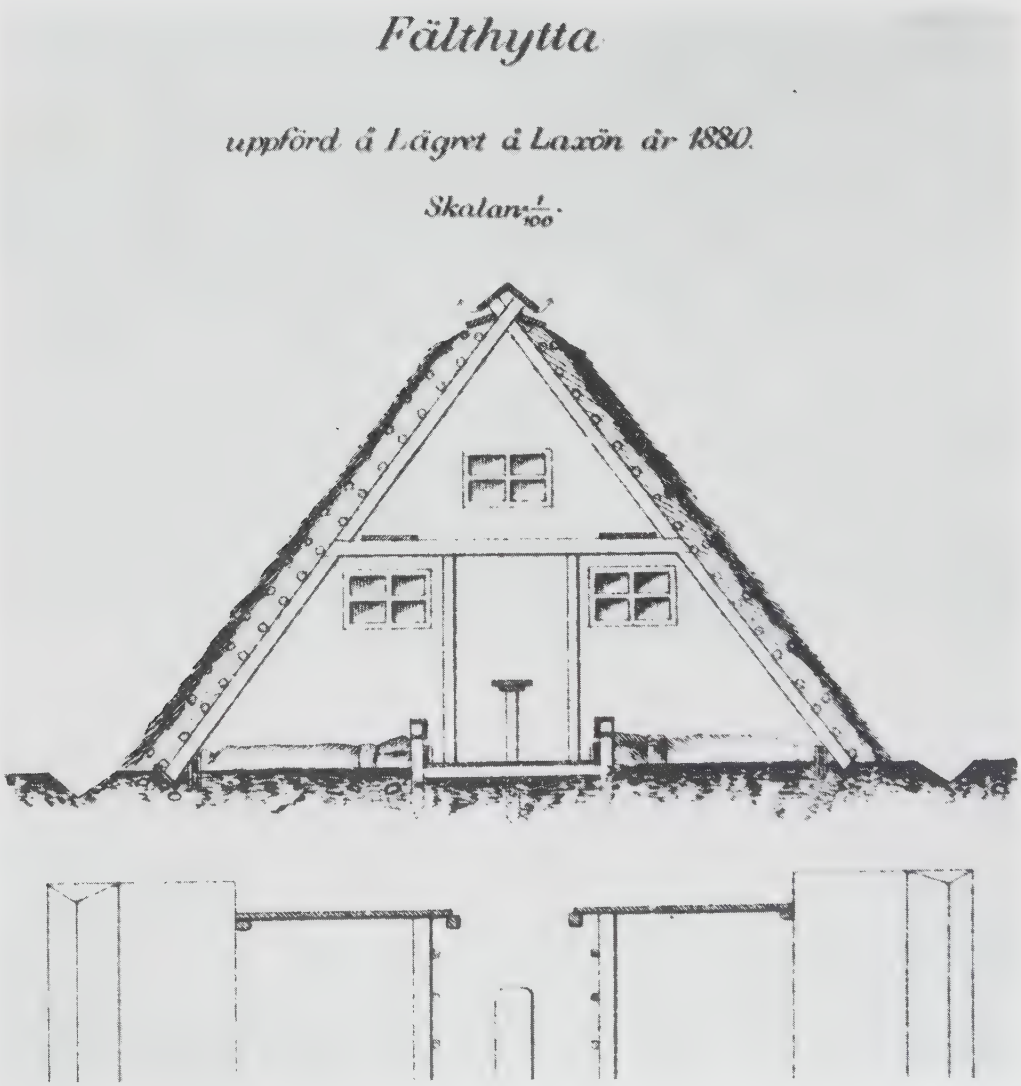

Bild 140 *Ritning av lägerhydda (fälthydda) uppförd 1880 vid Svea ingenjörkårs lägerplats Laxön vid Älvkarleby. Se även bild 9. Tidskrift i Militär Helsovård 1882 nr 2.*

Laxön, Älvkarleby. Ausführungszeichnung 1880. Ausgeführt 1880.

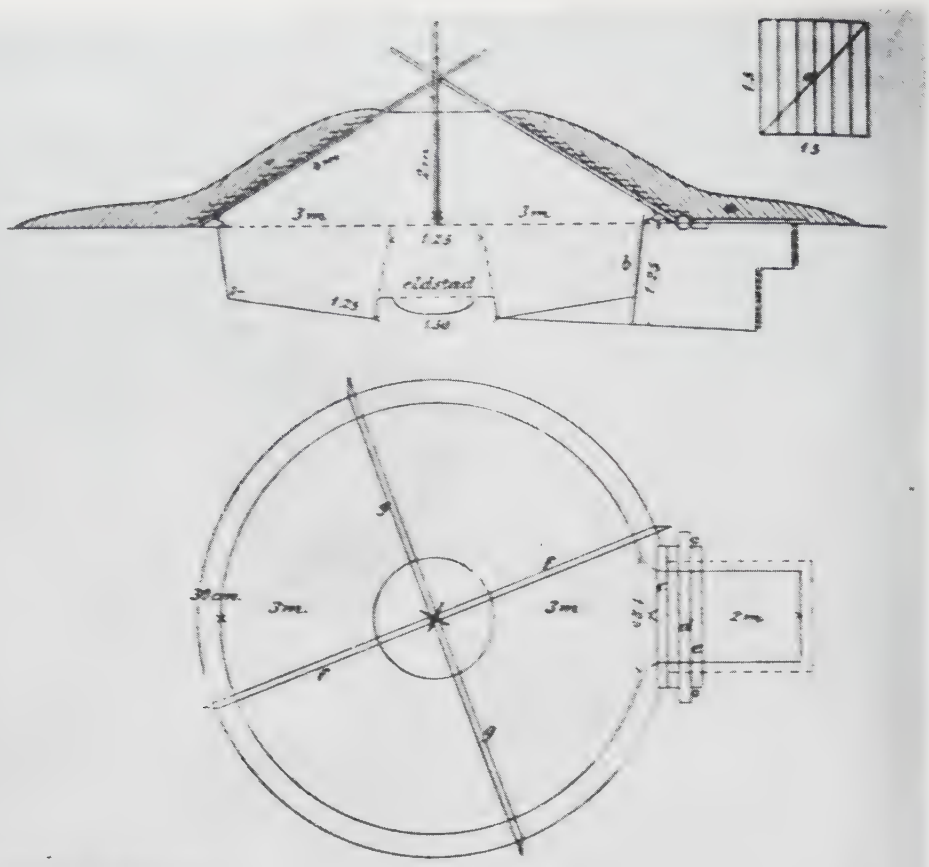

Arbetets fördelning:

1. Kokning i fältkittel uti uppkastad kokgraf 1 underbefäl, 2 man.
2. Luckornas tillverkning . . . . . 2 »
3. Virkets fällning och framförande, anskaffande af granris och halm . . . . . 1 » 6 »
4. Jordarbetet . . . . . 1 » 10 »

Ordningsföljd vid arbetet:

1. Virkets, granrisets och halmens anskaffande samt utgrafning af lägerplatsen, hvarvid ett jordstycke af 1,25 m. diameter sparas i midten af hyddan till eldstad, tillverkning af en lucka 1,5 × 1,5 m.
2. Resning af takvirket, hvarvid en »sidoingång» 1.25 m. bred × 1 m. hög anordnas. afschaktning af eldstaden (som igensättes om tiden medgifver), anordning af »nedsänkt ingång».
3. Taktäckning med granris samt jordtäckning af takresningen; afschaktning af det till eldstad afsedda jordstycket.

Bild 141 *Ritning till "Nedgräfd hydda med jordtäckning och nedsänkt ingång". Illustrerad Militärrevy. Nr 10 1902.*

Typvorlage von 1902 für versenkte Hütte mit Erdbedeckung.

För ständig tillgång på frisk luft var sörjdt genom det sätt på hvilket takhufven var anbringad. Denna sluter nemligen ej tätt till ristäckningen utan en 2,7 tum bred långsgående öppning lemnades, hvarigenom luftvexling kunde ega rum.

Vid uppförandet af hyttorna beräknades för hvarje man 2,4 fot. En hytta afsedd för 24 man blef således 28,8 fot lång. Höjden 13,5 fot och bredden 20,2 fot. Lufttillgången för hvarje man sålunda 160 kub fot.

En lägerhytta kunde uppföras på sex timmar, då arbetsstyrkan utgjordes af 1 underofficer, 2 korporaler och 16 man.

Af hyttorna nedrefvos året derpå (1881) trenne; de återstående begagnades till verkstäder och förråder."

Vid 1901–02 års volontärskola i Härnösand fick den nya värnpliktsarméns blivande underbefäl och underofficerare bl a lära sig att bygga fälthyddor.[244] Hyddan som kallades "Nedgrävd hydda med jordtäckning

244) Illustrerad Militärrevy 1902. Nr 10.

Bild 142 *1901–02 års volontärskola i Härnösand på taket av sin egenhändigt uppförda hydda kallad "Nedgräfd hydda med jordtäckning och nedsänkt ingång". Illustrerad Militärrevy. Nr 10 1902.*

Hütte mit Erdbedeckung. Exterieur. Photographie 1902.

Bild 143 *1901–02 års volontärskola i Härnösand i sin egenhändigt uppförda hydda kallad "Nedgräfd hydda med jordtäckning och nedsänkt ingång". Illustrerad Militärrevy. Nr 10 1902.*

Hütte mit Erdbedeckung. Interieur. Photographie 1902.

och nedsänkt ingång" var som framgår av ritningen, bild 141, 6 m i diameter och invändigt ca 3 m hög. Arbetet tillgick så att först grävdes den ca 1 m djupa gropen och den något djupare ingången. Därefter restes tätt med 4–5 m långa granspiror mot varandra till en trubbig kon, bild 142, 143. Spirorna kläddes sedan in med granris som underlag för den isolerande jordtäckningen. För att hindra drag från ingången försågs denna med ett vindfång. Hyddans konstruktion och valet av material vittnar emellertid om att konstruktören saknat kunskaper om de mest elementära byggnadsreglerna. Sedan årtusenden har liknande enkla hyddor byggts runt om i världen. I

Bild 144 *Kolarkoja i Gammalkroppa Värmland. Observera de nästan lodräta väggarna och den låga skorstenen. Nordiska museet 599 Fd.*

Gammalkroppa in Värmland. Köhlerhütte. Photographie.

Sverige redan under stenåldern, bild 134, och senare av lappar, kolare och indelta soldater ända in i vår tid. Dessa kåtor, kojor och hyddor, bild 144, är också byggda av material från skog och mark som okluvna småträd, ris, torv och jord.

I Nordiska museéts bildarkiv finns en teckning föreställande en genomskuren rishydda med branta väggar. Teckningen som finns återgiven i Kumms bok "Indelt soldat och rotebonde" sid 103 saknar tyvärr både underskrift och tillkomstår, men att döma av uniformerna på de avbildade soldaterna kan den inte ha tillkommit före 1845.

Skillnaden mellan den "nykonstruerade" hyddan och de tratitionsbyggda är taklutningen och att de senare inte är så djupt nedgrävda. Den förras taklutning är inte stort mer än 30° medan de senares sällan understiger 60°. Skillnaden får sin avgörande betydelse i regnväder. Militärhyddans förmåga att utestänga ett kraftigt regn torde kunna räknas i timmar, särskilt som den var täckt med mo vilken är en mycket vattengenomsläpplig jordart. Kolarnas kojor som oftast var avsedda för bara ett par månaders användning var trots sina branta torvväggar inte heller särskilt täta. Lapparnas torvkåtor som var avsedda som permanenta bostäder vid vintervistet var så långt denna primitiva byggnadstyp medger däremot betydligt tätare.

På en hydda som endast är avsedd att användas en natt kan det kanske vara onödigt att ställa höga krav på just regntätheten. Den rådande väderleken kan vara sådan att skyddet mot kyla är väsentligare. Detta hade dock kunnat åstadkommas på ett betydligt enklare sätt än med denna konstruktion som det torde ha tagit den 23 man starka truppen en hel dag att uppföra. Hyddan bör därför rimligtvis ha varit avsedd för mer än en natt för vilket också anskaffandet av halm talar. I annat fall hade det varit enklare att bivackera i ladan där halmen hämtades.

Permanenta lägerhyddor

Anledningen till att baracker och senare även permanenta lägerhyddor uppfördes vid mötesplatserna var som tidigare nämnts Kungl Maj:ts beslut av den 14 dec 1833 att armén inte skulle medtaga tält vid uppbrott till krig.

År 1836, samma år som de första barackerna uppfördes på Viksmon i Ångermanland, uppförde chefen för Kronobergs regemente överste C Wrede en halmhydda vid lägret på Ladugårdsgärde i Stockholm. Wredes halmhydda är tillsammans med fem andra typer av hyddor beskrivna och avbildade i överstelöjtnant Meijers uppsats "Om läger-hyttor och deras sammansättning" publicerad 1837 i Kungl Krigs Vetenskaps Akademiens Handlingar och Tidskrift, bild 11. Vid preussiska armén hade både runda och rektangulära halmhyddor använts med gott resultat sedan 1826.[245]

Artikeln var med bland de handlingar som Krigscollegie remitterade till regementscheferna för yttrande beträffande behovet av baracker vid arméns mötesplatser. Inledningsvis förklarar Meijer att "De lägerhyttor som här menas, äro sådana, genom hvilkas införande vid Arméns läger, under såväl fred som krig, behofvet och bruket af Tält skulle kunna försvinna". Att Meijer kunde föreslå så i alla avseenden undermåliga hyddor är dock svårt att förstå. De är alla, utom halmhyddorna, mer eller mindre nedgrävda i marken och har mera karaktär av provisoriska och tillfälliga övernattningsskydd än permanenta bostäder. De sakna både golv, fönster och ventilationsanordningar, likaså all sorts inredning som britsar, bord, bänkar, vapen- och klädkrokar. Tälten var åtminstonde både ljusa och lättvädrade vilket har stor betydelse för både hälsan och trivseln. Inte en enda av Meijers hyddor blev heller uppförd på någon mötesplats. Däremot kom halmhyddor att användas och utvecklas vid tre mötesplatser i landets södra delar.

Som tidigare beskrivits i kapitlet "Baracker vid arméns mötesplatser" medförde Kungl Maj:ts beslut från 1833 om "att tält icke skulle medtagas vid uppbrott till krig", inte som väntat var att baracker nu allmänt skulle få uppföras på den indelta arméns mötesplatser. I stället resulterade Krigskollegie vidlyftiga utredning i denna fråga i att Kronobergs regemente på prov skulle få uppföra 64 st halmhyttor vid sin mötesplats Kronobergshed.[246] Hyttorna var av samma modell som regementets chef överste Wrede hade uppfört på Ladugårdsgärde 1836, det vill säga 25-kantiga pyramider med samma omfång som runda 25-mannatält, bild 145. Hyttorna togs i bruk 1841 och kostade med omgivande staket 2112 RB^{co}, bild 146.

Innan några hyttor ännu blivit uppförda vid Kronobergshed anhöll generalbefälhavaren för 2:a militärdistriktet att på en lämplig mötesplats få uppföra en stor rektangulär halmhytta för 100 man. Syftet var att utröna vilken form som var mest ändamålsenlig. Krigskollegium ansåg den rektangulära dyrare och avslog därför ansökan.[247] Provet med de 25-kantiga hyttorna på Kronobergshed föll tydligen väl ut för redan 1842 anhöll Nerikes regemente att få uppföra 56 st halmhyttor vid sin mötesplats Sannahed. Anhållan beviljades och 1680 RB^{co} anslogs.[248] Något anbud på den utlysta entreprenadauktionen inkom dock inte och ett senare inlämnat erbjudande från överste von Schultsen på 2444 RB^{co} kunde inte antas. Regementet fick i stället köpa runda manskapstält för de 1680 RB^{co}.[249]

245) Westergren, a a. Sid 216. Edholm, a a. Sid 75.

246) KrA. Krigskollegium. Intendentdep. Utg handl skr 4/12 1840.

247) KrA. Krigskollegium. Intendentsdep. Utg handl 1842:2 skr nr 230, 15 maj.

248) KrA. Krigskollegium. Intendentsdep. Utg handl 1842. Del IV. Skr nr 58, 21 okt.

249) KrA. Krigskollegium. Intendentsdep. Utg handl 1843. Del I. Skr nr 175, 20 januari.

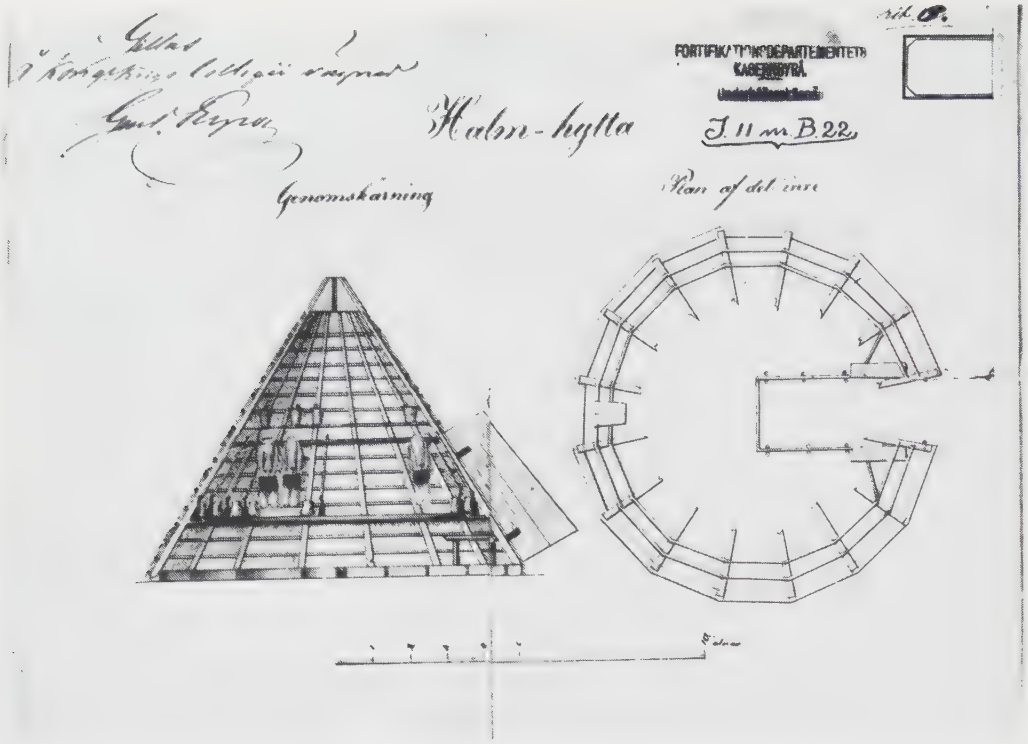

Bild 145 *Ritning från 1839 till halmhytta vid Kronobergs hed. KrA. FortF ritningsleverans 1972 tillägg 4/1972.*

Typvorlage von 1839 für Strohhütte.

Bild 146 *Halmhyttor vid Kronobergs regementes mötesplats Kronobergs hed år 1885. KrA. Gruppfotosaml. Kronobergs reg.*

Kronobergs hed, Småland. Strohhütten für das Kronoberger Regiment. Photographie 1885.

För Södra Calmar läns beväring iordningställdes år 1843 en ny mötesplats vid Kulltorp, 2 mil söder om Kalmar. Redan till det första mötet var 18 halmhyttor uppförda,[250] 30 år senare hade antalet stigit till 65,[251] bild 147.

Även vid Norra Skånska Infanteriregementets mötesplats på Ljungby hed uppfördes halmhyttor. De åtta första tillkom 1872.[252] Halmtäckningen var dock svår att hålla på plats på grund av det blåsiga läget och "den i allmänhet korta halm, som i orten lärer erhållas".[253] År 1876 lät därför regementets chef överste Toll klä en hydda med spån vilket föll så väl ut att redan året därpå omkläddes ytterligare 12 hyttor. Spånhyttorna brädfordrades och försågs i likhet med officershyttorna med trägolv vilket var förbättringar som höjde priset till 350 kr mot halmhyttorna som i Ljungby kunde fås för 150 kr,[254] bild 148.

Vid Kronobergs hed växte antalet halmhyttor, och 1859 uppfördes 24 st,

250) *Kungl Norra Smålands regementes historia 1623–1973*. Eksjö 1973. Sid 134.
Rudelius, F, *Kalmar regementes mötesplatser*. Årsboken Kalmar Län 1940. Sid 45.
Calmar Posten 19 juli 1843 anger 29 halmhyttor.

251) Edholm, a a. Sid 80.

252) Enl Kungl Brev av den 12 okt 1871 dnr 3104, till en kostnad av 1200 kr.
KrA. Byggnadsliggare.

253) Edholm, a a. Sid 54.

254) Edholm, a a. Sid 54.
KrA. Byggnadsliggare.

Bild 147 *Halmhyttor vid Södra Calmar läns mötesplats Kulltorp. Här vapenövades beväringen från Norra och Södra Möre, Kalmar stad och Öland. Kulltorp låg c:a 2 mil söder om Kalmar. E. Edholm. Svenska härens helsovård. Stockholm 1880, sid 82.*

Kulltorp, Småland. Strohhütten auf dem Truppenübungsplatz. Holzschnitt 1880.

Bild 148 *Tälthyttor av spån vid Norra Skånska infanteriregementets mötesplats Ljungbyhed år 1923. Manskapshyttorna har en fönsterkupa mitt emot ingången, kompanichefshyttan som syns längst till höger på bilden var däremot försedd med två fönsterkupor en på vardera sidan om ingången. KrA. Gruppfotosamlingen. N Skånska inf reg.*

Ljungbyhed, Schonen. Lagerhütten aus Schindel von 1876. Photographie von 1923.

1864 5 st, 1873 20 st och 1889 ytterligare 24 st, tillhopa 137 st. Officerarnas hyttor var på deras egen bekostnad klädda med förhydningspapp samt målade eller tapetserade.[255] Härigenom minskades eldfaran som fanns när halmstråna hängde ned över ljusen som officerarna hade rätt att tända i sina hyttor. Exemplet följdes också av officerarna vid Kulltorp. Från och med 1859 utfördes halmhyttorna med "hofmejor"[256] för både dörrar och fönster. Konspetsen i taket gjordes dessutom lyftbar inifrån för att kunna tjäna som ventilationsskorsten,[257] bild 149. De första 64 hyttorna försågs så småningom också med dessa förbättringar.[258] I en beskrivning över halmtälten på Kronobergshed uppges att "Kompanicheferna bebodde egna tält, som voro rymligare än subalterntälten samt försedda med 2ne stora fönster, ett på hvarje sida om och ett triangelformigt öfver dörren".[259]

Hyttorna vid Kulltorp var av något enklare modell såtillvida att fönstren satt direkt i taket och ej i en homeja samt att ventilationen skedde genom en taklucka.[260] Oscar Byström anger i sin bok "Från gamla mötesplatser" om Kulltorp att "Innan uppbrottet urtages fönster och bakluckor på hyttorna och märkes, så att de nästa år kunna på hvar sitt ställe åter ställas, hvarefter de aflevererades till förvarande hos regementsqvartermästaren". En annan egendomlighet som uppmärksammats av flera författare däribland överfältläkaren Edholm var att hyttorna vid både Kronobergs hed och Kulltorp var rödstrukna.[261] Färgen var en blandning av tjära och rödfärg.[262] Att rödfärgningen var till för lyst talar flera skäl ty behandlingen gör inte halmtäckningen vare sig tätare eller mer beständig. Dessutom var det omotiverat att använda dyr tjära och rödfärg på halmtak när det ställde sig billigare att förnya dessa.

Överfältläkare Edholm som besökte Kronobergshed sommaren 1877 vid sin inspektion av alla rikets militära anläggningar skriver i sin rapport "Att

255) Edholm, a a. Sid 75.

256) Hofmeja nordsvensk och homeja sydsvensk dialekt för bl a utbyggt fönster, takkupa och dörröppning till höskulle.

257) Edholm, a a. Sid 74.

258) KrA. Byggnadsliggare.

259) Nord mus. Bildarkivet. Mötesplatser, Kronobergshed.

260) Edholm, a a. Sid 80.

261) Edholm, a a. Sid 80.

262) KrA. Krigskollegium. Intendentdep. Utg handl. Del IV. Sid 124 skr nr 3418. 4 nov 1842.

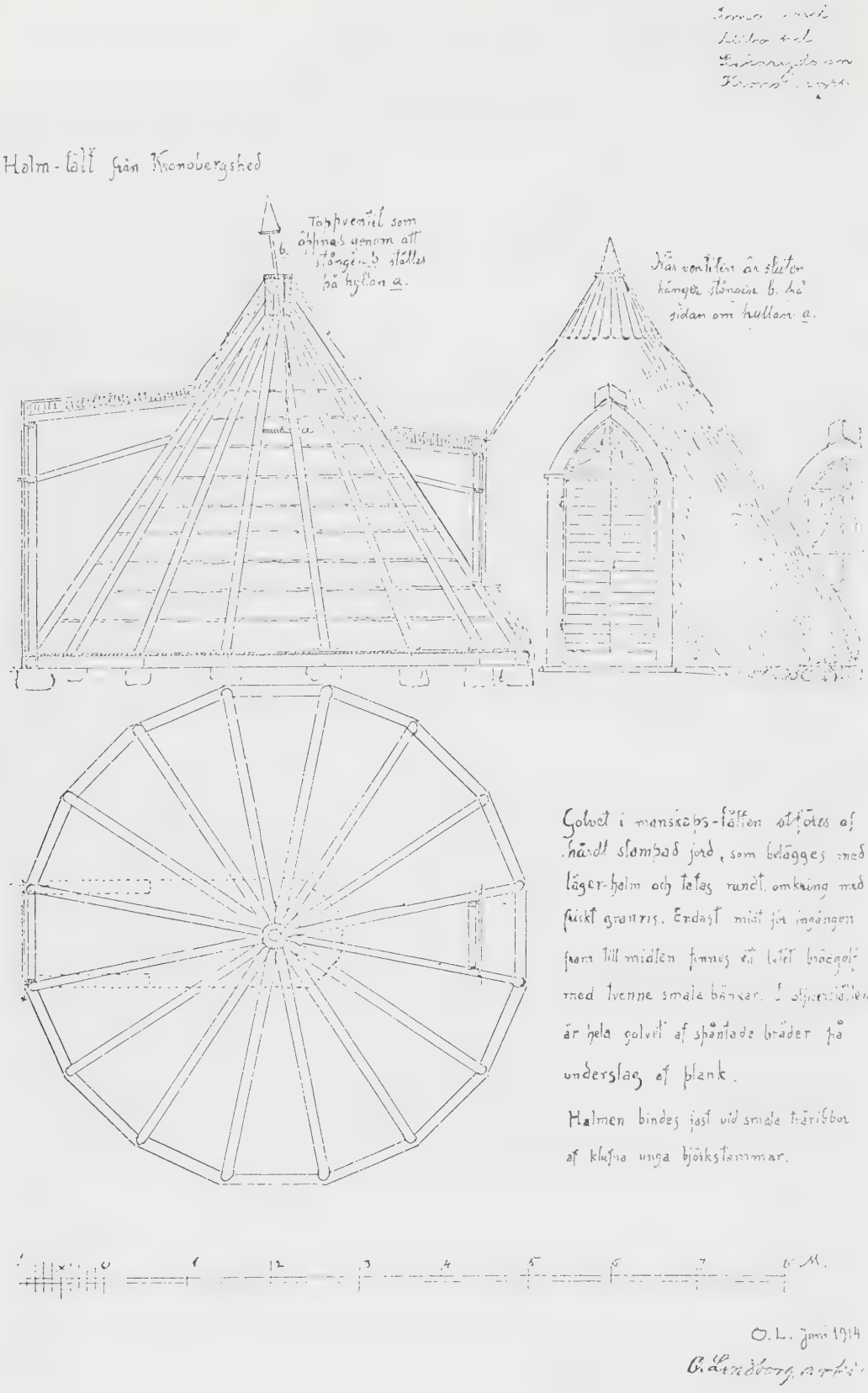

Bild 149 *Uppmätningsritning upprättad av arkitekt O. Lindborg 1914 över en halmhytta vid Kronobergs hed. Nord mus. Bildarkivet. Mötesplatser. Kronobergs hed.*

Kronobergs hed. Strohhütte. Massaufnahme 1914.

halmtälten å Kronobergs hed i väsentlig mån bidragit till ett i allmänhet godt helsotillstånd synes framgå af regementets sjukrullor, och vistelsen under sena vårar på den blåsiga och kalla högslätten hade säkerligen dem förutan medfört ett långt större antal sjukdomar i andedrägtsorganerna, än nu varit förhållandet. Efter i orten gängse pris kan ett halmtält, egentligen beräknat för 25 man, erhållas för omkring 125 kronor. Halmen, om den är

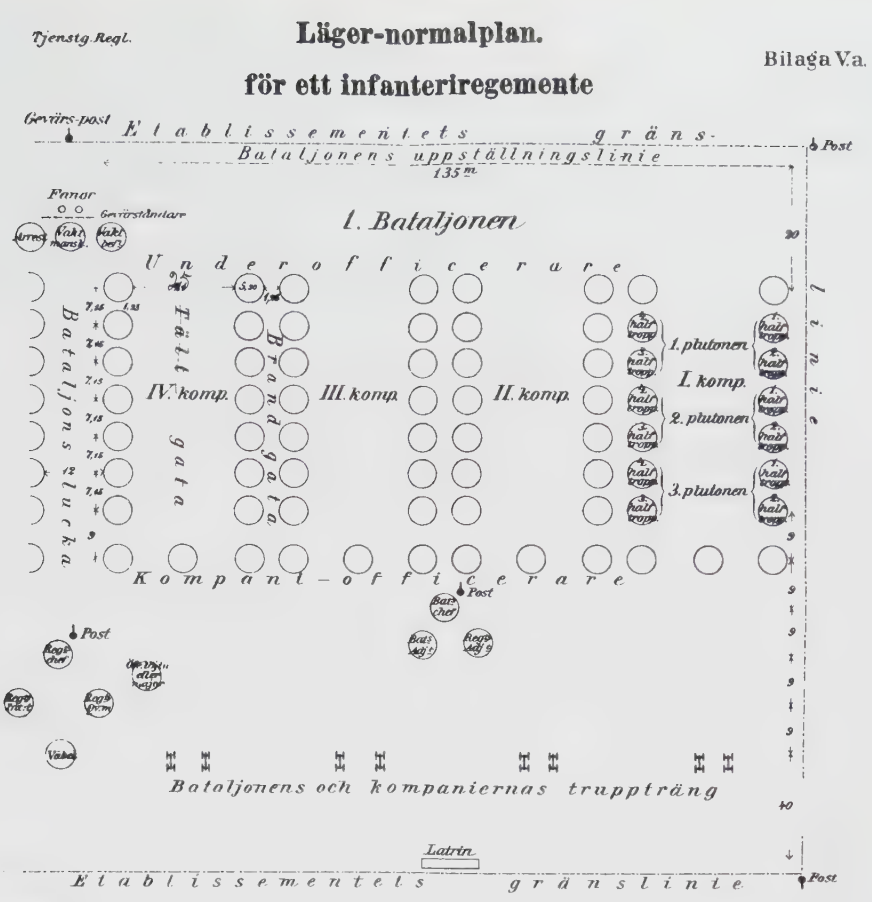

Bild 150 *Plan till utstickande av lägerplan för ett infanteriregemente. Förslag till tjänstereglemente för armén. Stockholm 1885.*

Normalplan für Lager eines Infanterieregimentes. Vorschlag von 1885.

af lämplig beskaffenhet och väl lagd, kan ega bestånd 16–17 år, då virket återstår och till stor del kan användas ånyå. Till hvarje tält åtgår omkring 100 pund (42,5 kg) täckhalm; 10 man anses kunna bygga ett halmtält färdigt på lika många timmar. När nya halmtält uppföras, böra de egentligen ej förläggas på samma ställen som de gamla, der marken genom tältens långvariga begagnande kan vara i mer eller mindre mån inficierad. Genom markens uppgräfning och nedläggande af grusbäddar förtagas dock olägenheterna häraf. Halmtälten ega flera företräden framför vanliga tält, hvilka, oafsedt andra brister, för Sveriges klimat, synnerligen i landets kallare trakter, äro ganska olämpliga samt dessutom dyra och föga varaktiga. Äfven i jemförelse med träbaracker synas halmtälten ega flera fördelar. Inom tyska hären är halmhyddornas användbarhet allmänt erkänd."[263]

Folklivsforskaren Sigurd Erixon omnämner Kronobergshed och dess halmhyddor i sitt översiktsverk om svenska byggder.[264] Halmhyddorna och sedermera i viss mån också barackerna uppställdes som tälten med front mot exercisheden. Därbakom, också på rad, kokhus, mathallar och latriner. Tältlägrets gruppering med traditioner från det romerska härlägret var sedan länge mycket noga reglerad,[265] bild 150 och 129.

Trots de goda vitsorden av både militärläkarna och soldaterna blev spån- och halmhyddor endast uppförda vid de tre mötesplatserna Kronobergs

263) Edholm, a a. Sid 75.

264) Erixon, S, *Strövtåg i svenska bygder*. Malmö 1941. Sid 90.

265) *Kungl Maj:ts nådiga tjänstereglemente för dess armé*. Fjärde delen. § 69 Lägrets utstickande. Stockholm 1867.
Wallin, S, *Lägerliv på arméns mötesplatser*. Svenska kulturbilder. Del XII. 1935. Sid 311.

Bild 151 *En s k kompanichefshydda från Göta artilleriregementes tid vid Tånga hed i Västergötland. Författaren 1978.*

Tånga hed, Västergötland. Holzhütte für den Kompaniechef des Truppenübungsplatzes. Photographie 1978.

hed, Kulltorp och Ljungbyhed. Vid Elfsborgs regementes mötesplats Fristads hed kan det dock, enligt en kopia av en lägerkarta från 1891, ha funnits två lägerhyddor som tillhört kronan.[266] Von Konow nämner också i sin serie, Gamla mötesplatser, att "Snart började tälten ersättas med baracker och lägerhyttor".[267] I byggnadsliggaren från denna tid finns upptaget fyra baracker men däremot inga lägerhyddor. Hur dessa lägerhyddor såg ut, om de nu har funnits, återstår således att bringa klarhet i. Den sista halmhyddan av Kronobergshedsmodell uppfördes 1924 vid en vårfest på Skansen i Stockholm.[268]

Vid Göta artilleriregementets övningsplats Tånga hed i Västergötland uppfördes det baracker först 1933. Tånga blev därigenom svenska arméns sista permanenta tältläger. Det var dock endast manskapet och underofficerarna som låg i tält, officerarna som själva hade att sörja för sin förläggning hade kolonistugeliknande hyddor. Av dessa återstår idag bara ett fåtal. Två finns kvar på ursprunglig plats, bild 151, andra har flyttats och kan återses i traktens villaträdgårdar som lek- eller gäststugor.

Landets övriga mötesplatser fick, som skildrats i ett föregående kapitel, baracker för både stam och beväring. Genom 1901 års härordning ökades utbildningstiden för de värnpliktiga från 90 till 240 dagar. Detta beslut medförde också en kolossal nybyggnadsverksamhet omfattande över 40 nya kasernetablissement. Detta stora byggnadsföretag tog emellertid uppemot 20 år att förverkliga.[269] De tre första etablissementen invigdes redan 1905, det sista däremot först 1920. Under tiden användes mötesplatserna för vilka 1901 års riksdag hade beviljat 1 972 800 kr till utbyggnad och upprustning.[270] Det var i första hand förläggningsbyggnader som behövde byggas men med tanke på den begränsade tid som mötesplatserna beräknades ha kvar ansåg man det oekonomiskt att bygga timrade baracker av den typ som tidigare fanns på de flesta mötesplatser. I stället uppfördes uppemot 40 st monteringsfärdiga ca 50 m långa, 14 m breda och 9,5 m höga (till nock) lägerhyddor,[271] bild 152, 153, 154. Så när som på fyra tvättrum, ett i varje

266) KrA. Arméförv. Fort dep. H III 74–115.

267) Folkförsvaret 1967. Nr 3.

268) Nord mus. Bildarkiv. Småland. Kronobergs hed.

269) Berg, a a 1975.
Lundquist, a a.
Lindh, a a.

270) Riksdagens skrivelse. Nr 99/1901.

271) Kungl Brev till Arméförvaltningen den 6 och 13 juni 1902 samt den 30 jan 1903.

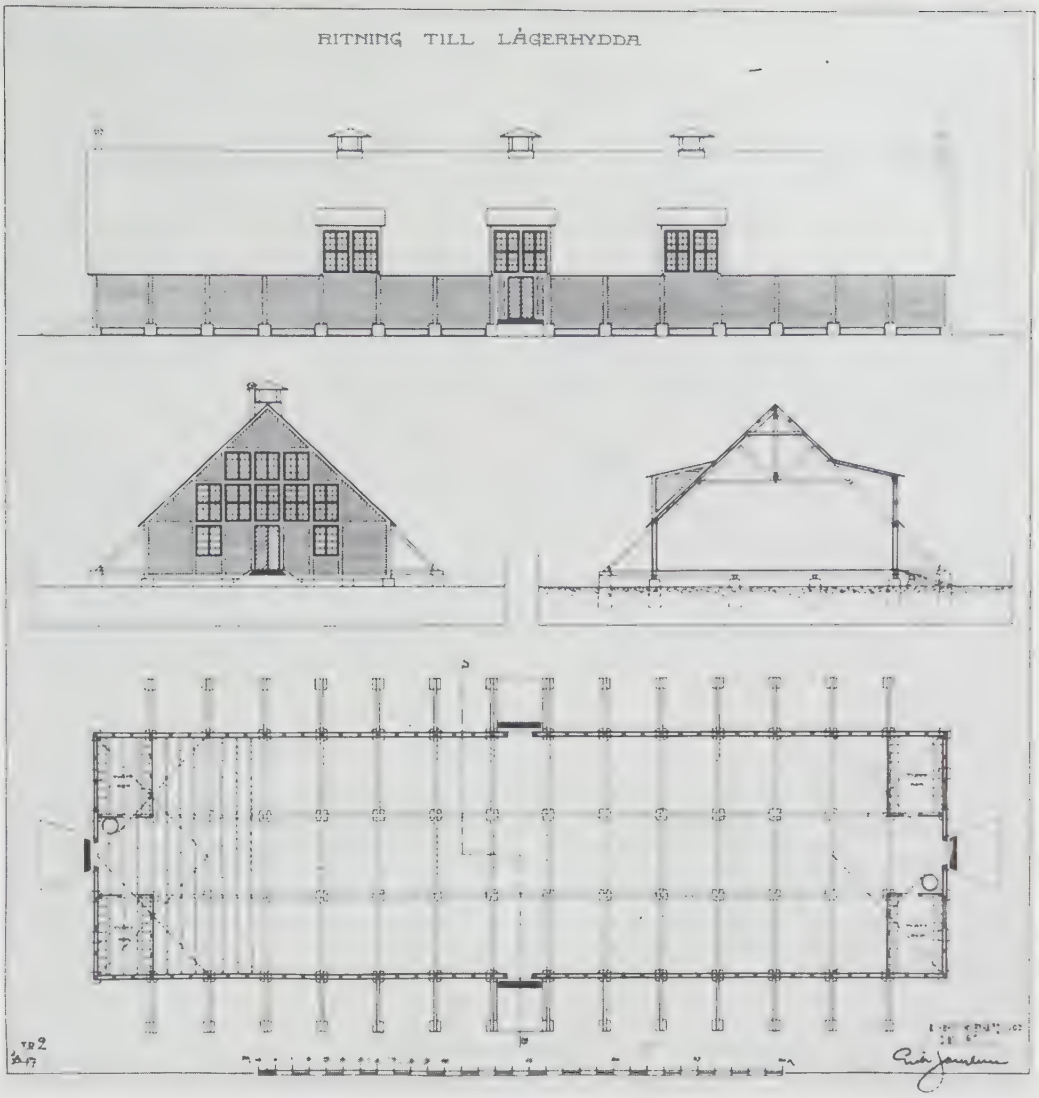

Bild 152 *Ritning till lägerhydda upprättad vid Kungl Fortifikationens ritbyrå av arkitekt Erik Josephson 1902. KrA. Första livgrenadjärreg Byggn avd. Serie J. Ritn. Malmen 1880–1920 volym nr 1.*
Denna typ av lägerhydda byggdes 1902 vid Malma hed, Salbo hed, Sanna hed, Visborgs slätt och Vännes läger, samt under 1903 vid Axvalla hed, Backamo, Fristads hed, Hultfreds slätt, Kronobergs hed, Ljungby hed, Malmen, Mohed, Polacksbacken, Revinge hed, Romme hed, Skillingaryd, Sollefteå läger och Vännäs läger. Ränneslätt fick några år senare också en hydda.

Typvorlage 1902 ausgeführt von Erik Josephson für Lagerhütte. Ausgeführt zwischen 1902 und 1905 auf etwa 20 Truppenübungsplätzen.

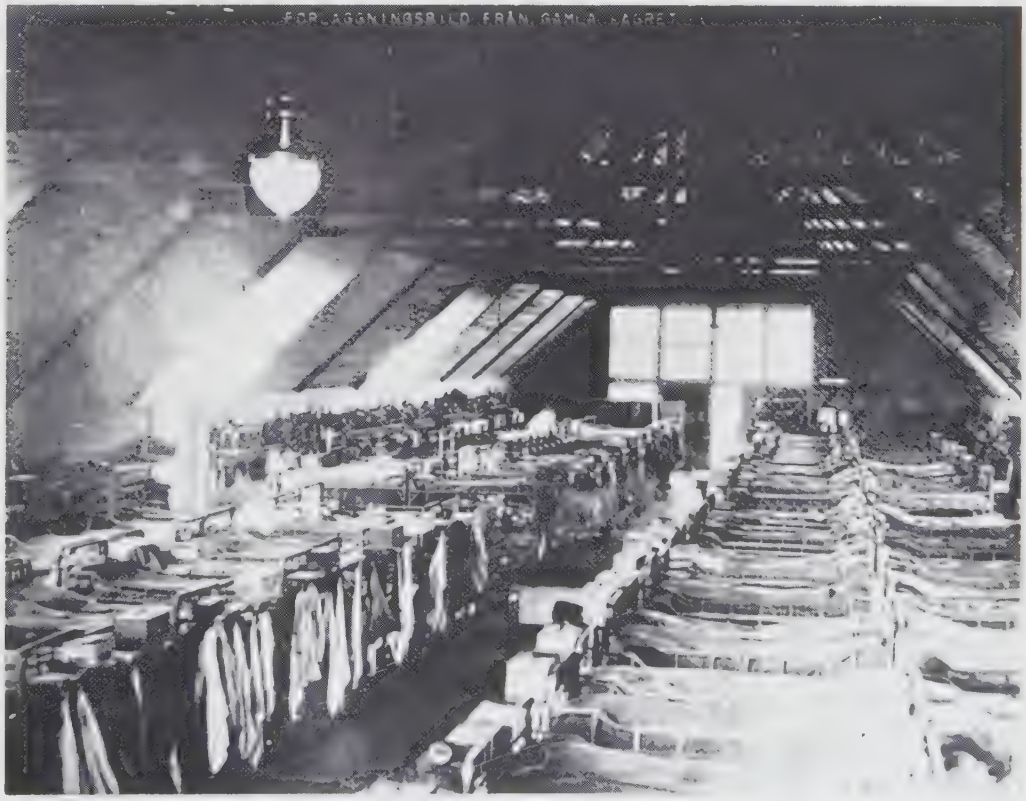

Bild 153 *Interiör av lägerhydda vid Sollefteå läger omkr 1905. I19 reg mus Sollefteå.*

Sollefteå Truppenübungsplatz. Lagerhütte nach der Typvorlage von 1902. Interieur. Photographie 1905.

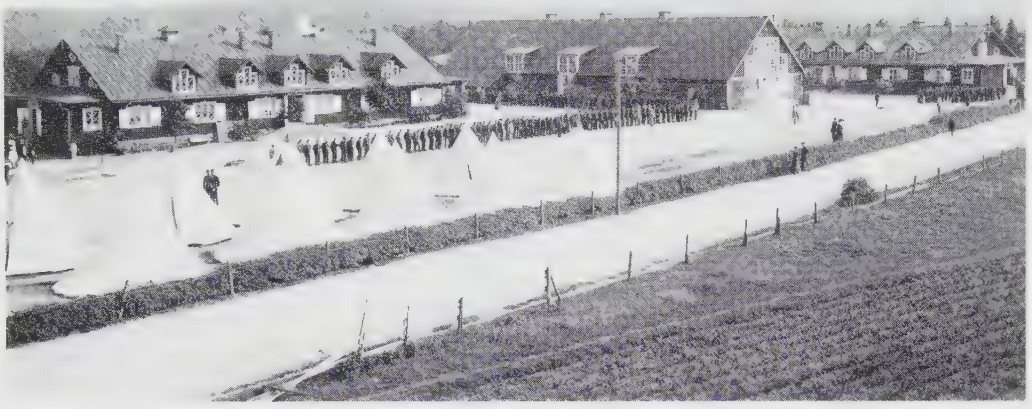

Bild 154 *Vakttält, 1880-tals baracker och en lägerhydda av 1902 års modell vid Backamo 1913. Vid denna tid hade de flesta baracker byggts till med tvättrum utmed gavlarna. Tvättrummens tillkomst var en stor hygienisk framgång som tyvärr skedde till priset av en arkitektonisk försämring. När de få baracker av denna typ som finns kvar blir föremål för renovering bör några befrias från sina tillbyggnader så att deras goda arkitektur åter kommer till sin rätt. FortF fotosamling.*

Backamo, Bohuslän. Wachtzelte, Typbaracken von 1880 und Lagerhütten nach den Typvorlagen von 1902. Photographie von 1913.

hörn, består hyddan bara av ett enda stort rum med en ingång på var sida. Gavlarna är i det närmaste helt uppglasade och på långsidorna finns tre stora fönsterkupor så att med dagsljus är de relativt väl tillgodosedda. Detta ca 650 m² stora rum möblerades sedan med järnsängar i 2-etage för ända upp till 360 man. För uppvärmning fanns bara två kaminer som var placerade vid gaveldörrarna. Denna sparsamma uppvärmningsmöjlighet var förmodligen otillräcklig med tanke på att ingångarna saknade vindfång. Motivet till att man återgick till en lägre förläggningsstandard var att hyddorna skulle flyttas till de nya etablissementen och där bli exercishus (gymnastikhus). Denna förutseende målsättning blev inte genomförd utom i något enstaka fall.[272] När flygvapnet ett kvarts sekel senare tog flera mötesplatser i anspråk blev de rymliga hyddorna utmärkta förråd, en funktion som de i många fall fortfarande fyller.

Konstruktionsprincipen med högben och golvbjälke hopfogade utanför fasaden, en föga underhållspraktisk utformning som kännetecknar 1902 års lägerhydda, återfinns och torde ha inspirerat konstruktören av de enkla beredskapshyddor som under första världskriget byggdes ute på Karlskronas befästa öar, bild 155. Dessa ytterst enkla hyddor från 1914 med plats för 36 man uppfördes lyckligtvis bara i ett tiotal exemplar. Inredningen som är lika enkel bestod bara av längsgående hyllor och bänkar. Bänkarna tjänade också som gränsmarkering mellan liggplatserna på golvet och passageutrymmet till dörrarna på gavlarna. För uppvärmning fanns två vedkaminer. Taket var enligt ritningen utfört på ett ovanligt sätt med, inifrån sett, ett lag 1 tum ohyvlade kantskurna bräder, impregnerad papp och ytterst ett lag 1″ ohyvlade kantskurna bräder för förvandring. Att ett av brädskikten inte på vanligt sätt spikats på högbenets undersida och därigenom bildat ett isolerande dubbelt tak berodde troligtvis på att hyddans nedre del då hade blivit för trång. Idag är taken släta och papptäckta, bild 156, så troligtvis utfördes inte denna oekonomiska konstruktion, liksom inte heller påfundet att kapa av fönsterhörnen. Fönster insattes för övrigt bara på gavlarna, varför det i hyddans mitt råder ständig skymning. Hyddorna som står kvar än i dag får nog anses vara från alla synpunkter sett de sämsta hyddor som någonsin

272) En lägerhydda vid Sanna hed flyttades till regementets nya förläggningsort i Örebro där den numera används till förråd.

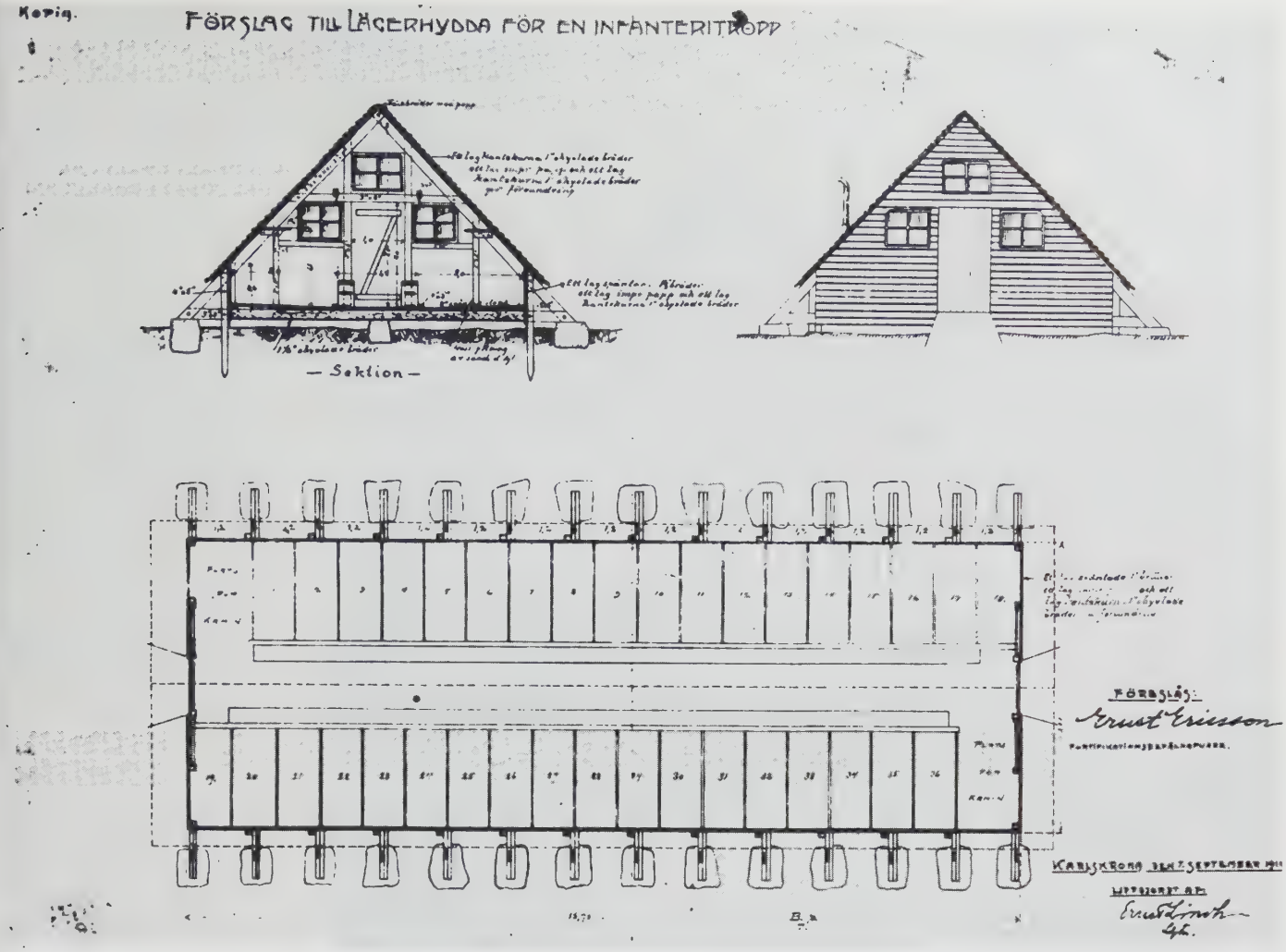

Bild 155 *Ritning från 1914 till lägerhyddor på Karlskrona öar. Blekinge kustartilleriförsvar, Fortifikationsbefälhavarens ritn arkiv.*

Karlskrona. Lagerhütte für Infanterietruppen. Ausführungsentwurf 1914. Ausgeführt 1915.

Bild 156 *Lägerhyddor byggda 1915 på Aspö utanför Karlskrona. Författaren 1977.*

Karlskrona. Lagerhütten nach dem Ausführungsentwurf von 1914. Exterieur. Photographie 1977.

uppförts. Troligtvis var de inte avsedda att användas annat än för tillfällig förläggning. För kustartilleriet i Vaxholm ritade arkitekt Ragnar Hjort 1914 en liknande flyttbar hydda kallad "Lägerhyddan, modell 1914" bild 157. Huruvida denna mörkrets boning någonsin blev uppförd har jag inte funnit

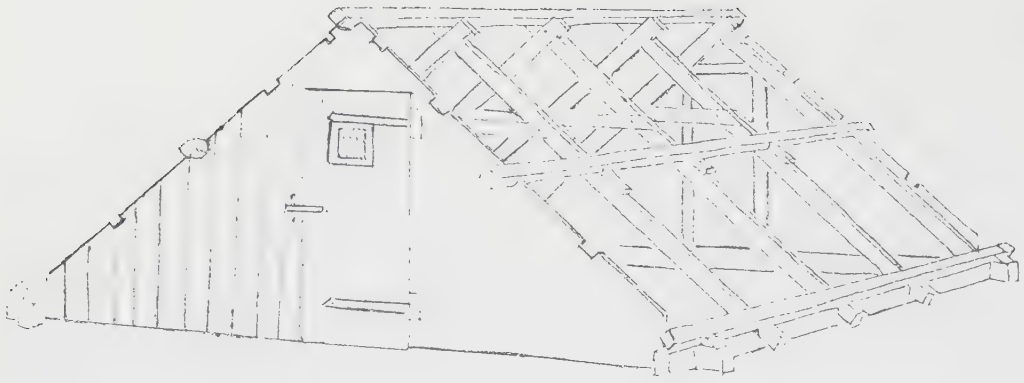

Bild 157 *"Lägerhydda, modell 1914" ritad av arkitekt Ragnar Hjorth. RAÄ. Arkiv nr 12 och 38.*

Typvorlage von 1914 für Lagerhütte. Nicht ausgeführt.

Bild 158 *Agellhydda någonstans i Tornedalen. Kungl Hälsinge regemente i beredskap 1939–1945. Stockholm 1945.*

Hütte nach Typvorlage von Agrell, ausgeführt nach 1940. Photographie 1940–1944.

bevis för.[273] Märkligt nog, med tanke på att det inte rådde någon brådska på grund av ofred, uppfördes utanför Karlskrona så sent som 1930 återigen en hydda med samma utseende som de som byggdes där 1914.[274]

Även under 2:a världskriget uppfördes en stor mängd hyddor. Den mest kända som kom att bli relativt allmän i Norrland var den s k Agellhyddan eller Agelltältet. Denna tillkom som en direkt följd av önskan att sänka byggnadskostnaderna för barackläger i Tornedalen. De vanliga förläggningsbarackerna visade sig nämligen vara både kostsamma i anskaffning och svåra att snabbt flytta. Hyddan som uppkallats efter sin upphovsman, dåvarande överstelöjtnanten Carl-Oscar Agell var dimensionerad för en gevärstrupp på 12 man och kunde sättas upp på 75 min och tas ned på 45. Hyddan var tunnvälvd med ytter- och innerväggar av träfiberskivor, bild 158. Här återkommer den gamla idén att genom ett slutet luftrum höja väggens (takets) värmeisolerande förmåga. Hyddan saknade golv vilket kan-

273) RaÄ arkiv nr 12 och 38.

274) Blekinge kustartilleriförsvar, Fortifikationsbefälhavarens arkiv. "Ritning till lägerhydda för förläggning av ½ förläggningsstyrkan på Kobekus."

Bild 159 *En s k Agellhydda vid Lapplands jägarregemente i Kiruna. Genom att hyddan täckts med papp, försetts med golv och ställts på grundplintar har den bevarats. Av det 100-tal som tillverkades för beredskapsförbanden i Norrbotten under 1940-talet är denna en av de få som finns kvar. Författaren 1978.*

Kiruna. Hütte nach Typvorlage von Agrell. Photographie 1978.

ske var anledningen till att den även kallades tält. En rikligt tilltagen granrisbädd ansågs räcka till. Den enda inredning som fanns var en Husqvarnaspis. Dörr fanns på ena gaveln och fönster på båda.[275] Nu torde det inte finnas någon Agellhydda kvar i ursprungligt skick såvida inte någon har räddats undan i något museum. Däremot har ett par stycken vid repetitionslägret i Malmköping och vid Lapplands jägarregemente (I 22) i Kiruna räddats till eftervärlden genom att de ställts upp på plintar, försetts med golv och täckts med takpapp, bild 159.

275) Agell, a a. Sid 389.

Slutord

Både fortifikationer och den s k militära civilarkitekturen består av många slags byggnader. Byggnaderna för soldaters förläggning, dvs kaserner, baracker och hyddor, tillhör till största delen den senare kategorien. Karaktäristiskt för dessa byggnader har i alla tider varit en enkel planlösning som återspeglas i liksidigt och ofta monotont utformade fasader. Genom att kök, matplatser, vårdlokaler etc, i den mån sådana förekom oftast lades i särskilda byggnader har förläggningsbyggnadernas fasader i stort sett behållit denna karaktär genom tiderna. De olika planlösningssystemen block-, mittkorridor- och sidokorridorsystemet har inte påverkat förhållandena.

Blocksystemet var redan utvecklat i den äldsta avbildade baracken från 1670-talet vid Malmö kastell, bild 78. Systemet genomfördes till sina yttersta konsekvenser i Norra kasernen i Kristianstad, bild 19, 21, samt utvecklades senare i Skeppsgossekasernen i Karlskrona, bild 70–72. Mittkorridorsystemet som är det minst använda av de tre systemen tillämpade Nicodemus Tessin d y på de båda drabanthusen på Skeppsholmen i Stockholm som för övrigt är landets äldsta bevarade förläggningsbyggnader, bild 36. Sidokorridorsystemet efter vilket de flesta av landets kaserner är byggda, bild 42, 73, har en planform som tidigt användes i fortifikationer. "Korridoren" är här försvarsanläggningens viktigaste rum där bl a kanonerna stod uppställda, bild 12, 15, 33, 96. Liksidiga fasader med monotont jämnt fördelade fönster och portar är å andra sidan inte kännetecknande enbart för militära förläggningsbyggnader. Av planlösningstekniska skäl förekom de tidigt även på sjukhus och bostadshus och har på senare år nått en aldrig tidigare omfattning på grund av de modulsystem som kontorshus numera byggs efter. Liknande enkla fasader förekommer också på byggnader vars planlösning i och för sig inte hindrat olika fönsterstorlekar med oregelbunden placering. Jag tänker då närmast på byggnader från den nyklassicistiska stilperioden som i Sverige kännetecknas av enkla, osmyckade och strängt sakliga fasader. Som en av den nyklassicistiska stilepokens förnämsta byggnadsverk räknas betecknande nog en militär byggnad, nämligen Fredrik Bloms kasern för Livgardet till häst i Stockholm, bild 37.

Några speciella arkitektoniska uttryck eller byggnadsformer som skiljer förläggningsbyggnaderna från andra militära eller civila byggnader har således inte kaserner, baracker och hyddor. De äldsta saknar såväl utsmyckningar som ett medvetet arkitektoniskt uttryck, bild 1, 23, 36, 79, 105. Det var först med arkitekten Carl Hårlemans kaserner i Landskrona och Kristianstad från mitten av 1700-talet som kaserner kostades på utsmyckningar. Dessa har dock inte någon militär anknytning utan består av rusticerade pilastrar och hörnkedjor i italiensk barock, en vedertagen arkitekturstil vid denna tid, som Hårleman bl a tillämpade på landshövdingeresidens och herrgårdar, bild 17, 21. Kasernbebyggelse med arkitektur som i någon mån associerar till krig och militär verksamhet tillkom först på 1870-talet då Svea artilleriregementes nya etablissement i Stockholm efter delvis preussisk förebild ges en byggnadsplan som likt en medeltida borg innesluter en kringbyggd borggård, bild 43. Först på 1890-talet under den nationalromantiska konstepoken byggs kaserner med arkitekturformer som hämtats från tidigare epokers fortifikationer. Det var arkitekt Erik Josephson vid

Bild 160 *Andra Göta artilleriregementes kanslikasern i Jönköping (nuv A6). Uppförd 1898 efter ritningar av arkitekt Erik Josephson. Foto från 1900. KrA. Gruppfotografisamlingen.*

Jönköping. Kaserne für das zweite Göta Artillerieregiment. Ausgeführt 1898 nach Entwurf von Erik Josephson. Photographie 1900.

Arméförvaltningens fortifikationsdepartement som enligt tidens smak för historiserande arkitektur skapade de mest påkostade och storslagna kasernetablissement som landet äger. Sina arkitektoniska förebilder hämtade han från både de romanska och gotiska stilepokerna och från den inhemska vasarenässansen. Exemplen är inte många och idag återstår endast fem etablissement med arkitekturformer från äldre tiders fortifikationer. Från romansk tid härstammar tornen med utkragad övervåning, som f d militärskolan i Gävle, bild 68, samt kanslikasernerna vid f d artilleriregementena i Göteborg och Jönköping utsmyckats med, bild 160. Det är endast de öppna skyttegångarna som sådana torn ursprungligen innehöllo som fattas. Vasarenässansen återfinnes i de karnissvängda och lanterninförsedda taken på kanslikasernerna för Livgardet till häst i Stockholm och Norrlands artilleriregemente i Östersund, bild 161. Dessa få byggnader är således de enda av landets ca 400 kaserner som har byggnadsformer lånade från fortifikationer.

Under nästa stora kasernbyggnadsperiod som inföll under 1900-talets två första decennier byggdes det ca 150 kaserner utan några som helst arkitektoniska element eller uttryck som skiljer dem från andra byggnader i samma storleksordning.

Det är således inte på typiska byggnadselement eller arkitektoniska uttryck som kasernetablissementen känns igen. Vad är det då förutom att dess innevånare går klädda i uniform som gör att de inte förväxlas med sjukhus, skolor eller annan storskalig bebyggelse? Av allt att döma är det den slutna och till material, form och färg samordnade bebyggelsen med sin mångfald av byggnader för skilda ändamål. Det är ett från omgivande civil bebyggelse avskilt och självförsörjande litet samhälle vars motsvarighet inte finns inom samhällslivet för övrigt, bild 52, 73, 74, 75. Detta förhållande blev än mer påtagligt genom 1883-års kasernbestämmelser som bl a angav att kaserner borde uppföras på en så hög och torr plats som möjligt. Särskilt iögonfallande blev detta i vissa landsortsstäder som ex vis Boden, Eksjö, Jönköping, Sollefteå och Umeå vilka till övervägande delen hade en småskalig trähusbebyggelse, bild 162. Kasernernas ofta dominerande inslag i stadsbilden var

Bild 161 *Norrlands artilleriregementes kanslihus i Östersund. Uppförd 1893 efter ritningar av arkitekt Erik Josephson. Foto från 1970-talet. FortF fotosamling.*

Östersund. Kanzlei von Norrlands Artillerieregiment. Ausgeführt 1893 nach Entwurf von Erich Josephson.

således inte som man vid första anblicken kan vara benägen att tro en maktmanifestation, utan orsakad av hygieniska skäl, bild 163. Förutom att huvuddelen av kasernbebyggelsen är sluten, samordnad och väl synlig uppfördes den efter typritningar vilket medförde lika byggnader från Kristianstad till Boden. Några provinsiella drag betingade av klimatskillnader och materialtillgång uppstod således inte. Den centralt styrda fastighetsförvaltningen har medfört att sådana drag inte heller uppstått. Det är som synes en serie speciella förhållanden som format den uniforma arkitektur och bostadsmiljö som förknippas med kaserner och kasernbebyggelse.

Från 1830-talet och fram till mitten av detta århundrade byggdes kaserner och sjukhus efter i stort sett samma idéer. Anledningen var i första hand den att man ansåg att dessa byggnader behövde stora mängder med frisk luft.[276] Åsikten byggde på erfarenheterna från kriget med Ryssland 1808–09 och från Balkankriget i mitten av 1850-talet då dödligheten i trånga kaserner och sjukhus hade varit katastrofalt stor. Av dessa olyckor drog man den slutsatsen att sjukdomar förorsakades av förskämd luft vilken ansågs finnas på fuktiga och låglänta ställen i naturen.[277] Under senare delen av 1800-talet kom läkarvetenskapen att starkt intressera sig för luftens betydelse för människans hälsotillstånd. Kaserner liksom sjukhus och andra vårdanstalter ansågs ha behov av stora mängder torr och frisk luft. Därför rekommenderades att dessa skulle förläggas utanför städerna på fritt och högt belägna platser.[278] Grusåsar ansågs därvidlag vara den bästa byggnadsplats som stod att finna. Byggnadernas orientering i förhållande till sol och vind var också av stor betydelse, logement skulle ha fönster åt sydost och sjuksalar mot söder för att därigenom tillvarata solens hälsobringande egenskaper.[279]

276) Åman, a a. Sid 186.

277) Ibid. Sid 187.

278) Westergren, a a. Sid 198.

279) Berg, a a 1975. Sid 20.

Bild 162 *Västernorrlands regementes kasernetablissement i Sollefteå. Uppfört 1911 efter ritningar av arkitekt Erik Josephson. Äldre vykort. FortF bildsamling.*

Sollefteå. Kasernen vom Regiment von Västerbotten. Ausgeführt nach Entwurf von Erik Josephson. Ansichtskarte.

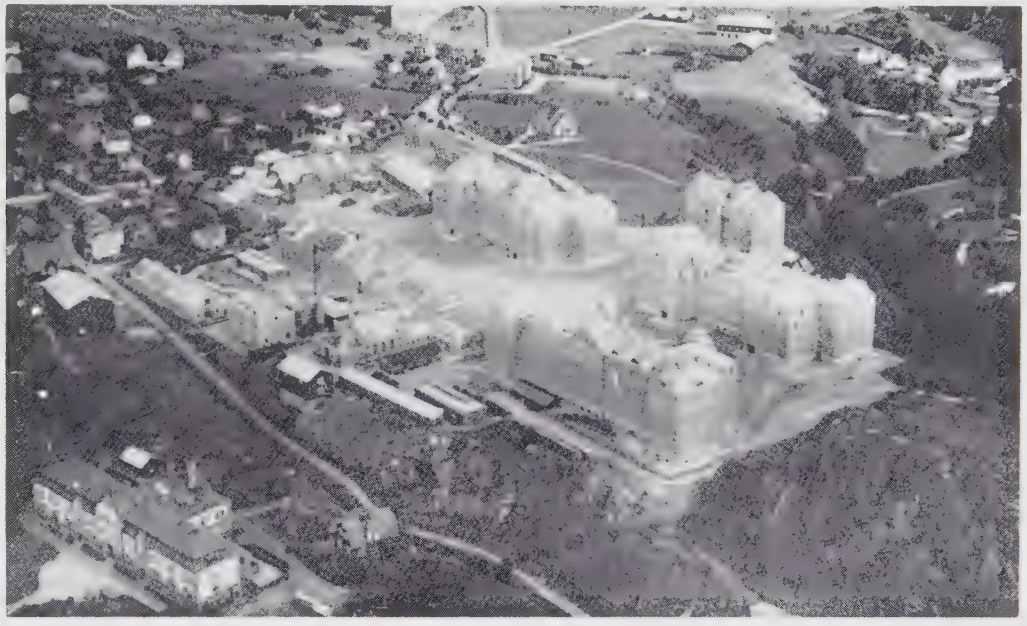

Bild 163 *Bohus regementes kasernetablissement i Uddevalla. Uppfört 1913 efter kasernbyggnadsnämndens typritningar. KrA. Gruppfotografisamlingen, skåp V, Nockhoff album.*

Uddevalla. Kasernen des Regimentes von Bohuslän. Ausgeführt 1913.

Hur bristfälliga svenska militärförläggningar och sjukhus var, efter europeiska mått mätt, framkom vid dr Domeiers inspektionsresa 1809. I sin rapport till Kungl Maj:t utmålar han hur soldater, kvinnor och barn genom sin vistelse i dessa lokaler riskerade förlora både hälsa och liv. Det tunga ansvaret härför lägger dr Domeier främst på officerarna som han ansåg visa en uppenbar likgiltighet inför sina underordnades lidanden.[280] Om det var dr Domeiers rapport och den under samma år grasserande fältsjukan som fick myndigheterna att reagera har jag inte kunnat fastställa. År 1809 beslutades dock att ett garnisonssjukhus skulle uppföras i Stockholm. Arbetena påbörjades 1817 och efter 17 år stod sjukhuset färdigt för inflyttning.

För den civila sjukvårdens behov fanns det i början på 1800-talet ett lasarett i varje län.[281] De militära sjukhusen låg, med några få undantag, vid landskapsregementenas mötesplatser och användes endast den korta tid på sommaren när regementena övades. I början av 1830-talet fanns ca 10 sådana enkla sjukhus. På 1860-talet blev i det närmaste alla mötesplatser utrustade med sjukhus.[282]

Sjukhus och kaserners planlösning utvecklades parallellt, dock med undantaget att sjukhus inte byggdes enligt blocksystemet. Fram till 1860 var mittkorridorsystemet den helt dominerande planformen för sjukhus och för

280) KrA. Krigshandlingar 1808–1809, vol 316. Domeier, a a.

281) Åman, a a. Sid 186.

282) Edholm, a a.

Bild 164 *Skånska dragonregementets officerskår framför matpaviljongen på Bonarps hed år 1867. KrA. Gruppfotosamlingen.*

Bonarps hed, Schonen. Die Offiziere des Regimentes i Schonen vor dem Speisepavillion. Photographie 1867.

de kaserner som inte byggdes enligt blocksystemet. Efter 1860 blir sidokorridorsystemet den helt dominerande planformen för både kaserner och sjukhus. Den lanserades i Pontonjärernas kasern på Kungsholmen i Stockholm 1868, bild 42, och i Kristianstads lasarett 1864. De flesta av landets nuvarande kaserner och sjukhus är byggda med sidokorridor, för kaserners del ända fram till 1942 och för sjukhus fram till 1924. Efter denna tid blev mittkorridor åter det dominerande plansystemet, i sjukhus redan 1926 och i kaserner 1938 vid Svea signalkårs nya etablissement i Solna. Signalkårens små paviljongliknande kaserner kom att bli förebild för de ca 220 kaserner som byggdes under andra världskriget och fram till mitten av 1950-talet.

Med återgången till mittkorridorsystemet fjärmar sig kaserner och sjukhus från varandra. Sjukhusen byggs på höjden och i allt större volymer. Kasernerna blir däremot mindre. För att minska effekten av luftanfall byggdes det inte längre några 4-våningskolosser med plats för fyra kompanier utan endast 2-våningshus för ett kompani.

Med 1925 års försvarsordning skedde en kraftig nedskärning av försvaret, bl a drogs 17 arméförband in. Etablissementen till sju av dessa förband med tillsammans 16 kaserner iordningställdes till sinnessjukhus och sjukhus. Detta visar hur stor likhet det var mellan kaserner och sjukhus som byggts enligt sidokorridorsystemet.För de indelta och värvade regementena har det funnits drygt 50 mötes- eller övningsplatser. De indeltas dvs landskapsregementenas mötesplatser, med namn som slutar på hed, mo, slätt eller läger, var de äldsta. Några fanns redan på 1500-talet, det stora flertalet iordningställdes dock först efter 1809. I äldsta tid var mötesplatserna obebyggda. Det var först mot mitten av 1800-talet som de mera allmänt började bebyggas. De indelta regementenas officerare och underofficerare fick, i motsats till manskapet, själva sörja för sin mathållning och förläggning den tid de tjänstgjorde på mötesplatserna. Den äldsta bebyggelsen består därför av mässar och bostadshus som befälet byggt på egen bekostnad. Till att börja med var dessa byggnader skäligen enkla, bild 164, men i takt med mötesplatsernas ökade användning blev de allt större, bekvämare och mer utsmyckade, bild 165. Eftersom de inte var avsedda för annat än sommarbruk kunde de byggas på ett enklare sätt än när man måste ta hänsyn till snö och

Bild 165 *Regementsexpeditions byggnad, officersmäss och i bakgrunden manskapsbaracker vid Värmlands regementes mötesplats Trossnäs läger år 1885. KrA. Gruppfotosamlingen, Värmlands reg.*

Trossnäs Lager, Värmland. Regimentsexpedition, Messe und Baracken. Photographie 1885.

kyla. Likt hälsobrunnarnas bebyggelse som också bara var avsedda för sommarbruk utvecklades officerskårernas byggnader till att bli till lyst.[283] Detta gäller särskilt officerarnas mässbyggnader som ofta utfördes i götisk eller fornnordisk nystil med öppna verandor, torn och stora gemensamhetsutrymmen för festlig samvaro.

Denna högreståndsmiljö sträckte sig genom parkanläggningar många gånger även utanför själva byggnaderna, vilket är ytterligare ett drag som påminner om brunnsorterna, bild 165.

Av manskapsbarackerna får man inga sådana angenäma associationer. De äldsta påminner mera om uthus eller marknadsstånd och de något yngre timmerbarackerna, för att nu göra jämförelse med annan bebyggelse, i viss mån om präktiga järnvägsmagasin.

De genom århundradena skilda typer av militära hyddor har för få civila motsvarigheter för att någon jämförelse ska kunna ställas.

Statens och därmed också försvarets byggnader har nästan undantagslöst byggts med hög kvalitet både beträffande utförande och utseende. Detta gäller i synnerhet de kungliga slotten, riksfästena, länsresidensen och riksbankerna men också den militära bebyggelsen inom de större garnisionsstäderna. Av den sistnämnda bebyggelsen är det särskilt kanslihus och kaserner som är solitt och representativt utförda. Så har betecknande nog också bara ett fåtal av den stora mängd kaserner som uppförts under de senaste 300 åren rivits.

De äldsta och dessutom i ursprungligt skick bevarade soldatbostäderna finns i fästningsvallarnas kasematter vid Drottningskärs sjökastell som byggdes på 1690-talet, bild 90–91. Andra bostadskasematter från ungefär samma tid, men ombyggda och förbättrade under 1700- och 1800-talen finns på Karlstens fästning i Marstrand och Kungsholms fort utanför Karlskrona. Kasematter används inte längre som förläggningar. Av 1700-talets stenkaserner har endast ett par rivits, övriga har fått nya och i de flesta fall mycket representativa funktioner som bl a museum, kontor för länsstyrelse och representationsbostäder, bild 36, 17, 21, 22, 28, 48. Samma förhållande gäller för flertalet av 1800-talets stora kasernetablissement.

I Stockholm har Fredrik Bloms kasern för livgardet till häst från 1811

283) Stackell, L, *Den svenska västkustens havsbadort*. Göteborg 1974.

blivit säte för Riksantikvarieämbetet, bild 37, i Göta artilleriregementes kaserner från 1877 har försvarshögskolan flyttat in och i de båda stora tvillingetablissementen för Svea och Göta livgarden har flera statliga verk inrymts, bild 52. Trots sin långa användningstid, först till soldatbostäder och därefter till museer och statliga verk har kasernbebyggelse inte blivit stilbildande. Därtill har de haft alltför stora dimensioner och för speciell funktion. De sjukhus som uppfördes vid samma tid som kaserner liknar visserligen dessa. Detta berodde dock på att sjukhus och kaserner efter 1800-talets mitt utvecklades parallellt efter samma idé om nödvändigheten av stora kvantiteter frisk luft i och utanför sådana massförläggningar. Att sjukhus och kaserner som byggdes under 1800-talets sista decennier dessutom liknar varandra till exteriören kan ha sin förklaring i att de i flera fall ritats av samma arkitekter bl a Axel Kumlien och Ernst Jacobsson.

Efter nedrustningen 1925 och fram till krigsutbrottet 1939 hade försvaret inte råd att bygga nytt och fick därför använda sina gamla byggnader utan nämnfärda moderniseringar. Inte heller vid den febrila nybyggnadsverksamheten under 2:a världskriget, som avslutades först mot slutet av 1950-talet, blev den äldre bebyggelsen moderniserad. Det var inte förrän i början av 1960-talet som ett stort upplagt renoveringsprogram igångsattes, varigenom nu i det närmaste alla kaserner från tiden före 1950 blivit upprustade.

Paradoxalt nog råder nu ett närmast motsatt förhållande. Nu anses det i många fall billigare att uppföra nya byggnader istället för att iståndsätta och modernisera de gamla. Om man verkligen vill jämföra kostnaderna får man dock inte bortse från den stora kvalitetsskillnad som finns mellan dagens byggnadsproduktion och den äldre, speciellt den från sekelskiftet, som hade en ojämförligt högre kvalitet. Att i större utsträckning ersätta den äldre bebyggelsen med nybyggnader kan, med tanke på att byggnader med låg kvalitet fordrar mer underhåll än sådana med hög, innebära att åsyftade besparingsåtgärder får motsatt resultat. Den utarmning av kasernetablissementens bebyggelsemiljö som rivning av de äldre byggnaderna dessutom medför bör också tas med vid jämförelsen. I annat fall kan den gallring av försvarets bebyggelse som högre och förändrade funktionskrav samt en allt mer åtstramad försvarsbudget kräver innebära en resursförstöring ur både ekonomiska och kulturella synpunkter.

Trots brist på arkitektoniska särdrag har kaserner, baracker och hyddor genom sin starka anknytning till försvarets förändring och även genom sin typologi en historia som gör dem värda att lära känna och vårda. Jag hoppas att denna framställning lagt grunden till fortsatt forskning om den militära civilarkitekturen och då särskilt soldatboningars utveckling fram till våra dagar. Det är också min förhoppning att denna redogörelse skall kunna ge underlag när beslut skall fattas om den äldre bebyggelsens vara eller icke vara och härigenom bli ett led i byggnadsvården.

Zusammenfassung

Einleitung

Im Verlaufe der Zeiten sind Soldaten auf verschiedene Art untergebracht worden, im *Quartier*, in *Kasernen* und in *Baracken* oder *Lagerhütten*.

Einquartierung ist die älteste und gewöhnlichste Art der Unterbringung. Die Bürger der Garnisonstädte und Festungsorte waren hiervon zwangsmässig betroffen.

Der Aufbau von ganzen Kasernenetablissements und militärischen Ausbildungsanstalten hatte hauptsächlich seine Ursache in der Einführung der allgemeinen Dienstpflicht und der Entwicklung der Wehrpflicht, nachdem das schwedische Kantonsystem „Indelningsverket" im Jahre 1901 abgeschafft wurde.

Das Wort *Kaserne* bedeutet im heutigen Sinne, dass der Wohnstandard höher ist als der der Baracke, deren Standard wiederum höher ist als der der Hütte. Früher machte man jedoch keinen grösseren Unterschied zwischen den Begriffen Kaserne und Baracke und auch nicht zwischen den Begriffen Baracke und Lagerhütte. Aus diesem Grund ist in diesem Aufsatz keine qualitative Einteilung gemacht worden, sondern die Bezeichnung, die bei der Errichtung verwendet wurde, wird hier beibehalten. Folglich gibt es Kasernen, die schlechter beschaffen sind als Baracken und auch Baracken, deren Beschaffenheit von vorneherein schlechter war als die der Lagerhütten.

Baracke war in ältester Zeit die Benennung der Mannschaftsstuben, jedoch bezeichnete Baracke auch eine Bedeckung aus Reisig und Tannenholz die für Gewehre abgesehen war (Bild Nr 3–5). Dieser Sprachgebrauch trägt auch noch zur Verwirrung der Benennungen und Bedeutungen bei. Nach dem zweiten Weltkrieg wurden tausende von Baracken industriell hergestellt. Dadurch erhielt das Wort Baracke auch noch die Bedeutung "demontierbares Gebäude". Bis Mitte des 19. Jahrhunderts wurde das Wort französisch „Baraque" buchstabiert.

Das Wort *Hütte* wurde ursprünglich ausschliesslich gebraucht, wenn die Hütte aus Material gebaut wurde, das in der Natur vorzufinden war. Später wurden jedoch Hütten auch aus künstlichem Material gebaut.

Erlässe und Vorschriften

Der älteste schriftliche Erlass, der die Bürger verpflichtete für die Behausung der Soldaten zu sorgen, wurde vom König Gustav Vasa 1557 erlassen. Ausführliche Vorschriften für Fassungsraum und Ausstattung von Kasernen wurden erst 1756 ausgefertigt und blieben dann bis 1883 gültig, wo eine neue Verordnung ausgefertigt wurde.

Kasernen

Kasernen können in zwei Kategorien eingeteilt werden, erstens Kasernen die innerhalb von Festungen und Garnisonen liegen und zweitens solche im Anschluss an Ausbildungsanstalten.

Kasernen innerhalb von Festungen und Garnisonen können ihrerseits in vier Kategorien eingeteilt werden:

Kasernen innerhalb von Verteidigungsanlagen
freistehende Kasernen
bombensichere Kasernen und
Garnisonskasernen.

Kasernen innerhalb von Verteidigungsanlagen. Sehr oft wird innerhalb der Festungen das eigentliche Verteidigungswerk als Kaserne ausgenutzt (Bild Nr 12–14, 16). Die Schlafsäle der Soldaten sind dadurch auch sogenannte bombensichere Kasernen.

Freistehende Kasernen: Erst zu Mitte des 18. Jahrhunderts wurden die beiden ersten freistehenden Kasernen gebaut, und zwar in Landskrona (Bild Nr 17 und 18) und in Kristiansstad (Bild Nr 19 und 21). Der Entwurf kann mit ziemlicher Sicherheit dem Architekten und Oberintendenten Carl Hårleman zugeschrieben werden. Die Kaserne in Landskrona war sowohl für Offiziere als auch für Soldaten abgesehen. Für die Offiziere waren besondere Küchen vorgesehen. In den Mannschaftsräumen, die für 24 Personen eingerichtet waren, wohnten ganze Familien, einschliesslich Kindern (Bild Nr 18), wobei sowohl Kochen wie auch Wäsche am offenen Kamin vorsichging.

In Kristiansstad, wo die Verhältnisse ähnlich waren, sind die Kasernen heute Museum (Bild Nr 19 und 21). Hier stehen die Mannschaftsräume nur mit dem Treppenhaus in Verbindung, eine Lösung die „Blocksystem" benannt wird und deren Vorbild bei französischen Kasernen aus dem 17. Jahrhundert zu finden ist (Bild Nr 20). Auch der Soldatenkaserne in der Festung Karlsten liegt der gleiche Entwurf zu Grunde (Bild Nr 23). Gefangene und Verteidigungslose, d h Menschen die sich nicht versorgen konnten, waren bis weit ins 19. Jahrhundert hinein Zwangsarbeitskraft bei staatlichen Bauarbeiten. Als die Festung Karlsborg am Wettersee gebaut wurde, wurden auch besondere Kasernen für diese Bauarbeiter errichtet, die vorher in Erdhütten gewohnt hatten.

Die schweren Folgen der Feldkrankheit während des Krimkrieges 1854–1856, durch die ein grosser Teil der englischen Armée zu Grunde ging, veranlassten die Engländer ernstlich den Grund der grossen Sterblichkeit der Garnisonssoldaten zu untersuchen. Dabei stellte sich heraus, dass einer der Hauptgründe die schlechten Wohnverhältnisse waren. Um die Zustände zu verbessern machte die Untersuchungskommission gewisse Vorschläge, welche mit der Zeit die Unterlage für ein Standardwerk über Fragen des Kasernenbaus bildeten. Die Kommission war der Meinung, dass die hygienischste Kasernenform einstöckige Häuser seien, sogenannte Pavillons, in welchen die Fenster sich auf zwei gegenüberliegenden Wänden befanden. In Frankreich verlegte man Soldaten in dieser Weise. Diese Art der Verlegung wird „Pavillonsystem" benannt.

Bombenfeste Kasernen: Kasernen die fast ebenso widerstandsfähig gegen Angriffe und Beschiessung sind wie die Festung, zu der sie gehören, werden

als „bombenfest" bezeichnet. Dazu müssen sämtliche Schichten von Balken, zumindest jedoch die oberste, gewölbt sein.

In der Mitte des 18. Jahrhunderts wurde der Bau einer Kaserne in Gothenburg (Bild Nr 33) und in Landskrona (Bild Nr 34 und 35) geplant. Sie wurden jedoch nie ausgeführt und bombenfeste Kasernen wurden sicher weder in Finland, noch den schwedischen Ostseeprovinzen oder überhaupt in Schweden gebaut.

Garnisonenkasernen: Freistehende Kasernen ohne Anschluss an Festungsanlagen und für Truppen abgesehen, die in Garnison verlegt werden sollten, wurden in Schweden erst im 19. Jahrhundert angelegt. Kurz nach 1870 hatte Schweden 15 Regimente von geworbenen Soldaten, für welche nur acht Kasernen vorhanden waren (Bild Nr 37–42). Die Übrigen waren bei Bürgern einquartiert oder wurden in vorübergehend gemieteten Räumen untergebracht. Mitte 1890 hatten jedoch sämtliche dieser Regimente eigene Kasernen (Bild Nr 43 und 44). Ausser für die Leibgarden (Bild Nr 37 und 41), die Artillerie (Bild Nr 43 und 44), und die Spezialverbände (Bild Nr 42) wurden im 19. Jahrhundert auch Kasernen für die Besatzungen der Grenzposten in Torneå, Haparanda und Grisslehamn gebaut (Bild Nr 45–47). Für diese Grenzposten, die normalerweise nur aus ein paar Dutzend Soldaten bestanden, wurde nur je ein einziges Gebäude errichtet, welches jedoch dann sämtliche Funktionen wie Büro, Arrest, Küche und Schlafsäle für sowohl Mannschaft und Offiziere enthielt.

In den Marinenstationen und Werften in Stockholm und Karlskrona wurden zu Angang des 19. Jahrhunderts auch einzelne Kasernen gebaut. In Karlskrona wurde 1847 eine Kaserne für 500 Mann Bootsmannschaft (besoldete Seeleute) errichtet. Die Kaserne hatte nur zwei Mannschaftsstuben, in welchen die Mannschaft in langen Hängkojen schliefen. Die riesigen Räume gleichen den Mannschaftslogis eines Segelschiffes, mit Dielen und Säulen, die an Verdeck und Maste erinnern (Bild Nr 49).

Kasernen im Anschluss an Ausbildungsanstalten: Diese Kasernen können in zwei Kategorien eingeteilt werden, solche für festangestelltes Personal und solche für Wehrpflichtige.

Ausbildung von festangestelltem Personal: 1792 wurde das königliche Schloss Karlberg von König Gustav III zur Kriegsakademie für die Ausbildung von Offizieren bestimmt. Dem alten Barockschloss wurden vier neue Flügel angebaut, die in streng neuklassizistischem Stil gehalten waren und von dem Architekten C C Görwell entworfen wurden (Bild Nr 51, 56–58).

Eine besondere Schule wurde für Seeoffiziere gebaut (Bild Nr 69). In den Jahren 1877–1895 wurden sechs weitere Schulen für Unteroffiziere und Korporale errichtet (Bild Nr 59–68).

Für die älteste Ausbildungsinstitution der Flotte, die Schiffsjungenabteilung „Skeppsgossekåren" in Karlskrona, die schon seit Anfang des 17. Jahrhunderts bestand, wurde 1882 eine neue Kaserne aufgeführt. Die Kaserne, die von Axel Kumlien, dem Architekten der königlichen Medizinalverwaltung, entworfen ist, ist von so hohem Wohnstandard, dass er noch heute nicht übertroffen worden ist (Bild Nr 70–72).

Ausbildung von Wehrpflichtingen: Mit der neuen Heeresorganisation von 1901 wurde das schwedische Kantonierungssystem, „Indelningsverket", abgeschafft. Eine der Folgen war die Verlängerung der Wehrpflicht von ursprünglichen 90 Tagen auf 240–365. Die Heeresorganisation enthielt auch ein Bauprogram für die Errichtung von etwa 40 neuen Kasernenetab-

lissements, den Ausbau von 12 älteren Etablissements und den weiteren Ausbau von 27 Truppenübungsplätzen, sowie auch für den Bau von etwa 70 anderen Gebäuden, wie Krankenhäuser, Offizierkasinos, Offizierlogis, Verwaltungsgebäude, Vorratshäuser u s w. Ingesamt umfasste der Bauplan etwa 1900 Gebäude auf etwa 30 verschiedene Typgrundrisse verteilt, 115 dieser Gebäude waren Kasernen.

Zu diesem enormen Unternehmen wurde Geld gebraucht. Die Ausgaben für die Verteidigung zu Land waren daher in den ersten zehn Jahren nach 1901 ein Drittel des gesamten Staatsetats. Mit Hilfe von Typvorlagen und vereinheitlichtem Bauverfahren dauerte es 20 Jahre bis das Bauprogram durchgeführt war. Ganz entgegen den Empfehlungen der Kasernierungstabelle von 1883 wurden die meisten Kasernen in vier Etagen und für je ein Bataillon von vier Kompanien gebaut.

Baracken

Baracken können in folgende Gruppen eingeteilt werden
Baracken oberhalb der Erde
Kasemattebaracken und
bombenfeste Baracken.

Baracken über der Erde: Erst Mitte des 17. Jahrhunderts kamen die heutigen südlichen Provinzen in schwedischen Besitz. Die neuen Besitzungen mussten bewacht und verteidigt werden. Die Befestigungsanlagen der Orte Malmö, Kristiansstad, Landskrona und Halmstad die schon aus dänischer Zeit stammten wurden nun repariert und bedeutend verbessert. Weiter wurden auch neue Befestigungsanlagen gebaut, darunter Karlshamns Schanze, 1675, und Karlskronas Kriegshafen, 1680. Für die vielen Söldner, die zu diesen Arbeiten kommandiert wurden, wurden nun Baracken gebaut. Grundrisse für zwei Baracken in Malmö aus dem Jahre 1672 sind wahrscheinlich die ältesten für Baracken überhaupt (Bild Nr 78 und 79). Diesen Entwurf, der bis weit hinein ins 19. Jahrhundert Geltung fand, bestand aus einem spiegelbildlich verdoppelten Grundriss in welchem Mannschafts- und Offizierlogements durch Hausflure getrennt wurden. Alle Räume hatten Kamine für offene Feuer. Eine andere frühe Baracke wurde bei Karlshamns Schanze gebaut und enthielt sowohl Kirche wie auch Mannschaftsräume (Bild Nr 77).

Für die Tausende von Söldnern die in Malmö und Landskrona untergebracht werden sollten, reichten jedoch die Baracken nicht aus. Um 1660 hatte Malmö 450 Bürger, die 3000 Mann einquartieen sollten und für deren Unterhalt sie auch in gewissem Ausmass zu sorgen hatten. In Landskrona kam es sogar vor, dass ein Quartierwirt bis zu 16 Mann mit Frauen und Kindern beherbergen musste.

Wenn die Bürger in den früher dänischen Städten schwer unter dem anhaltenden Druck der Einquartierung litten, so waren die Bürger in der neugegründeten Stadt Karlskrona dank ihrer Privilegien vom 10 August 1680 völlig von diesem Druck befreit.

Die vorhandenen Baracken wurden bis zum letzten Platz ausgenutzt. In gewissen Baracken war es so eng, dass 2,5 m^3 pro Mann ausreichen musste (Bild Nr 80–84).

Bild Nr 85 und 86 zeigen verschiedene Pläne für Barackenanlagen innerhalb von Festungswällen.

Kasemattenbaracken: Kasematten sind Hohlräume in den Festungswällen in denen man gegen Artilleriefeuer geschützt sein sollte. Die ältesten bis heute bewahrten Kasemattenbaracken (Unterkünfte in Kasematten) befinden sich in den Wällen des Seekastells Drottningskär bei Karlskrona. Dieses Kastell wurde erst kurz vor 1890 fertiggestellt (Bild Nr 90 und 91). Die meisten Festungen hatten Kasematten, die bis weit ins 19. Jahrhundert hinein als Logi benutzt wurden (Bild Nr 92–96). Die Nässe und Kälte machten die Wohnverhältnisse schwierig und ungesund. Auch für das Gezchützpulver, welches in den Kasematten verwahrt wurde war die Nässe ein grosses Problem. Aus diesem Grund war man gezwungen die Frage der Dränage und Ventilation zu lösen und erst dadurch gewann man Erfahrungen auch für die Mannschaftsunterkunft.

Zu Ende der neunziger Jahre wurden Festungen direkt in den Berg hineingesprengt und statt Kasematten wurden Baracken errichtet (Bild Nr 97).

Bombenfeste Baracken: Auch Baracken über der Erde die wie Kasematten gegen Artilleriefeuer geschützt sein sollten wurden geplant. Jedoch wurden sie in Wirklichkeit nie ausgeführt. Bild Nr 93 zeigt die bombensichere Konstruktion, die aus einem 1,5 m dicken Kalksteingewölbe über einem Kern von Feldstein besteht. Im Abstand von 1,5 m von der Kalksteinschicht sollte ein Ziegelgewölbe gespannt werden. Eine äusserliche Bekleidung aus Feldstein sollte einem konventionellen Satteldach gleichen. Die Baracke war für 500 Mann und Offiziere abgesehen. Pro Mann hätte der Raum nur 1,2 m^3 betragen und die Breite der Schlafplätze nur 0,65 m.

Baracken auf den Truppenübungsplätzen der Armée: Baracken auf den Truppenübungsplätzen sind entweder individuell gestaltet oder Typenbaracken und können also in diese zwei Gruppen eingeteilt werden.

Individuell gestaltete Baracken: König Karl Johan XIV teilte dem Kriegskollegium in einem Brief vom 14. Dezember 1833 mit, dass die Armee bei einem eventuellen Krieg keine Zelte mitführen sollte, da diese mehr Hindernis als Hilfe sein. Seit der Französischen Revolution hatten die französischen Truppen nämlich keine Zelte mehr mitgeführt, um sich besser bewegen zu können. Das Kriegskollegium meinte daraufhin, dass man auch in Friedenszeiten die teuren und empfindlichen Zelte nicht mer benötige und dass diese durch Baracken ersetzt werden könnten.

Ein grosser Teil der Wehrpflichtigen an der nordschwedischen Küste gehörte zur Flotte, welche bis 1837 in Friedenszeiten keine Manöver hatte. 1837 wurde jedoch diese Verordnung aufgehoben. Der nördliche Truppenübungsplatz Viksmon sollte nun plötzlich bis zu 500 Man gegen frühere etwa 40 entgegennehmen. Aus Sparsamkeit wurden hier 1836 23 sehr einfache Backen für je 25 Mann aufgeführt, die weder Fussboden noch Fenster hatten. Diese Baracken kosteten 13 Reichstaler, während ein Zelt für 25 Mann 30 Reichstaler kostete. Ähnliche einfache Baracken wurden im folgenden Jahr auf dem Manöverplatz der Feldjäger bei Frösön in Jämtland aufgeführt (Bild Nr 99–101).

Das Kriegskollegium fand die Baracken so vorteilhaft, dass es 1839 beim König darum anhielt auf sämtlichen Manöverplätzen versuchsweise Barac-

ken aufzubauen. Jedoch sollten die Regimentskommendeure zuerst gefragt werden, ob die Baracken sich für die Manöverplätze eigneten und wie sie aufgeführt werden sollten. Zur Anleitung wurden Grundrisse für die obengenannten Baracken (Bild 99–102) sowie ein weiterer Grundriss mitgeschickt (Bild Nr 11). Aus den meisten Antworten der Kommandeure ging hervor, dass man wohl Baracken brauche, diejenigen der Vorlagen aber schlecht und teuer wären.

Typvorlagen: Im Jahre 1858 ersuchte das Kriegskollegium schliesslich um Erlaubnis auf sämtlichen Truppenübungsplätzen Baracken aufzuführen. Dem Gesuch wurden zwei Grundrisse beigefügt, der eine für Baracken mit 200 Mann, der andere für 300 Mann (Bild Nr 105). Im Anbetracht der grossen Kosten wurde jedoch nur die Erlaubnis erteilt, die nördlichsten Übungsplätze mit Baracken zu versehen (Bild Nr 100). Demzufolge erhielten nur 11 Übungsplätze Baracken, insgesammt 18 Plätze.

Die Baracken waren aus Holz. Zwischen jedem Fenster wurden sie mittels einem inneren und einem äusseren Querbalken zusammengefügt. Der innere Balken war in Fussboden und Decke eingezapft und mit dem äusseren durch Schraubenbolzen verbunden. Mit Hilfe dieser Konstruktion erhielt man eine grössere Raumfläche als bei gewöhnlicher Zimmerung, bei welcher die Grösse des Raumes von der Länge des Bauholzes abhängig ist (Bild Nr 107–110). Diese neue Konstruktion wurde später weiter entwickelt und für alle späteren Typen von Holzbaracken verwendet.

Erst 1877, 44 Jahre nach dem der König bestimmt hatte, dass die Armee im Kriege keine Zelte mitführen solle, wurde beschlossen, dass nun sämtliche Truppenübungsplätze mit Baracken ausgestattet werden sollten (Bild Nr 111–115). Dieses Ziel wurde jedoch erst 1933 erreicht, als die letzten Zelte auf dem Übungsplatz des götischen Artillerieregimentes, Tånga, durch Blechbaracken ersetzt wurden (Bild Nr 130). Je nachdem die Zelte durch Baracken ersetzt wurden, stellten die Militärärzte fest, dass die Krankheiten bei den Soldaten zunahmen. Man meinte, dass vor allem der hohe Kohlensäuregehalt der Barackenluft am frühen Morgen daran Schuld wäre. Man glaubte nämlich, dass ein hoher Gehalt an Kohlensäure die Luft direkt verderbe.

Einwendungen seitens des Vereins der Militärärzte gegen sowohl Entwurf, Einrichtung und Heizungsworrichtungen der Baracken führten später auch zu Verbesserungen der vorhandenen und neukonstruierten Baracken (Bild Nr 116–124).

Lagerhütten

Auch Lagerhütten können in zwei Gruppen eingeteilt werden: provisorische und permanente Hütten.

Provisorische Hütten: Die wahrscheinlich älteste Abbildung von schwedischen Lagerhütten ist ein Kupferstich von 1632, auf welchem die Festung Gustavsburg am Einfluss des Main in den Rhein zu sehen ist (Bild Nr 133). Die Hütten sind einfach konstruiert nach einem uralten Modell, das es schon in der frühen Eisenzeit gab (Bild Nr 134). Ähnliche Hütten wurden noch in unserem Jahrhundert benutzt (Bild Nr 9 und 10). In gewissen Instruktionsbüchern kann man auch heute noch Anweisungen für verschiedene Modelle von Hütten finden (Bild Nr 11, 136–143).

Permanente Lagerhütten: Die obengenannte Anfrage des Kriegskollegiums an die Regimentskommandeure im Jahre 1839 nach den Möglichkeiten zur Aufstellung von Baracken führte zu einer weiteren unerwarteten Antwort. Der Kommandeur des Regimentes in Kronoberg, Oberst C Wrede, schlug vor, 25 kantige und pyramidale Strohzelte aufzubauen. Beim preussischen Heer waren nämlich solche Strohhütten schon seit 1826 im Gebrauch. Das Kriegskollegium fand Wredes Vorschlag so vorteilhaft, dass man zustimmte und vorschlug, das Kronoberger Regiment solle sogar 64 Strohhütten zur Probe aufführen (Bild Nr 145, 146 und 149). Diese Strohhütten wurden so beliebt, dass ihre Zahl 1889 bis auf 137 angewachsen war. Auch auf zwei weiteren Truppenübungsplätzen wurden Strohhütten aufgeführt, nämlich 65 Stück bei Kulltorp (Bild Nr 147) und etwa 40 auf Ljungbyhed (Bild Nr 148).

Die Strohhütten wurden rot angestrichen mit einer Mischung von Teer und der speziellen roten Farbe, die aus den schwedischen Kupfergruben bei Falun kommt (Falu Rödfärg).

Als 1901 die allgemeine Wehrpflicht verlängert wurde und das grosse Kasernenbauprogram verwirklicht werden sollte, mussten die alten Truppenübungsplätze weiter benutzt werden bis die Kasernen fertiggebaut waren. Auch die Baracken der Übungsplätze reichten nun nicht aus. Es wurde in Erwartung der neuen Kasernen auch zu teuer Holzbaracken für die Ubergangszeit aufzubauen. Aus diesem Grunde wurden grosse Lagerhütten für 300 Mann gebaut, die später zu den neuen Kasernen transportiert werden sollten, um dort als Exerzierhäuser benutzt zu werden. (Bild Nr 152–154).

Durch den Ausbau der Luftwaffe und den dadurch bedingten Bedarf an Flugplätzen wurden viele der ursprünglichen Truppenübungsplätze dafür ausgenutzt und die vorhandene Bebauung vor dem Vernicht bewahrt.

Während des ersten Weltkrieges wurden weitere Lagerhütten für die verschiedenen Feldposten errichtet (Bild Nr 155–157). Während des zweitens Weltkrieges wurden weiter tausende von Baracken gebaut. Auch eine Lagerhütte für 12 Mann, die demontierbar war und aus zwei Schichten von Fiberholzplatten bestand wurde entwickelt. (Bild Nr 158–159).

Källförteckning

Otryckta källor

KRIGSARKIVET (KrA)
Bihang till riksståndens protokoll 1865–66.
Lantförsvarets kommandoexpedition.
  Sakregister över Kungl brev och generalorder 1852–78.
  Huvudserien koncept BI.
  Inkomna handlingar 1869.
Krigskollegium.
  Generaladjutanten.
  Kansliet.
    Kungl brev 1833, 1839, 1847, 1858.
    Utgående handlingar.
    Diarier över inkomna handlingar.
    Inkomna handlingar 1858.
  Fortifikationsdepartementet.
    Kungl brev.
    Byggnadsliggare.
  Intendentsdepartementet.
    Utgående handlingar 1836, 1839, 1840, 1842, 1843.
    Koncept.
Arméförvaltningen.
  Fortifikationsdepartementet.
    Kungl brev 1883, 1902, 1903.
Fortifikationen.
  Inkomna skrivelser.
  Ritningar.
  Majorsexpeditionen.
    Modellritningar.
Generalfälttygmästaren.
  Expeditionen.
    Fack VII Karlsborg
I militärdistriktet.
  Utgående handlingar 1839
3:e arméfördelningen, Stabsexp.
  avd III serie E, ankomna handl handbrev
6:e arméfördelningen.
  Byggnadsliggare.
Generalmönsterrullor.
  601 för år 1837.
Krigshandlingar.
  1808–1809 års krig.
Kasernkommittén 1793.
  A protokoll.
  E inkomna handlingar.

Årstryck 1663, 1680, 1756.
Stockholms eskader 1758–1824.
  Eskaderchefen.
    Serie J ritningar 1728–78.
Karlsborgs fästningsarkiv. Ritningar.
Jämtlands fältjägare.
  Regementsexpeditionen.
    A koncept.
    I konceptjournaler 1840–47.
Kronobergs regemente.
  Regementsexpeditionen.
    Utgående skrivelser 1839.

Westgöta regemente.
Regementsexpeditionen.
Utgående skrivelser koncept 1835–41.
Värmlands fältjägarkår.
Nr 1 A III 1837.
Älvsborgs regemente.
Militäravdelningen.
Koncept utgående skrivelser 1838–40.
Karlberg.
Band 1.
Krigsskolan.
D I, inkomna handlingar.
Kungl brev 1772–92.
Byggnadskontoret Milo syd.
Ritningsleverans 1966.
Föreningen Bivackens arkiv.
Kart- och ritningssamlingar.
Sverige. Stads- och fästningsplaner.
Tält och byggnader.
Fortifikationsförvaltningens ritningsleverans 1968.
Fortifikationsförvaltningens ritningsleverans 1972.
Marinens ritningar.
Historiska planscher. Arménusei ritningssamling.
Sveriges krig.
Arméns samling.
Gruppfotografisamlingen.
Biblioteket.
Lindh, E. Berättelse över de byggnadsföretag, vilka uppförts genom Arméns kasernbyggnadsnämnd. 3 delar 1924.
Grill, C, Kronologiskt register över författningar åren 1723–1862.

FORTIFIKATIONSFÖRVALTNINGEN (FortF)
Centrala ritningsarkivet.
Kasernavdelningens fotosamling.

FÖRSVARSSTABEN
Fotodetaljen.

BLEKINGE KUSTARTILLERIFÖRSVAR
Fortifikationsbefälhavarens ritningsarkiv.

KUNGL BIBLIOTEKET
Kart- och planschavdelningen.

RIKSANTIKVARIEÄMBETET (RAÄ)
Allmänna topografiska arkivet.

STOCKHOLMS STADSARKIV
Inkvarteringskommissionen F III.
Diverse handlingar rörande kasernerna på 1700–1800-talet.

KAROLINSKA INSTITUTET
Arkivet.

NATIONALMUSEUM
Gravyr- och handteckningsavdelningen.

STOCKHOLMS STADSMUSEUM
Fotoarkivet.

ARMÈMUSEUM
Biblioteket.

NORDISKA MUSEET
Bildarkivet.

MARINMUSEUM I KARLSKRONA
Bildarkivet.

I 19 REGEMENTSMUSEUM

Otryckta bearbetningar

Friis, E. Några synpunkter rörande Karlsborgs fästning, dess tillkomst och dess byggnader. Examensarbete vid Kungl Tekniska högskolan 1964.

Tryckta källor

DAGTIDNINGAR
Arbetet 14 maj 1975.
Calmar Posten 19 juli 1843.
Göteborgs Handels och Sjöfartstidning 14 aug 1934.
Göteborgs Morgonpost 14 aug 1934.
Göteborgs Posten 15 aug 1934.
Morgontidningen 15 aug 1934.
Ystads allehanda 15 maj 1975.

TIDSKRIFTER
Arkitektur, 1901–60.
Det nya Sverige, 1907.
Folkförsvaret, 1966–72.
Illustrerad Militärrevy, 1900, 1901, 1902, 1907, 1908.
Krigsvetenskaps Akademiens Handlingar och Tidskrift, 1837, 1903, 1913, 1925, 1973.
Ny illustrerad tidning, 25 sept 1897.
Svensk militärtidskrift, 1917.
Svensk tidskrift, 1892.
Teknisk tidskrift, 1895, 1899, 1905.
Tidskrift för byggnadskonst och ingeniörvetenskap, 1862, 1866, 1868.
Tidskrift i Fortifikation, 1878–1972.
Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik m m, 1850–53.
Tidskrift i Militär Helsovård, 1876–1938.

LITTERATUR
Agell, C O, *Barackbyggen i Tornedalen.* Kungl Norrbottens regementes historia 1841–1966. Luleå 1972.
Andersson, W, *Karlskrona, Gator och Byggnader.* Lund 1930.
Arbo, P N, *Axvalla-Album.* Christiania 1858.
Arwin–Lindskog, I, *Ett sjukhus i motvind.* Varvsmuseets vänner i Karlskrona. Karlskrona 1955.
Baeckström, A, *Kring ett lusthus från Karl XIV Johans Djurgården.* Fataburen 1939.
– *Fredrik Bloms flyttbara hus.* Samfundet St Eriks årsbok 1940.
Bauausführungen des Preussischen Staats. I, II, Berlin 1842.
Bellander, N, *Meddelande angående Svea ingenjörskårs kasernetablissement vid Frösundavik. Tidskrift i militär hälsovård 1923.*
Berg, E, *Vården av krigsmaktens kulturminnen.* Tidskrift i Fortifikation nr 1 1972.
– *Från kokgrop till militärrestaurang.* K Krigsvetenskaps Akademiens Handlingar och *Tidskrift.* Häfte 7–8 1973.
– *Försvarets förläggningsbyggnader under 300 år.* Arkitektur nr 2 1975.
– *Erik Josephson och svensk kasernarkitektur.* Stockholm 1975.
– *Vården av den militära bebyggelsen i Västernorrlands län.* Byggnader och kulturmiljöer i Västernorrland. Örnsköldsvik 1977.
Bergenstråhle, G, *Historiska anteckningar om Kungl Göta Lifgarde.* Stockholm 1907.
Bergman, J:son, C, *Kungl Smålands husarregementes historia.* 1919.
Bergsten, C G, *En återblick på byggnadskonsten i Sverige under de sista 20 åren.* Arkitektur 1911.
– *En ny typ för arméns infanterikaserner.* Arkitektur 1915.

Björlin, G, *Svenska härens utveckling under Oscar II:s regering.* Ord och bild 1897.
Björnstjerna, C M, *Anteckningar om Kungens Livgarde till häst 1770–1928.* Stockholm 1932.
Braunerhjelm, A, *Kungl Livregementets till häst historia.* Del 4. Uppsala 1915.
Busch, O A, *Flyttbara trähus från Ekmans snickerifabrik i Stockholm af arkitekten F. Lindskogs konstruktion.* Tidskrift i Fortifikation. 1887.
Byström, C, *Sjukvårds- och kasernförhållanden inom svenska armén år 1809.* Svensk militär tidskrift 1917.
– *Från gamla mötesplatser.* Stockholm 1944.
– *Carlberg förr och nu.* Stockholm 1872.
Carlsson, M, *Fredriksborg.* Vaxholms fästningsmusei vänner. Meddelande nr III 1965.
– *Det gamla kasernetablissementet vid OF.* Föreningen Vaxholms fästnings musei vänner årsskrift 1969.
Cassel, J, *Fredriksborg. En fästningsstudie.* Konsthögskolans arkitekturskola. Stockholm 1980.
Cederström, G, *Minnen.* Stockholm 1913.
Christensen, A H, *Våra nya infanterikaserner.* Tidskrift i militär hälsovård 1912.
Corin, C-F, *Oscars församling 50 år.* Stockholm 1956.
Dardel, von F, *Minnen.* Stockholm 1912.
Dahlheim, I, *Den nya härordningen.* Tidskrift i militär hälsovård 1914.
Degen, L, *Das Krankenhaus und die Kaserner de Zukunft.* München 1882.
Edholm, E, *Svenska härens helsovård med särskild hänsyn till de militära etablissementen.* Stockholm 1880.
Ekelund, G, *Berättelse till Kungl Arméförvaltningens Sjukvårdsstyelse över en 3 veckors resa till Tyskland 1918 för studier rörande kasernhygienen.* Tidskrift i militär hälsovård 1919.
Ekeroth, H, *Om värnpliktsfrågan.* Stockholm 1904.
En bok om I 15. Borås 1974.
Enström, B, *Malmö garnison genom tiderna.* Malmö försvar genom tiderna. Malmö 1944.
Enström, P V & Ericsson, H, *De militära förläggningarna.* Östersunds historia del II 1863–1936. Östersund 1936.
Ericson, C, *Volontärskolan i Carlsborg eller huru man sysselsätter en yngling för hans militära uppfostran.* Stockholm 1880.
Ericsson, E, *Olof Hansson Örnehufvud och svenska fortifikationsväsendet.* Uppsala 1935.
Erixon, S, *Strövtåg i Svenska bygder.* Stockholm 1914.
Falk, H, *Kungl Karlskrona Grenadjärregemente 1902–1927.* Karlskrona 1928.
Feurell, E F T, *Lärobok i Krigsbyggnadskonst för Kungl. Krigsskolan.* Stockholm 1926.
Finlands nya kasernetablissement. Tidskrift i Fortifikation 1885.
Fortifikationens historia. 6 delar. 1925–.
Fredberg, C R A, *Den forna artillerikasernen.* Det gamla Göteborg, del 2. Göteborg 1921–22.
Från Tre Kronor till Rissne. Svea artilleriregementes minnesskrift. Uppsala 1965.
Fröding, H, *Berättelser ur Göteborgs äldsta historia.* Göteborg 1908.
Föreningen Bivacken, minnesskrift 1928–1938. Stockholm 1938.
Garnision = Gebäudeordnung. Einrichtung der Kasernen. Berlin 1889, 1899, 1911 och 1914.
Gidlöf, L, *Inkvartering och hantverksutövning under 1700-talet.* Kungl Svea Livgardes historia 1719–1976. Stockholm 1976.
Granlund, S, *Halmstad som garnisonsort.* Svenska stadsmonografier. Halmstadsdelen. Halmstad 1947.
Grill, C, *Statistiskt sammandrag af Svenska indelningsverket.* Stockholm 1856.
Gruber, F, *Der Casernen-Bau in seinem Bezuge zum Einquartierungs-Gesetze.* Wien 1880.
Gyllencreutz, A, *Kungl Lifgardet till häst nya kasernetablissement å Starrbäcks Ekbacke.* Tidskrift i Fortifikation 1901.
Göta Artilleriregemente, Kungl. Göteborg 1954.
Göteborgs eskader och örlogsstation 1523–1870. Göteborg 1949.
Hallands regementes historia 1624–1961, Kungl. Halmstad 1964.
Hamilton, G L, *Lifhusarerna i läger och kvarter.* Stockholm 1916.
Hazelius, J A, *Föreläsningar öfver krigskonsten.* Stockholm 1839.
Heijkenskiöld, C, *Bergsregementets historia.* Filipstad 1938.
Helitz, C, *Svenska arméns regementen.* Stockholm 1967.
Hedberg, J, *Blad ur Norrlandsartilleriets historia.* Östersund 1945.

Hoffman, W, *Lehrbuch der Militärhygiene.* Berlin 1911.
Holm, T, *Kungl Västmanlands regementes historia,* del III. Stockholm 1938.
Humbla, G, *Norrlands Trängkårs etablissement i Sollefteå.* Tidskrift i militär hälsovård 1902.
Hällström, af O, *Hur Sveaborg kom till.* Helsingfors 1959.
Helsingborgs historia. Hälsingborg 1969.
Hälsinge regementes historia. Gävle 1968.
Intendenturkårens historia 1880–1930. Stockholm 1930.
Josephson & Schultz. *Svenska underofficerarnas historia.* Stockholm 1938.
Jämtland. Allhem 1961.
Jämtlands Fältjägarregementes historia. Östersund 1966.
Jönköpings regemente 1623–1923. Stockholm 1923.
Jönköpings–Kalmar regemente. Stockholm 1935.
Karlström, T, *Gävle stadsbild.* Gävle 1974.
Katarinaberget. Utredning & bevarandeförslag, del B. Stockholm 1972.
Kindberg, A, *Anteckningar om Värmlands fältjägare.* Stockholm 1919.
Klasen, L, *Grundriss-Vorbilder von Gebäuden aller Art.* Abth XII, Gebäuden für Militärische Zwecke. Leipzig 1890.
Konow von, J, *Gamla mötesplatser.* Folkförsvaret. 24 st artiklar 1966–1972.
Krieg von Hochfelden, G H, *Geschichte der Militär-Architektur in Deutschland.* Stuttgart 1859.
Kronobergs regemente under fyra sekel 1623–1964. Växjö 1967.
Kull, C A W, *Förslag till kasern- och sjukhusbyggnad å lägerplats.* Tidskrift i Militär Helsovård 1889.
Kumm, E, *Indelt soldat och rotebonde.* Stockholm 1949.
Kungl Maj:ts nådiga tjänstereglemente för dess armé. Fjärde delen 1867.
Kuylenstierna, O, *Den gamla kasernen.* Göteborg 1901.
Laine, C, *Kasernen vid Valhallavägen.* Från Tre kronor till Rissne. Uppsala 1965.
Lagerberg, S, *Livgardet i Stockholm.* Stockholms stadsmuseums småskrifter nr 5. Stockholm 1967.
Lehrbuch der Militärhygiene. Berlin, band II 1910. Allgemeine Bauhygiene, band III 1911. Kaserner m m.
Lewenhaupt, A, *Karl XII:s officerare.* Stockholm 1920.
Lidner, R, *Det var Bohus bataljon.* Uddevalla 1948.
Liljedahl, E, *Militära humanitetskrav.* Det Nya Sverige. Stockholm 1907.
Liljevalch, P O, *Om behovet av luftvexling i kaserner.* Tidskrift för praktisk byggnadskonst och mekanik m m 1853.
– *Anteckningar om Konungens Svea Lifgarde.* Stockholm 1856.
Lithander, P E L, *Återblick över tjugofem riksdagar i F K 1886–1908.*
Livgrenadjärregementet 1928–1961. Linköping 1968.
Livregementets historia. Kumla 1967.
Ljungberg, L, *Malmö försvar genom tiderna.* Malmö 1944.
Ljungberg, V, *Göteborgs befästningar och garnison.* Göteborg 1924.
Lundh, L, *Kungl Göta artilleriregemente.* Göteborg 1954.
Lundquist, C, *Kungl Norrlands dragonregementes kasernetablissement.* Tidskrift i Fortifikation 1902.
– *Berättelse rörande arbeten utförda å 1901, 1902, 1904, och 1908 års anslag till "nya byggnader för armén".* Stockholm 1914.
Lärobok i fältarbeten för Kungl Fortifikationens underbefälsskolor. Stockholm 1885.
Lärobok i fältbefästningskonst. Stockholm 1877.
Lärobok i krigsbyggnadskonst för Kungl Krigsskolan. Stockholm 1909.
Malmberg, H, *Vår härordningsfråga 1809–1920.* Stockholm 1920.
Malmö stads historia. Malmö 1977.
Melander, R, *I läger och bivack.* Stockholm 1887.
Militära fotografier.
Militärkalendern.
Modigh, G, *Kungl Göta artilleriregemente. En minnesskrift 1644–1794–1962.* Göteborg 1962.
Munthe, Wson, L, *Byggnader för militära ändamål.* Stockholm Sveriges hufvudstad skildrad med anledning af Allmänna konst- och industriutställningen 1897, del 2 kap XXI. Stockholm 1897.
Neveus, T, *Den långa vägen till värnpliktsarmén.* Den svenska historien, del 9.

Stockholm 1968.
Nilsson, H, *Landskrona 1413–1963.* Historisk-topografisk beskrivning. Landskorna 1963
Nilsson, E. *Om kasernhygien och de krav som ställes på byggnader och inventarier.* Hälsovännens flygskrift no. 41. Stockholm 1903.
Nordberg O:son, T, *Karlbergs slott.* Stockholm 1945.
Nordensvan, C O, *Härordningens grunddrag.* Svensk tidskrift 1892.
– *Vårt försvar,* Svensk tidskrift 1892.
– *Värmlands regementes historia.* 2 delar. Stockholm 1904.
Nordensvan, G, *Sven Svensson. Minnen från krigarlifvet.* Stockholm 1878.
Nordh, A, *Som volontär under indelningsverkets dagar.* Hälsingborg 1939.
Nordisk familjebok. 1904.
Norra Smålands Regementes Historia 1623–1973. Karlskrona 1973.
Norrbottens och Västerbottens fotfolk. Stockholm 1924.
Norrbottens regementes historia 1841–1966. Luleå 1972.
Nya Varvet 1700–1950. Göteborg 1950.
Nyblaeus, G, *Scener ur indelta soldatens lif.* Stockholm 1866.
Olsson, M, *Den äldre militära civilarkitekturen i Stockholm.* Samfundet St Eriks årsbok 1928.
Ossiannilsson, S, *Wendes regemente 1794–1944.* Kristianstad 1944.
Personne, E-B, *Artillerimanskapet 1794–1885.* Från tre kronor till Rissne. Uppsala 1965.
Petersens af, L, *Kasernbyggnaderna och fortifikationen.* Illustrerad Militärrevy 1907.
– *Några ord i kasernbyggnadsfrågor.* Illustrerad Militärrevy 1908.
– *Kasernetablissemang för Kungl. Göta Trängkår i Sköfde.* Tidskrift i Fortifikation 1906.
– *Kasernetablissemang för Kungl. Lifregementets husarer i Sköfde.* Tidskrift i Fortifikation 1906.
– *Schweiziska och italienska kaserner.* Tidskrift i Fortifikation 1913.
Psilander, F C, *Handbok för arméns Helsovård.* Stockholm 1832.
Qvennerstedt, A, *Indelte soldaten.* Stockholm 1887.
Raquette, G, *Svenska arméens kaserner och mötesplatser.* Stockholm 1897.
Read, S, & Wohlert, J, *Rommehed,* del 1. Inventering och byggnadsvårdsplan. Del 2. Återanvändningsstudier. Examensarbete vid Kungl Tekniska högskolan. Skrift nr 1975:12.
Rehnberg, M, *Vad ska vi göra med de blanka gevär.* Stockholm 1967.
Retzius, M C, *Försök till handbok uti Militär-Hygienen.* Stockholm 1821.
Reutersvärd, A, *Kronobergshed och minnen från forna tiders krigarlif.* Växjö 1925.
Ridderstad, W, *La Nouvelle Caserne de la Garde de Svea.* Stockholm 1891.
Rosencrantz, H, *Minnesblad ur Kronprinsens husarregementes historia.* Malmö 1937.
Romdahl, A L, *Som jag minns det.* Stockholm 1941–51.
Rosengren, E, *I fält 1939–1945.* Örebro 1948.
Rudelius, F, *Eksjö som militärstad.* Stockholm 1938.
– *Kalmar regementes mötesplatser.* Årsboken Kalmar län 1940.
– *Gamla småländska kampementplatser.* Småland. Malmö 1933.
Rydin, C G, *Gjutna kalkbrukshus. Ett nytt byggnadssätt.* Stockholm 1834.
Schenström, C F, *Kungl Dalregementets historia, 6 avd.* Uppsala 1938.
Schürer, von W, *Skånska kavalleriregementet 1658–1928.* Stockholm 1928.
Silferstolpe, C, *Kungl Svea livgardes 400-årsjubileum, minnesskrift.* Stockholm 1927.
Sjöstedt, C, *Anteckningar rörande pionjär- och kronoarbetskårerna samt värvade arméns disciplinkompani under deras förläggning i Karlsborg.* Hjo 1913.
Slott och herresäten i Sverige. Del: Riksfästen och residens. Malmö 1971.
Smålands artilleriegemente, Kungl. Jönköping 1929.
Sparre, V L E, *Scener ur den indelte soldatens lif.* Stockholm 1866.
Stackell, L, *Den svenska västkustens havsbadort.* Göteborg 1974.
Stavenow, Å, *Carl Hårleman. En studie i Frihetstidens arkitekturhistoria.* Uppsala 1927.
Stenberg, A, *Gardisten Värner Vännerfelt. Taflor ur garnisonslivet.* Stockholm 1880.
Stenhammar, W, *Andra Livgrenadjärregementet 1816–1827.* Linköping 1933.
Stiernman, *Alla riksdagars och mötens beslut.*
Stridbeck, A L E, *Om manskapsbarackerna vid våra mötesplatser.* Stockholm 1899.
Stål, C, *Föreläsningar i fästningsläran och fästningskriget vid Högre militärläroverket å Marieberg.* Stockholm 1839.
Stålhane, H, *Den gamla pontonjärkasernen,* Stockholms-Gillet, minnesskrift. Stockholm 1944.
Svea livgardes historia 1719–1976. Stockholm 1976.

Svedenstedt, C O, *Baracker.* Tidskrift i Fortifikation. 1957 häft 6.
Svensk soldat. Nordiska museet 1943.
Svenska Akademiens ordbok.
Svenska armén genom tiderna. Malmö 1949.
Svenska arméns kaserner och mötesplatser. Göteborg 1904.
Svenska artilleriet förr och nu. Uppsala 1944.
Svenska Flottans historia. Malmö 1945.
Svenskt lantförsvar från medeltid till nutid. Malmö 1946.
Sveriges försvar, 3 delar. Stockholm 1927–28.
Söderberg, N V, *Gotländskt försvar.* Visby 1961.
Södermanlands regemente under 350 år, Kungl. Strängnäs 1977.
Sörensen O P, *Våra kasernetablissement.* Tidskrift i Militär Hälsovård 1904.
Taube, G, *Svensk Regementshistorisk Bibliografi.* Uppsala 1949.
Thulstrup, C L H. *Militäriska fotografier.* Stockholm 1860–62.
Tidner, A, *Palats och kåkar.* Stockholm 1917.
Tingsten, L, *Hågkomster.* Stockholm 1938.
Tollet, C, *Le casernement des troupes.* Paris 1877–79. Tidskrift i Militär Helsovård 1889.
Trängtrupperna 1835–1935, De svenska, minnesskrift. Stockholm 1935.
Tuulse, A, *Borgar i västerlandet.* Stockholm 1952.
Uddgren, H E, *Om Backamo och andra mötesplatser.* Uddevalla 1926.
– *Kungl Bohusläns regemente och dess hembygd.* Uddevalla 1953.
Under vildmanna fanan. Umeå 1976.
Unger, G, *Skeppsholmsbilder.* Stockholm 1946.
Upplands regementes historia, Kungl. Uppsala 1958.
Wallin, S, *Lägerliv på arméns mötesplatser.* Svenska kulturbilder. Stockholm 1932.
Wangel, C-A, *Regementets krigshistoria 1739–1814.* Kungl. Södermanlands regemente under 350 år. Strängnäs 1977.
Wennerström, T, *Stockholms garnison genom tiderna.* Stockholm 1947.
– *Stockholms borgargarde genom tiderna.* Stockholm 1937.
Westergren, G E, *Soldatens helsovård.* Stockholm 1873.
Wijkmark, A, *Gotlands trupper 1811–1904.* Stockholm 1904.
Willners, U, *Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser.* Uppsala 1945.
Winberg, T, *Södra skåningarna 1811–1949.* Malmö 1950.
Wollin, N, *Skeppsholmen under 300 år.* Stockholm 1971.
Vorschriften über Einrichtung und Ausstattung der Kasernen. Berlin 1874.
Vrangel, E F, *Österländska kriget 1854–56.* Stockholm 1857.
Wåhlin, H, *Malmö.* Stockholm 1926.
Västernorrlands regemente 1854–1954, Kungl. Sollefteå 1954.
Västernorrlands regemente och dess föregångare, Kungl. Östervåla 1977.
Västernorrlänningen. Västernorrl reg kamratför årsbok 1977, 1979.
Zeen, E, *Kungl Värmlands regementes historia.* Karlstad 1951.
Åman, A, *Om den offentliga vården.* Uddevalla 1976.
Öhrstedt, H, *Frösö läger genom tiderna.* Fältjägaren 1937.
Östergren, S, *Ångermanlands, Jämtlands och Medelpads regementes historia.* Västernorrlands regemente och dess föregångare. 1977.
Österling, A, *Skånska utflykter.* Stockholm 1958.

Kommentar till tryckta källor i källförteckningen

Kungl Krigsarkivets bibliotek omfattar ca 100 000 skrifter. Som sig bör behandlar huvudparten krigsväsendet. I min forskning av den militära civilarkitekturen och den del av befästningskonsten som berör soldatboningar samt i mitt arbete vid Fortifikationsförvaltningen har jag kommit i beröring med ca 500 titlar av denna litteratur. Av dessa 500 är 210 upptagna i litteraturlistan. Skillnaden mellan fackområdets 100 000 titlar och litteraturlistans 210 är kanske överraskande stor men visar å andra sidan att ämnet för avhandlingen är en försummad del av krigsväsendet och den svenska byggnadskonsten.

För att översiktligt presentera innehållet i dessa 210 skrifter har jag, utan iakttagande av strikt biblioteksvetenskaplig klassificering, indelat dem i nedanstående fackområden. Översikten upptar de flesta av titlarna i litteraturlistan samt några översiktliga militärhistoriska verk av mera allmänt intresse.

STADSMONOGRAFIER

KRIGSHISTORIA	Krigsorganisation Krig Vapenslag Truppslag Regementen	Memoarer Biografier
ARKITEKTURHISTORIA		
FORTIFIKATION		
HUSBYGGNADSTEKNIK		
MILITÄRVÄSEN		Instruktions- och läroböcker, periodica
ETNOLOGI		Avhandlingar, bildverk, periodica
SKÖNLITTERATUR	Officersromaner, nidteckningar, socialrealistiska berättelser, proletärförfattare, beväringsskämt	

STADSMONOGRAFIER

I historievetenskaplig litteratur om svenska städer förekommer uppgifter om militära förhållanden. Särskilt gäller detta för de forna danska städerna och de tidigare svenska gränsstäderna.

Ur följande verk har för avhandlingen väsentliga uppgifter hämtats:

Granlund, S, Halmstad som garnisonsort. Svenska stadsmonografier. Halmstadsdelen 1947.
Hälsingborgs historia. Hälsingborg 1969.
Karlström, T, Gävle stadsbild. Gävle 1974.
Malmö stads historia. Malmö 1977.
Wåhlin, H, Malmö. Stockholm 1926.
Östersunds historia 1865–1936. Östersund 1936.

Under beteckningen stadsmonografier kan också kapitel och uppsatser i följande skildringar av fästningar, garnisoner och örlogsbaser inräknas:

Fröding, H, Berättelser Göteborgs äldsta historia. Göteborg 1908.
Arwin-Lindskog, I, Ett sjukhus i motvind. Varvsmuseets vänner i Karlskrona 1955.
Kuylenstierna, O, Den gamla kasernen. Göteborg 1901.
Göteborgs eskader och örlogsstation 1523–1870. Göteborg 1949.
Ljungberg, V, Göteborgs befästningar och garnison. Göteborg 1924.
Wollin, N, Skeppsholmen under 300 år. Stockholm 1971.
Unger, G, Skeppsholmsbilder. Stockholm 1946.

Ljungberg, L, Malmö försvar genom tiderna. Malmö 1944.
Rudelius, F, Eksjö som militärstad. Stockholm 1938.
Corin, C-F, Oscars församling 50 år. Stockholm 1956.
Wennerström, T, Stockholms borgargarde genom tiderna. Stockholm 1937.
– Stockholms garnison genom tiderna. Stockholm 1949.
Uddgren, H E, Om Backamo och andra mötesplatser. Uddevalla 1926.
Öhrstedt, H, Frösö läger genom tiderna. Fältjägaren 1937.
Konow von J, Gamla mötesplatser. 24 artiklar i Folkförsvaret. 1966–72.
Fredberg, C R A, Det gamla Göteborg. Göteborg 1921–22.

KRIGSHISTORIA/Krigsorganisation

Om de två viktigaste händelserna i svensk krigsorganisation, nya indelningsverkets införande 1682 och dess avskaffande 1901 då värnpliktsarmén helt övertog ansvaret för landets försvar, har mycket skrivits. Ur följande verk har för avhandlingen viktiga uppgifter hämtats:

Björling, G, Svenska härens utveckling under Oscar II:s regering. Ord och bild 1897.
Dahlheim, I, Den nya härordningen. Tidskrift i militär hälsovård 1914.
Ekeroth, H, Om värnpliktsfrågan. Stockholm 1904.
Malmberg, H, Vår härordningsfråga 1809–1920. Stockholm 1920.
Neveus, T, Den långa vägen till värnpliktsarmén. Den svenska historien, del 9. Stockholm 1968.
Nordensvan, C O, Härordningens grunddrag. Svensk Tidskrift 1892.
– Vårt försvar. Svensk Tidskrift 1892.
Wijkmark, A, Gotlands trupper 1811–1904. Stockhlm 1904.

KRIGSHISTORIA/Krig

I skrifter om själva krigens historia finns uppgifter, om än sparsamt, rörande soldaternas bostäder, föda, hälsotillstånd och andra levnadsförhållanden. Om Sveriges krig mot Ryssland 1788–1790 och om Balkankriget vid mitten av 1850-talet, då soldaternas dåliga levnadsförhållanden skördade mångdubbelt flera liv än själva krigshandlingarna, skildras i bl a följande böcker och artiklar:

Byström, O, Sjukvårds- och kasernförhållanden inom svenska armén år 1809. Svensk militär tidskrift. 1917.
Edholm, E, Svenska härens helsovård med särskild hänsyn till de militära etablissementen. Stockholm 1880.
Wangel, C-A, Regementets krigshistoria 1739–1814. Kungl Södermanlands regemente under 350 år. Strängnäs 1977.
Vrangel, E F, Österländska kriget 1854–56. Stockholm 1857.

KRIGSHISTORIA/Vapenslag

De tre vapenslagens (armén, marinen och flyget) historia finns skildrad i rikt illustrerade praktverk som ofta tillkommit under kungligt beskydd. De mest påkostade och omfattande verken är:

Sveriges försvar. 3 band. Stockholm 1927–28.
Svenska flottans historia. 5 band. Malmö 1945.

Mindre praktfulla och inte lika omfattande verk är:

Svenska armén genom tiderna. Malmö 1949.
Svenskt lantförsvar från medeltid till nutid. Malmö 1946.
Wijkmark, A, Gotlands trupper 1811–1904. Stockholm 1904.
Göteborgs eskader och örlogsstation 1523–1870. Göteborg 1949.

KRIGSHISTORIA/Truppslag

De olika truppslagens historia är inte fullständigt beskriven. Om de båda äldsta, infanteriet och kavalleriet, är ännu inget skrivet. Anledningen härtill kan vara att regementena inom dessa truppslag varit rangordnade vilket skapade konkurrens i stället för samhörighet. De betydligt yngre vapenslagens historia är däremot skriven. I litteraturförteckning har följande verk upptagits:

Fortifikationens historia. Stockholm 1925.
De svenska trängtrupperna 1835–1935. Stockholm 1935.
Intendenturkårens historia 1880–1930. Stockholm 1930.

Sjöstedt, C, Anteckningar rörande pionjär- och kronoarbetarkårerna samt värvade arméns disciplinkompani under deras förläggning i Karlsborg. Hjo 1913.
Svenska artilleriet förr och nu. Uppsala 1944.

KRIGSHISTORIA/Regementen

De skilda regementenas historiska skildringar utgör en stor del av den samlade krigshistoriska litteraturen. Många nu nedlagda förband och alla nuvarande har i mer eller mindre omfattande former utgivit sitt regementes historia. Allt som allt torde det röra sig om ett hundratal skrifter. Litteraturförteckning upptar närmare 50 av dessa. Innehållet utgör ofta en mycket mångsidig och kulturhistoriskt intressant läsning. Följande kapitelrubriker är ofta förekommande:

Regementets tillkomst och utveckling.
Krigserfarenheter.
Förhållandet till hemorten.
Indelningsverket.
Biografier över chefer och andra.
Livet på de indelta regementenas mötesplatser.
Bebyggelsen vid mötesplatserna.
Kasernetablissementenas tillkomst.
Militärtjänsten under skilda epoker.
Uniformer.
Fanor.
Beväpning.
Sällskaps- och kamratliv.
Indelningsverkets torp och karaktärsbyggnader.

I två relativt sena verk, Från Tre kronor till Rissne. Svea artilleriregementes minnesskrift från 1965 och i Svea livgardes historia 1719–1976, finns kapitel som ingående skildrar de värvade soldaternas bostadsförhållanden och övriga levnadsomständigheter.

KRIGSHISTORIA/Memoarer

Memoarer med skildringar om militära förhållanden är till största delen skrivna av politiker, höga militärer, hovfunktionärer och skönlitterära författare. I politikernas och militärernas hågkomster avslöjas ofta det politiska maktspel som föregick reformer och förändringar. Två memoarer av detta slag som medtagits i litteraturförteckningar är:

Lithander, P E L, Återblick över tjugofem riksdagar i första kammaren 1886–1908. Stockholm 1908.
Tingsten, L, Hågkomster. Stockholm 1938.

Hovfunktionärernas memoarer lämnar många gånger samma inblick i det politiska livet som politikers men också roande skildringar av kungliga familjen och dess manliga representanters deltagande i de s k storlägren då flera regementen drogs samman för gemensam övning under kungligt befäl. Till denna kategori memoarer hör:
Dardel v, Fritz, Minnen. Stockholm 1912.

I författarnas memoarer består de militära uppgifterna oftast av nostalgiska minnen från beväringstiden vid något av de gamla mötesplatserna. I litteraturförteckningen finns följande författarmemoarer upptagna:

Cederström, G, Minnen. Stockholm 1913.
Josephson, R, Strimmor av liv. Stockholm 1967.
Romdahl, A L, Som jag minns det. Stockholm 1941.

KRIGSHISTORIA/Biografier.

Uppgifter om militärer och andra personer som omnämns i militära sammanhang kan sökas i en rad olika verk, bl a i de många regementshistoriska verken, medlemsmatriklar för officerare, militärläkare, veterinärer, arkitekter och ingenjörer. Fortifikationens historia omfattar också en biografisk del som går tillbaks till mitten av 1600-talet. Om Karl XII officerare finns en särskild biografi författad av Lewenhaupt 1920.

ARKITEKTURHISTORIA

Med undantag av de äldre fästningsanläggningarna t o m renässansen är militärarkitekturen sparsamt behandlad från konstvetenskaplig synpunkt. Särskilt gäller detta den s k militära civilarkitekturen som tidigare i stort sett endast omfattade två verk nämligen:

Olsson, M, Den äldre militära civilarkitekturen i Stockholm. St Eriks årsbok 1928.
Wollin, N G, Skeppsholmen 300 år. Stockholm 1971.

Av de svenska biblioteken att döma har denna del av arkitekturhistorien även glömts bort i övriga Europa. Krigsarkivet har exempelvis endast en handfull böcker, i huvudsak tyska, i detta ämne däribland:

Krieg von Hochfelden, G H, Geschichte der Militär-Architektur in Deutschland. Stuttgart 1859.

Arkitekturhistoriska verk som tangerar ämnet är inte heller omfattande. För avhandlingen har följande citerats:

Nordberg, O:son, T, Karlbergs slott. Stockholm 1945.
Stavenow, Å, Carl Hårleman. Uppsala 1927.
Åman, A, Om den offentliga vården. Uddevalla 1976.

FORTIFIKATION

De äldsta försvarsverken, fornborgar, medeltidens fasta hus och renäsansens slottsborgar finns relativt uttömmande beskrivna i vetenskapliga avhandlingar och uppsatser, bl a i:

Huges, Q, Military architecture, London 1974.
Tuulse, A, Borgar i västerlandet. Stockholm 1952.
Slott och herresäten i Sverige. Del: Riksfästen och residens. Malmö 1971.

Senare tiders stora fästningsanläggningar i Sverige, Finland och östersjöprovinserna har däremot inte blivit föremål för samma stora intresse som de tidigare periodernas försvarsverk. Av dessa fåtaliga arbeten upptar litteraturlistan endast två nämligen:

Cassel, J, Fredriksborg. En fästningsstudie. Konstakademiens arkitekturskola 1980.
Friis, E, Några synpunkter rörande Karlsborgs fästning, dess tillkomst och dess byggnader. Examensarbete Kungl Tekniska Högskolan 1964.

I facklitteraturen finns senare tiders inte mindre intressanta försvarsanläggningar däremot behandlade. Den främsta källan är som sig bör:

Fortifikationens historia, 6 delar 1925–.

Även de tre militärhistoriska museerna, Armémuseum, Marinmuseum i Karlskrona och Vaxholms museum har i sina årspublikationer uppsatser om skilda tiders försvarsanläggningar.

I Fortifikationskårens tidskrift, Tidskrift i Fortifikation, finns också kortare artiklar om äldre fästningar och andra försvarsverk.

HUSBYGGNADSTEKNIK

Uppgifter om den teknik som användes vid militära byggnadsföretag i äldre tider finns bl a i:

Kungl Vetenskapsakademiens Handlingar,
Kungl Krigsvetenskaps Akademiens Handlingar och Tidskrift.
Fortifikationens historia.
Tidskrift i Fortifikation.
Tidskrift i Militär Helsovård.
Illustrerad Militärrevy.
Byggnadstekniska fackpressen.
Bergsten, C G, En återblick på byggnadskonsten i Sverige under de sista 20 åren. Arkitektur 1911.
Lindh, E, Berättelse över de byggnadsföretag, vilka uppförts genom Arméns kasernbyggnadsnämnd, 3 delar 1924.
Lundquist, C, Berättelse rörande arbeten utförda å 1901, 1902, 1904 och 1908 års anslag till "nya byggnader för armén". Stockholm 1914.
Rydin, C G, Gjutna kalkhus. Ett nytt byggnadssätt. Stockholm 1834.
Stålhane, H, Den gamla pontonjärkasernen. Sthlms-Gillet, minnesskrift. Stockholm 1944.

Vetenskapsakademien stiftades 1739 och i de s k "Handlingarna" som påbörjades samma år finns uppsatser om murning och murbruk bl a om murningen av Göta kanal vilket fick stor betydelse för murningstekniken vid Karlskrona och Karlsborgs fästningsbyggen.

I Fortifikationens historia, som omfattar 6 tjocka band, finns ritningar och beskrivningar över byggnadsföretag från 1600-talet fram till våra dagar. Även misslyckade konstruktioner och dess konsekvenser finns skildrade.

Tidskrift i Fortifikation som startade 1878 innehåller många relationsberättelser med

ritningar över de stora kasernbyggnadsföretag som ingick i 1892 och 1901 års härordningar.

Tidskrift i Militär Helsovård som instiftades 1876 beskriver och kommenterar bebyggelsen vid både mötesplatser och kasernetablissement. Det är särskilt sanitära och övriga hygieniska anordningar som behandlas.

Landets första tekniska facktidskrift tillkom i början av 1850-talet. Här beskrivs bl a de nya uppvärmnings- och ventilationsanordningar (bl a kalorifärsystemet) som så småningom kom att införas i kasernerna.

I de arkitektur- och byggnadstekniska tidskrifterna som tillkom på 1890-talet är den militära byggnadsverksamheten ytterst lite beskriven. Detta berodde på att redaktörerna som var arkitekter och radikala arga unga män bara skrev om vad de ansåg vara god arkitektur. Allt annat förteg de även om detta var av stor betydelse och omfattning.

MILITÄRVÄSEN/Instruktions- och läroböcker, periodica

Instruktions- och läroböcker som endast behandlar uppförandet av kaserner och övriga typer av militärbyggnader finns inte på svenska. Det enda som finns skrivet i detta ämne är normer och reglementen som återfinnes i tjänsteorder och i läroböcker i krigsbyggnads- och fältarbeten.

I Tyskland däremot skrevs under decennierna kring sekelskiftet 1900 följande verk:

Degen, L, Das Krankenhaus und die Kaserne der Zukunft. München 1882.

Garnision = Gebäudeordnung, Einrichtung der Kasernen. Berlin 1889–1914.

Gruber, F, Der Casernen-Bau in seinem Bezuge zum Einquartierungs-Gesetze. Wien 1880.

Hoffman, W, Lehrbuch der Militärhygiene. Berlin 1911.

Klasen, L, Grundriss-Vorbilder von Gebäuden aller Art, Abth. XII, Gebäuden für Militärische Zwecke. Leipzig 1890.

Krieg von Hochfelden, G H, Geschichte der Militär-Architektur in Deutschland. Stuttgart 1859.

Vorschriften über Einrichtung und Ausstattung der Kasernen. Berlin 1874.

Synpunkter och anvisningar beträffande kaserner och därtill hörande hygieniska anordningar behandlas för Sveriges vidkommande i militärmedicinska handböcker och senare också i olika facktidskrifter. Av handböckerna upptar litteraturlistan endast två:

Psilander, F C, Handbok för arméns helsovård. Stockholm 1832.

Retzius, M C, Försök till handbok uti Militär-Hygienen. Sthlm 1821.

I en av landets första facktidskrifter "Tidskrift i praktisk byggnadskonst och mekanik m m" skrev fältöverläkaren och sedermera medicinalrådet P O Liljevalch redan 1853 en artikel "Om behovet av luftväxling i kaserner". Med militärläkarsällskapets egen tidskrift "Tidskrift i Militär Helsovård" som startade 1876 publicerades sedermera en lång rad artiklar om hygien som sannolikt bidrog till den avsevärda förbättring som soldatboningarna undergick i slutet av 1800-talet.

Andra periodiska skrifter som kan innehålla artiklar och uppsatser vilka berör avhandlingsämnet är de militärhistoriska museernas årsböcker samt regementenas och statliga verkens personaltidningar.

ETNOLOGI/Avhandlingar, bildverk, periodica

Folklivsforskningen har av hävd mest ägnat sig åt allmogekulturen och hantverket. På senare år har industriarbetarklassen i allt högre grad blivit föremål för folklivsforskarnas intresse medan militärlivet i stort sett förbisetts. Av de relativt få undersökningar som gjorts beträffande militära förhållanden handlar de flesta om det på allmogen vilande indelningsverket.

Följande böcker är omnämnda eller citerade:

Byström, O, Från gamla mötesplatser. Stockholm 1944.

Erixon, S, Strövtåg i Svenska bygder. Stockholm 1914.

Kumm, E, Indelt soldat och rotebonde. Stockholm 1949.

Melander, R, I läger och bivack. Stockholm 1887.

Nyblaeus, G, Scener ur indelta soldatens lif. Stockholm 1866.

Wallin, S, Lägerliv på arméns mötesplatser. Sv Kulturbilder. Stockholm 1932.

Josephson & Schultz, Svenska underofficerarnas historia. Stockholm 1938.

Rehnberg, M, Vad ska vi göra med de blanka gevär. Stockholm 1967.

Svensk soldat. Nordiska muséet 1943.

Förlaget Allhems landskapsböcker innehåller också uppsatser om militärlivet inom respektive landskap.

I Nordiska museets årsbok Fataburen, Kulturen i Lund och i andra hembygdsföreningars årsböcker förekommer om än sparsamt uppsatser om det militära livet i gångna tider.

Även i de många regementshistoriska verken finns uppsatser som kan klassificeras som folklivsskildringar. Detta gäller särskilt Svea livgardes historia 1719–1976, Svea artilleriregementes "Från Tre kronor till Rissne" samt Dalregementets "Dalregementets sockenkompanier", tre mycket olika utformade historieverk.

SKÖNLITTERATUR/Officersromaner, nidteckningar, socialrealistiska berättelser, proletärförfattare, beväringsskämt

Romanlitteratur som behandlar militära förhållanden kan efter sitt innehåll eller budskap indelas i officersromaner, antimilitäriska nidteckningar, socialrealistiska berättelser, proletärförfattarlitteratur och beväringshistorier.

Det jag här betecknar som officersromaner handlar till stor del om officerskåren och officersfamiljernas roll i ortens societetsliv. Någon sådan roman har inte upptagits i litteraturlistan.

Nidteckningarna skildrar ofta samma sak men utifrån den mindre glamorösa sidan där intriger och kostnader för ett elegant liv ledde till mänskliga tragedier. Här görs också elaka jämförelser mellan de påvra förhållandena i den ofta meningslösa tjänsten och det lyxliv som levs där utanför. Litteraturlistan upptar två sådana romaner där underofficerarnas och de enkla soldaternas levnadsförhållanden skildras:

Nordesvan, G, Sven Svensson. Minnen från krigarlivet. Stockholm 1878.
Stenberg, A, Gardisten Värner Vännerfelt. Taflor ur garnisonslifvet. Stockholm 1880.

Till gruppen socialrealistiska romaner hör:

Blanche, A, Hyrkuskens berättelser.
Tidner, A, Palats och kåkar. Stockholm 1917.

Även August Strindberg som bodde större delen av sitt liv på Östermalm i Stockholm har skildrat det militära inslaget i denna stadsdel.

I de s k proletärförfattarnas romaner skildras de indelta och värvade soldaternas levnadsförhållanden:

Berg, C, Blå dragonerna. Stockholm 1936.
Fridegård, J, Äran och hjältarna. Stockholm 1938.
Moberg, V, Raskens. Stockholm 1927.

Beväringshistorier och beväringsskämt har länge varit populära. De har också återgivits av många berömda författare och illustratörer som O A Andersson och Albert Engström.

Register

Länder, orter och byggnader

Kursiva siffror avser bilder och bildtexter

ALGERIET
Alger 129
ENGLAND 97
FINLAND
Elime 18, *19*
FRANKRIKE 129
ITALIEN
Firenze 129
SVERIGE
Aspö *153*
Axvalla hed *113*, *116*, *151*
Backa mo *108*, *113*, *119*, *151*
Bodens fästning 42
Bonarps hed 160
Bredåkra *113*
Dalarö skans 30, 79, *81*
Fredriksborgs fästning 30, *35*, *90*, 136, *138*
Fristads hed *113*, *151*
Frösö läger 18, 97, 105, 107, *108*, 109, *113*, *116*
Gammelkroppa *144*
Grisslehamn 15, 54
Grunnebo 107, *108*, *113*, 114
Gumboda hed 107, *108*
Gävle
  Militärskolan 61, 67, 157
Göteborg 13, 38, 43, 50, 54, 59
  Billingen 13, *15*, 51
  Göteborgs fästning 42
  Kvarnberget 38
  Nya varvet 13, *15*, 46, 56
  Nya Älvsborg 88
  Otterhällan 38
  Qviberg 39, *51*, 157
  Rya Nabbe 13
Halmstad 13, 74, 79, 95
Haparanda *53*, *55*, 133
Hultfreds slätt *113*, *151*
Hälsingborg 75, 136
Härnösand 61, 142
  Infanterivolontärskolan *66*
Höglunda Bruk 99
Hörningsholms kustposition 123, *125*
Jönköping 157
Karlsborg
  Infanterivolontärskolan *63*, *64*, *65*
  Karlsborgs fästning 20, 39, *40*, 41, *42*, 43, 130, 136
  Slutvärnet 26, *28*, *29*, 43
  Vaberget 42
Karlshamns fästning 26, *27*, 30, 54, 74, *75*, 84
Karlskrona 46, 74, 123
  Bastion Aurora 15, *18*
  Drottningskärs sjökastell 82, 88, *89*, 91, 95, 161
  Gräsvik 123
  Hvita krog *20*
  Kungsholms fort 88, 91, 161
  Najaden kasern 58
  Skeppsgossekasernen 68, *70*, 156
  Sparre kasern 55
  Stumholmen *56*, 57, 82
Kristianopel 74
Kristianstad 13, *72*, *116*, 160
  Kristianstads fästning 30, 88, *90*
  Norra kasernen *32*, 33, *34*, *88*, 156
  Södra kasernen 35, *36*, *37*, *38*
Kronobergs hed 104, *116*, 117, 122, 145, *146*, *148*, 149, *151*
Kulltorp 146, *147*, 150
Landskrona 43, 156
  Landskrona fästning 13, *14*, 30, 78, *79*, 80, *82*, 86, 91, *93*, 95
  Adolf Fredrikskasernen 30, *31*
  Citadellet, *87*, 88
  Lägerplats 122, *123*
Laxön *20*, *113*, 136, 140, *141*
Ljungbyhed 103, *113*, *116*, 121, 146, *147*, 150, *151*
Lojsta 136, *137*
Lyckeby 74
Malma hed 13, *16*, *113*, *151*
Malmen 18, *113*, *115*, *116*, *151*
Malmköping *16*, 155
Marma 113
Malmö 13, 75, 77
  Malmö kastell 30, 74, 77, *78*, 156
  Malmö slott 82
Marstrand 13
  Karlstens fästning 13, 26, *29*, 33, *35*, 82, 88, 91, 92, 162
Mohed 107, *108*, 112, *151*
Norrköping
  Militärskolan 61, 67
Notviken 117
Näsby hed 107, *108*
Pitholms hed 107, *108*, *113*
Polacksbacken 113, *151*
Revinge hed *116*, 117, *151*
Romme hed *108*, 112, *151*
Ronneby 74
  Infanterivolontärskolan 61, *66*
Ränneslätt 117, 121, *151*
Salbo hed *113*, *115*, *116*, *151*

Sanna hed *113*, 117, 145, *151*
Skedala hed *116*
Skillingaryd *113*, 122, *151*
Slite
  Karlssvärds fästning 26, *28*, 80, 84, *86*, 88
Sollefteå 157
  Sollefteå läger *116*, 123, *151*
Solna 160
  Krigsskolan på Karlberg 59, *60*, *62*, 67, 68
Stockholm 13, 54
  Artillerigården 59, *61*
  Fredrikshovs slott 76
  Jaktvarvet 48, *49*
  Ladugårdsgärde 14, *17*, *60*, 61, *65*, 69, 104, 129
  Linnégatan 50
  Marieberg 41, 42, 127, 138
  Pontonjärgatan 50, 160
  Sabbatsberg 130
  Skansen 150
  Storgatan 47, 48, *49*, 76, *77*
  Tjärhovsgatan *77*
  Valhallavägen 42, 50, 51, 82, 156
  Skeppsholmen 46, 55
    Boställshusen 42, 156
    Hantverkskasernen 56
    Kasern II 55
    Sjökrigsskolan 68
  Kastellholmen 56, 130
Sånga mo 98, *113*, *116*, 123
Trossnäs fält 13, 18, *99*, *100*, 101, 103, 107, *108*, 111, *112*, *113*, *161*
Torneå 15, *53*, 54
Tvedörra 103
Tånga hed 131, *132*, 150
Umeå 121
Utnäs löt *113*
Vanäs fästning 20, *40*, 42
Varbergs fästning *83*
Vaxholms kastell 15, *17*, 26, 88, 95
Viksmon 97, *98*, 99, 101, 103, 145
Visborgs slätt *116*, *151*
Ystad 13, 47, *48*, 54
Vännes läger 116, *151*
Ödskölds moar 129
Övertorneå 133
TYSKLAND 59
Gustavsburg 136, *137*
Halle *61*
Sendsburg *72*
Stralsund 42
USA 130
ÖSTERRIKE 59, 125

Militära förband

Andra Göta artilleriregemente 67, *157*
Andra livgardet *47*, 48, 50
Andra livgrenadjärregementet 18
Bohusläns regemente *108*
Dalregementet *108*
Disciplinkompaniet 39
Fortifikationen 51, 69
Gotlands infanteriregemente *71*
Göta artilleriregemente 50, 51, 59, *62*, 131, *132*, 150, 162
Göta livgarde 48, 50, 59, 162
Husarregementet Konung Carl XV 47, *48*
Hälsinge regemente *108*
Ingeniör Corpsen 105, 117
Jämtlands fältjägarregemente 105, 136
Jämtlands regemente *106*
Jönköpings regemente 18
Karlskrona artillerikår 58
Karlskrona kustartillerikår 58
Kopvardieregemente *18*
Kronoarbetskåren 39
Kronobergs regemente 104, 145
Lapplands jägarregemente *155*
Lifregementets grenadierer *16*
Livregementets dragoner 18
Livgardet till häst 18, 47, 48, 50, 67, 76, 156, 157, 161
Livregementets dragonkår *65*
Norra skånska infanteriregementet *72*, 146
Norrbottens fältjägarekår *108*
Norrlands artilleriregemente 157, *158*
Norrlands dragonregemente 67, 121, *122*
Norrlands trängbataljon *116*
Norska gardet *77*
Nerikes regemente 145
Pionjärkåren 39
Pontonierbataljonen *49*
Skeppsgossekåren 68
Skånska dragonregementet *160*
Smålands husarregemente *121*
Svea artilleriregemente 50, 51, 82, 156
Svea ingenjörkår 136, 140, *141*
Svea livgarde 50, 59, 162
Svea signalkår 161
Svea trängbataljon 127, *128*
Södermanlands regemente 18, 136
Södra Calmar läns beväring 146
Upplands regemente 136
Wendes artilleriregemente *116*, *118*
Wendes trängbataljon 122
Vestgöta-Dals regemente *108*
Värmlands fältjägareregemente 99
Värmlands regemente 52, 138, *161*
Västerbottens fältjägarregemente *108*, 116
Västernorrlands regemente 98
Västgöta flygflottilj 61
Västgöta regemente 103
Västmanlands regemente 18
Älvsborgs regemente 38, *71*, 103, 150

Personer

Ahlbom, bildhuggare 48
Agell, Carl-Oscar, arméofficer 154
Andersson, byggmästare 105
Bager, Haqvin, borgare i Malmö 75
Björnstjierna, Johan, M (1805–98) arméofficer, politiker 110
Blom, Fredrik (1781–1853) arkitekt 47, 55, 56, 129, 156, 161
Blum, chef för Värmlands fältjägare 99
Boman, A, P *53*, *54*
Busch, O, A, fortifikationsofficer *128*, 130
Byström, Oscar, författare 120, 147
Carl X 75
Carl XIII *62*
Carl XIV Johan 54, 58, 97, 131
Carlberg, Carl Wilhelm (1746–1814) arkitekt 39
Cassel, Jan, arkitekt *90*, *135*
Cassel, arméofficer 105
Cederström, Gustaf, (1845–1933) målare, författare 14
Chiewitz, Georg, Teodor, (1815–1862) arkitekt 105, *106*
Cronstedt, Gabriel, (1670–1757) chef för Fortifikationen *17*, 45, *61*, 79, *81*, 84, 95, 136, *138*
Cronstedt, Olof L, (1728–1794) fortifikationsofficer 92
Dahlander, M, arkitekt *72*
Dahlbergh, Erik, (1625–1703) generalkvartermästare 76, 78
Dardel, von Fritz (1817–1901) arméofficer 87
Dehn, H. Ch. (1722–97) fortifikationsofficer 43
Domeier, Wilhelm, engelsk läkare 76, 81, 92, 159
Duner, Gustaf J. A. (1840–) militärläkare 127
Edholm, Edvard M. (1831–1913) militärläkare 41, 47, 98, 147
Ekeroth, Carl C. (1850–) militärläkare 121
Ericsson, Ernst fortifikationsofficer *153*
Erixon, Sigurd (1888–1968) folklivsforskare 149
Esmarck, tysk generalfältläkare 130
Ewerlöf, Fritz (1843–1909) fortifikationsofficer *123*
Faure, fransk officer 130
Franc-Sparre, B. fortifikationsofficer *40*
Frisch, N. *102*
Gerss, A. W. fortifikationsofficer 58
Gjörwell, C. C. (1766–1837) arkitekt 59, *62*
Granlund, Sven, historiker 74
Gruber, F. österrikare *126*
Gråberg, Jacob 129
Gyllenborg, H. fortifikationsofficer *36*
Hamberg, P. G. fortifikationsofficer *112*
Hazelius, J. A. arméofficer 138
Hjelm, O. ingenjörsofficer *38*
Hjorth, Ragnar arkitekt 153, *154*
Hoppe, Fredrik W. (1712–95) fortifikationsofficer *14*
Hårleman, Carl (1700–53) arkitekt 30, *31*, 33, *35*, 42, 156
Jacobsson, Ernst (1839–1905) arkitekt 50, 59, 61, *62*, *65*, 162
Josephson, Erik (1864–1929) arkitekt *51*, 59, 67, 70, *71*, *72*, 117, *118*, 121, *122*, *151*, 156
Karlström, Ture, konsthistoriker 67
Klingenstierna, S. fortifikationsofficer *66*
Konow von, Jan statsheraldiker 105, 150
Kull, Anton, militärläkare (1846–) 125
Kumlien, Axel arkitekt (1833–1913) 51, 68, 69, 130, 162
Kumlien, Hjalmar (1837–97) arkitekt 68, 69
Lagerlöf, Fredrik, fortifikationsofficer *66*
Landberg, Olof, fortifikationsofficer *93*
Leijonhufvud G:son, Carl (1822–1900) generalfälttygmästare *42*
Liljevalch, Petter O. (1807–1877) militärläkare 51
Lindborg, O. arkitekt *148*
Lindeblad, fortifikationsofficer *85*
Lindh, Ernst (1879–1954) fortifikationsofficer *153*
Lindman, A. fortifikationsofficer 109, *110*
Ljungberg, C. fortifikationsofficer *28*
Loffman, Jakob (1661–) fortifikationsofficer 79
Loffman, Peter, H. (–1677) fortifikationsofficer 77, *78*
Martin, Elias (1739–1818) konstnär 14, *17*
Meijer, C. F. officer 21, 101, 145
Nauckhoff, arméofficer *132*
Nobel, Alfred (1833–1896) kemist, uppfinnare 127
Nobel, Robert (1829–1896) ingenjör 125, 127
Nordberg, O:son, Tord konsthistoriker 59
Nordencreutz, Philip (1682–1742) fortifikationsofficer 136
Nordensvan, Georg (1855–1932) konsthistoriker 48
Norrman, fortifikationsofficer *64*
Otter von, Fredrik W. (1833–1910) politiker *70*
Peyron, Gustaf A. (1783–1852) statsråd 105
Psilander, F. G. militärläkare 137
Pålqvist, A. byggmästare *48*
Retzius, Magnus C. (1795–1871) livmedikus 136
Rosenblad, Nils fortifikationsofficer *36*, *37*
Rydin, C. G. byggmästare 105, *106*
Schultsen, v. chef för Nerikes regemente 145
Schützercrantz, Adolf U. (1802–54) militär *16*
Sprengtporten, överste 76
Stenhammar, W. arméofficer 18

Steuer, G. bromästare *18*
Stolpe, Carl W. L. (1832–1906) fortifikationsofficer 51
Stridbeck, Axel L. E. (1836–) militärläkare 117, 120, 121, 125
Söderling, J. generalintendent *108*
Södermark, P. fortifikationsofficer *40*
Tessin, d.y. Nicodemus arkitekt 35, 46, 156
Toll, chef för N. Skånska infanteriregementet 146
Tollet, C. fransk arkitekt 124, 125, 127
Vallenstrand, O. officer *49*
Vasa, Gustav 76
Vauban, S. (1633–1707) fransk fortifikationsofficer 33
Westergren, Georg E. (1833–1890) militärläkare 52, 54, 91, 138
Wetterling, N. J. militär *19*
Widing, S. fortifikationsofficer *35*
Wrede, C. chef för Kronobergs regemente 104, 145
Zettergren, Edv. fortifikationsofficer *41*, *114*
Zettervall, H. arkitekt *60*
Åbom, Johan F. (1817–1900) arkitekt 130
Åman, Anders konsthistoriker 69

Serials from the Royal Army Museum

Subscriptions for the series and orders for single volumes should be addressed to Almqvist & Wiksell International, P.O. Box 62, S-101 20 Stockholm, Sweden or any international bookseller or directly to the Royal Army Museum, Box 14095, S-104 41 Stockholm, Sweden.

Universities, museums, libraries, learned societes and publishers of serious and learned periodicals may obtain copies in exchange for their own publications. Inquiries should be addressed to the Royal Army Museum.

Armémusei skrifter/Publications from the Royal Army Museum

I *Theodor Jakobsson*, Artilleriet under Karl XII:stiden/Artillery during the reign of Charles XII/. Stockholm 1943. 746 pp., ill. – Out of print.

II Svenskt lantförsvar från Medeltid till Nutid i Armémuseum/Swedish land defence from the Middle Ages until the present day in the Royal Army Museum/. Edited by Theodor Jakobsson. Malmö 1946. 412 pp., ill. – Out of print.

III *Ejnar Berg*, Kaserner, baracker, hyddor. Svenska soldatboningar under fyra århundraden/Barracks, billets, huts. Housing for Swedish soldiers during four centuries/. German summary and captions. Stockholm 1981. 187 pp., ill.

Armémusei handböcker/Handbooks from the Royal Army Museum

1 *Josef Alm*, Arméns eldhandvapen förr och nu/Swedish Army Firearms, past and present/. Stockholm 1953. 388 pp., ill. – Out of print.

2 *Heribert Seitz*, Svärdet och värjan som arméväpen/The History of the Swedish Army Sword 1500–1860/. Captions and summary in English. Stockholm 1955. 400 pp., ill. – Out of print.

3 *Erik Bellander*, Dräkt och uniform. Den svenska arméns beklädnad från 1500-talets början fram till våra dagar/Swedish Army dress from the sixteenth century until the present day/. Captions and summary in English. Stockholm 1973. 635 pp., ill.

Meddelanden från Armémuseum/Royal Army Museum Yearbook

I–X: Föreningens Armémusei Vänner meddelanden. Stockholm 1938–43, 1945, 1947–49. Sw.

XI–XXXIV: Meddelande från Kungl Armémuseum. 1950-73/74.

XXXV–XXXIX: Meddelande från Armémuseum. 1974/75–78/79.

Miscellaneous

Bengt M Holmquist och Birger Gripstad
Svensk armémateriel under 350 år/Swedish Army Materials during 350 years. Published in collaboration with the Material Administration of the Swedish Armed Forces/. Stockholm 1980. 96 pp, ill.

Kaserner, baracker och hyddor

Vid fästningar, garnisoner, örlogsbaser, mötesplatser och militärskolor har det under århundraden utbildats olika typer av soldatbostäder.

Dessa byggnader har som kronans övriga bebyggelse, i obruten tradition, byggts och förvaltats av krigsmakten. Det är förklaringen till att militärbyggnader saknar provinsiella särdrag och i så stor utsträckning bevarats i ursprungligt skick.

Boken skildrar på ett tvärvetenskapligt vis hur denna tämligen okända bebyggelse tillkommit och utvecklats.

Den rikt illustrerade avhandlingen har skrivits av arkitekten vid Fortifikationsförvaltningen Ejnar Berg och ingår i Armémusei skriftserie.

Ejnar Berg (f 1923) är arkitekt SAR samt fil kand med konstvetenskap som huvudämne. Denna bok är hans doktorsavhandling.

Inom fortifikationsförvaltningen ansvarar han för vården av den kulturhistoriska bebyggelsen, bl a omfattande drygt 400 byggnadsminnesmärken. Det är ett viktigt byggnadsbestånd, som vid sin tillkomst under den långa tidsperioden från 1500-talet till nu len vanligen representerade sin tids främsta arkitektur och byggnadskonst.

I hans uppgifter ingår anpassningen av dessa äldre byggnader till nutida krav på miljö och bekvämlighet. Genom sin verksamhet har han på nära håll lärt känna de byggnader avhandlingen handlar om.

Armémusei skrifter III

ISBN 91-22-00407-6